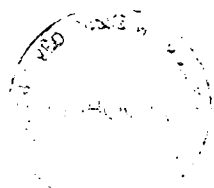

2.

*Sociologický
časopis*

Ročník 37 (2001)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Vladimír Krivý, *Sociologický ústav SAV, Bratislava*
Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Ivo Možný, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*
Miroslav Novák, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Miloslav Petrušek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Ladislav Rabušic, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Jadwiga Šandorová, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Ilja Šrubař, *Univerzita Friedricha Alexandera, Erlangen-Norimberk, BRD*
Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Robin Cassling, *anglická redaktorka*,
Jiří Voženílek, *technický redaktor*, Klára Šáňová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje A.L.L. production, s.r.o., Poděbradská 24, 190 00 Praha 9. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá A.L.L. production, s.r.o., P.O.B. 732, 111 21 Praha 1, tel. (02) 683 58 21, fax (02) 684 77 31, e-mail katka@predplatne.cz a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti přijímá redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 39 Kč, roční předplatné 156 Kč, členové MČSS 100 Kč. Časopis je citován v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

F 4901

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

Slovo vydavatele (M. Čermáková)..... 147

STATI

Ilja Šrubař: Longue durée, cykličnost a sociální transformace..... 149

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

František Zich: Problémy vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici..... 161

Jana Valdrová: K stereotypům a klišé v medializaci ženství..... 183

Jiří Černý: Na prahu nové mentality – výzkum mezi budoucími českými symbolickými analytiky..... 207

Tomáš Katrňák: Strukturální příčiny poklesu sňatečnosti a nárůstu svobodných v České republice v průběhu devadesátých let..... 225

PORTRÉT

Jiří Šubrt: Dramaturgický přístup Ervinga Goffmana..... 241

RECENZE

Mihailo V. Popovič: Teorija i empirija. Sociološko istraživanje društvenih klasa i slojeva; Milosav Janičijević, Silvano Bolčić et al: Novi pravci promena društvene strukture Jugoslavije (P. Machonin)..... 251

Jean-Pierre Bardet et Jacques Dupaquier (ed.): Histoire des populations de l'Europe III. Les temps incertains 1914-1998 (P. Horská)..... 253

Peter L. Berger, Thomas Luckmann: Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění (J. Grygar)..... 255

Jaroslaw Kilias: Narodowość jako problem naukowy (Naród w socjologii czeskiej okresu międzywojennego) (M. Petrusek)..... 258

Pavel Barša: Politická teorie multikulturalismu (M. Hrubec)..... 261

ZPRÁVY A INFORMACE

Informace o činnosti Masarykovy české sociologické společnosti (-mp-)..... 265

Jaroslav Krejčí pětáosmdesátníkem (-pm-)..... 266

Symposium „Strukturální změny v postsocialistické střední Evropě a aktuální výzvy modernizace“ (P. Machonin, L. Gatnar)..... 266

Konference „Ženy v Akademii“ (A. Křížková, M. Čermáková, I. Lekešová)..... 267

Seminář „Poslanci, senátoři a vstup České republiky do Evropské unie“ (P. Rakušanová)..... 269

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhazů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 108, telefon (02) 22 22 17 61, (02) 22 22 01 00, 01, 12, 1, 217, 218, fax (02) 22 22 01 43, E-mail sreview@soc.cas.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetised bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Slovo vydavatele

Vážené kolegyně a vážení kolegové,

obracím se na vás s následujícím návrhem. Redakce *Sociologického časopisu* připravuje podzimní dvojčíslo, které celé bude věnováno reflexi a hodnocení stavu i vývoje české sociologie po roce 1989.

Vycházím z předpokladu, že toto téma mělo být předloženo k diskusi v odborné sociologické veřejnosti již dříve. Asi se shodneme na tom, že poslední dekáda byla sice pro českou sociologii mimořádným, ale kritické sebereflexe postrádajícím obdobím. Téma samotné pracovním vymezuje jako „*Vývoj, problémy a perspektivy soudobé české sociologie*“.

Jde o to vytvořit prostor pro vzájemnou výměnu názorů a prezentaci přístupů k vývoji české sociologie v období po roce 1989, k jejím výsledkům, k publikační produkci, k otázkám rozvoje nových sociologických podoborů, hraničních oborů, k prestiži oboru i k jeho vlivu na vývoj společnosti v různých komparativních úhlech. Zejména pak jde o prostor k diskusi o perspektivách a o úkolech oboru pro současnost i budoucnost, včetně otázek a problémů, o nichž možná i vy diskutujete anebo přemýšlíte. Prezentace na stránkách *Sociologického časopisu* může pomoci lepšímu porozumění práci kolegů, získání mladých lidí pro pěstování sociologie, udržení a zlepšení postavení české sociologie nejen v konkurenci s jinými společenskými a humanitními vědami, ale také ve společnosti a v mezinárodním srovnání.

Zamýšlené dvojčíslo bude mimořádné rozsahem i rozšířením stávajících rubrik o nové. Otevírají se tím následující možnosti pro vás: připravit stať v rozsahu do 20 normovaných stran (60 úhozů na řádku, 30 řádků na stránce) kritického (z hlediska sociologických témat, metodologie, historie, teorie, výzkumu, výuky atd.) či přehledového charakteru (z hlediska regionu, sociologické disciplíny, společenského problému, katedry atd.). Jiná rubrika bude věnována diskusním a polemickým příspěvkům v rozsahu do 5-8 normovaných stran. Připravujeme anotační rubriku s možností představit to nejzajímavější, co bylo v české sociologii v posledním tuctu let publikováno, vybudováno, jaké stěžejní aktivity realizovány apod. Pro tuto rubriku lze proto již posílat své náměty. Podobná rubrika bude prezentovat aktivity českých sociologů směrem k veřejnosti a k okolnímu světu (například v oblasti mezinárodní spolupráce a kontaktů).

Než se pustíte do práce, měli byste vědět, že připravujeme také dva „kulaté stoly“, kterých se můžete zúčastnit. První z nich bude věnován výuce sociologie na vysokých školách, druhý sociologickému výzkumu. Můžeme připravit diskusi i k otázkám sociologické teorie, k výuce na středních školách nebo k tématu „sociologie a veřejnost“ a další, získáme-li podporu a zájem sociologické obce. Záleží však především na tom, zda vy sami přijdete se zajímavým námětem a zúčastníte se debaty. Výsledky a závěry z těchto diskusí zpracujeme a budeme publikovat.

Konečně hodláme obohatit rubriku zpráv a informací o zajímavá sdělení tematicky se vztahující k sociologii v České republice. Možnost publikovat v tomto čísle se otevírá celé sociologické obci. Čekáme příspěvky i od odborníků z oblasti sociálních a humanitních věd a dalších příbuzných oborů, stejně jako od studentů.

Připravovaný projekt dvojčísla „Vývoj, problémy a perspektivy soudobé české sociologie“ bude ještě redakčně i tematicky upřesňován, a to zejména podle vašich námětů a připomínek. Jeho průběžně aktualizovaná obsahová podoba bude prezentována na www stránkách Sociologického ústavu AV ČR (<http://www.soc.cas.cz>).

Vaše statě, články a další příspěvky očekáváme do 30. října 2001. Kulaté stoly proběhnou v říjnu (konkrétní informace najdete na internetu, viz výše). Dvojčíslo vyjde koncem roku 2001.

*Za vydavatele Sociologického časopisu
Marie Čermáková
pověřená vedením
Sociologického ústavu
Akademie věd České republiky*

Longue durée, cyklicita a sociální transformace

ILJA ŠRUBAŘ*

Universität Erlangen-Nürnberg, SRN

Longue durée, Cyclicity and Social Transformation

Abstract: The transformation of the post-socialist countries cannot be considered just as a singular event in the history of singular societies but needs examination as a part of the modernisation process in its European or even global context. One of the most striking features in this process is the evidence that the observable course of modern history reveals cyclical movements for which the transition of east-European societies from capitalism to socialism and back to capitalism again as well as the transition of west-European societies from liberal capitalism to welfare state and from there to neo-liberalism are the most obvious examples. The article analyses this cyclicity as a changing course of power discourses where the liberal and etatistic self-descriptions of societies take turns which are stored in the semantic archives of modernity. First, it presents evidence that speaking on cyclicity in history makes sense, second, it shows how cyclicity works in the process of social transformation and, finally, it discuss the impact of the cyclic structure of modernisation on the everyday action in the post-socialist countries.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 2: 149-159)

I.

Jedním z nejzajímavějších výsledků transformace postsocialistických zemí je náhled, že transformaci samotnou nelze považovat za ojedinělou událost v ojedinělých společnostech, ale že je jí nutno chápat jako součást procesu modernizace v jeho evropských či globálních souvislostech. Zde ovšem vyvstává otázka, jak správně chápat průběh modernizace, a to nejenom co se týče jejích materiálních kritérií, ale také co se týče teoretické koncepce. Zdá se, že hlavní myšlenkový proud v sociologii jednoduše považuje linearitu historie a sociálního vývoje za samozřejmou, jak jasně ukazují pojmy jako postmodernita nebo druhá modernita. Navzdory těmto běžným myšlenkovým schématům nemůžeme ovšem ignorovat poukazy k tomu, že pozorovatelný běh moderní historie odhaluje také cyklický pohyb, jehož zřejmými důkazem je přechod východních společností od kapitalismu k socialismu a zpět ke kapitalismu, stejně jako přechod západních společností od liberálního kapitalismu k sociálnímu státu, a odtud k neoliberalismu.

Abych ukázal, že modernizační proces má také cyklický průběh, budu postupovat ve třech krocích: nejprve je nutno vyjasnit, v jakém smyslu lze o cyklicitě v historii mluvit; poté se pokusím ukázat, jak se cyklicita projevuje v procesu sociální transformace; a na závěr pojednám o tom, jak cyklická struktura modernizace ovlivňuje každodenní jednání v postsocialistických zemích.

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Ilja Šrubař, Institut für Soziologie der Friedrich-Alexander Universität Erlangen-Nürnberg, Kochstrasse 4, D-91054 Erlangen, SRN, fax +49 91 31 852 2087, e-mail ilja.srubar@phil.uni-erlangen.de

Teze o cyklických obrazech v průběhu modernizace může být zaprvé podpořena odkazem ke klasickým ekonomickým teoriím [Marx 1962, Schumpeter 1961, Sombart 1934 atd.]. Tyto teorie nás učí, že ekonomiky – a zejména ekonomiky kapitalistické – se vyvíjejí cyklicky. Samozřejmě nás učí také to, že je třeba rozlišovat mezi cyklicitou a cirkularitou, protože výsledkem ekonomických procesů, které jsou svou strukturou cyklické, je kvantitativní a kvalitativní vývoj materiální kultury. Cykly jako takové se tudíž nemusejí nutně vracet do výchozího bodu, ale můžeme je chápat tak, že umožňují lineární vývoj. Jako příklady nám zde mohou sloužit marxistické teze cyklických krizí, které jsou hybnou silou pokroku v dějinách, nebo Schumpeterovy cykly kreativní destrukce. Z těchto koncepcí se tedy dozvídáme, že cyklicita a linearita sociálních procesů se nevyklučují, ale naopak, že obě náleží mezi základní mechanismy konstituce sociálního řádu a jeho změny. Ve své teorii sociálního systému nabízí Niklas Luhmann [1984: 377ff] teoretické vysvětlení tohoto jevu. Konstituci sociálního řádu i sociální změnu chápe jako proces komunikace, v níž vznikají struktury vzájemného očekávání, objektivované a materializované v sémantikách, jejich kódech a v institucionalizovaných symbolických komunikačních médiích. Na jednu stranu tyto struktury umožňují opakované sociální jednání, a tudíž cyklicitu. Na straně druhé, sociální jednání, i pokud se odehrává v rámci těchto struktur, vždy představuje řetěz událostí, které mohou v průběhu času systém změnit a umožňují tak lineární vývoj.

To, co Niklas Luhmann označil svým jedinečným abstraktním způsobem za jeden ze základních principů sebeutváření sociálního systému, bylo – na empiričtější úrovni – historikům známo již před lety. Fernand Braudel ve svém slavném článku o *Histoire et sciences sociales: La longue durée* [1962] navrhl, aby se rozlišovaly tři roviny sociální reality vzhledem k časovým sledům, ve kterých se odehrávají sociální změny. Rozlišil *histoire événementielle*, tzn. úroveň jednotlivých událostí, a *histoire structurelle*, vyznačující se *longue durée*, tj. dlouhodobým procesem epochálních změn. Mezi těmito póly leží *histoire conjoncturelle* – rytmus cyklických fází středního rozsahu, kde se opakovaně objevují typické konfigurace sémantických, ekonomických a sociálních vztahů, i když v rozdílných historických kontextech. Výsledkem sociálních změn, které se odehrávají na první a druhé úrovni, je pak „la longue durée“ – dlouhodobá historie.

Vzhledem k těmto korespondujícím interdisciplinárním výsledkům, které se objevují v ekonomii, historii, stejně jako v sociologii, bychom zřejmě měli fenomén cyklicity zkoumat blíže i tehdy, chceme-li porozumět postsocialistickým transformacím v perspektivě *longue durée* modernizačního procesu.

II.

Nyní je na čase navrhnout několik pojmů, které nám umožní zabývat se problémem cyklicity podrobněji. Podle Braudela je možné v průběhu historie rozpoznat cyklické mechanismy na úrovni periodicky se měnících konfigurací sémantických vzorců a socioekonomických vztahů. Ve svých dějinách Středomoří [1966] popisuje Braudel geografické, sociální a ekonomické podmínky rozdílných typů krajiny jako mechanismy, které opakovaně produkují problémy podobného rázu a nabízejí omezený repertoár prostředků k jejich řešení. Ve Foucaultově *Archeologii poznání* [1973: 183ff] nacházíme metodologicky pokročilou analýzu takových konfigurací. Foucault tyto konfigurace ovšem pojímá jako diskursy svázané spíše s historickou situací než s prostorovými podmínkami, a proto se jeho přístup zdá pro sociologické účely vhodnější. V našem kontextu je důležité zejména jeho rozlišení mezi materiálními podmínkami (jako je moc, ekono-

mické tlaky, sociální konflikty atd.), které nazývá historickým apriori, na jedné straně, a sémantikami na straně druhé, které nabízejí několik druhů interpretace a modelů jednání, kterými lze dané materiální situace řešit. Tento druhý soubor podmínek diskursu, který Foucault nazývá archivem, obsahuje nejenom modely interpretace skutečnosti, dostupné v daném časovém období, ale představuje také sociální zásobu vědění, sestávající z osvědčených praktik řešení problémů, a jejich teoretické legitimace. Interakce všech těchto faktorů vytváří strukturální pravidla diskursu, která, ačkoliv jsou v principu latentní, je možno analýzou rozeznat ve struktuře archivu. Archivy lze v tomto kontextu chápat jako konfigurace různých soustav sémantických instrukcí, z kterých aktéři vycházejí a které stále znova pragmaticky modifikují jejich užíváním v konkrétních situacích, zatímco jejich funkce coby obecných modelů legitimace jednání zůstává nezměněna. V tomto ohledu sdílejí sémantické systémy podvojný charakter svého nosného média – řeči – která je jak institucionalizovaným sémiotickým systémem, tak současně jeho praktickým situačním užíváním.

V tomto krátkém pokusu o pojmové objasnění cyklických mechanismů sociální změny je zapotřebí věnovat pozornost samotné struktuře archivů, přesněji řečeno, vzájemnému vztahu sémantik, které obsahuje. Ačkoliv se sám Foucault pokoušel překonat strukturalismus, nemáme důvod, proč ignorovat závažné výsledky týkající se struktury sémiotických systémů, kterou odhalila strukturalistická analýza jazyka. V našem kontextu je důležité poznání, že významová funkce znaků je založena na vzájemné vztaženosti a diferencii [Saussure 1967]. Tato diference je často binárního charakteru; v každém případě musí být dána relace ke kontrastujícímu protějšku, má-li znak jako spojení mezi označujícím a označeným plnit svou sémantickou funkci. Při aplikaci na sémantické systémy ve smyslu sociálních systémů vědění to znamená, že lze očekávat, že se významové obsahy těchto systémů budou vytvářet na základě vzájemně kontrastujících diferencí. To musí platit zejména pro modernitu, která je charakterizována pluralizací světových názorů *par excellence*. Proces modernizace je tak spojen se vznikem alternativních, ovšem vzájemně příbuzných a navzájem konkurujících popisů společnosti. Ve světle Braudelových a Foucaultových závěrů lze tak tento proces považovat za řetězec opakujících se konfigurací těchto sémantických sebestopisů.

III.

Použijme nyní získané teoretické nástroje k začlenění postsocialistické transformace do perspektivy *longue durée* procesu modernizace.

Pozorujeme-li strukturální změny v procesu modernizace v dlouhodobé perspektivě (*longue durée*) ve smyslu Braudelově, jeví se nám tento proces jako stále se reprodukující cyklus etatistických a liberálních modelů sociálního řádu v průběhu vývoje industriálních společností [Sombart 1934, Bornschier 1988, Šrubař 1996]. Současný nástup globalizace se v tomto kontextu jeví jako opětovný vzestup (neo)liberálního období, které následuje po období etatistickém. Opatření, která se dnes tak naléhavě doporučují, například uvolnění regulace ekonomiky, omezení státní správy, privatizace státních podniků a služeb, stejně jako přesun rizik spojených s nezaměstnaností a onemocněním na samotné zaměstnance za účelem zvýšení jejich výkonové motivace jsou dobře známé. S těmito druhy návrhů se setkáváme u starých liberálních modelů industriální společnosti, popřípadě občanské společnosti, jak ji ve svých dílech podal například Herbert Spencer [1889], John Stuart Mill [1963, 1985] nebo William G. Sumner [1947]. I tyto modely jsou charakteristické samoregulací trhu, minimální státní regulací a distribucí sociálních pozic na základě

individuálního výkonu. Jako otevřené společnosti tvoří systém s otevřenou světovou ekonomikou. Ale praktický smysl těchto liberálních modelů se ukáže, až když si uvědomíme, že jejich návrhy směřují ke zrušení sociálních struktur, které tyto modely připisují svým protějškům – etatistickým, neboli, jak je nazval Spencer, vojenským společnostem, kde přetrvává byrokratická státní regulace ekonomického a sociálního života, alokace sociálních pozic je založena na askripci, a kde hlavní motivací v organizaci ekonomického systému je dosažení hospodářské autonomie. Liberální modely tak zřejmě představují pouze jednu část sémantických archivů v diskursu modernizace, a jejich protějškem je část modelů se státní správou. Nicméně na konci devatenáctého století, v jehož průběhu byly vysloveny tyto liberální návrhy, počal skutečný sociální vývoj, aniž by jen z dálky odpovídal dnes běžnému sociologickému názoru na modernizaci, pomalu nabírat rysy kritizovaných etatistických modelů. Tento obrat byl samozřejmě založen, řečeno s Foucaultem na logice *historic a priori*, která řídila kapitalistický způsob výroby: strukturní požadavek globální akumulace kapitálu, potřeba lidské pracovní síly, která musí být neustále k dispozici, i když ji nelze permanentně zaměstnávat, daná strukturou zhodnocování kapitálu, závislost stále většího počtu obyvatel na kapitalistické ekonomice, a v neposlední řadě sociální nerovnost jako podmínka fungování kapitalistické výroby – všechny tyto faktory vyplývající z raného liberálního období a analyzované už Karlem Marxem [1962: 640 ff.] daly vzniknout konfliktnímu potenciálu, který se stal permanentním impulsem pro etatistické preference v průběhu evropské modernizace.

Pokusy vyrovnat se s třídními konflikty, které vyplynuly z této konstelace, jež poznamenala vývoj evropských společností v průběhu devatenáctého a první poloviny dvacátého století, skutečně vedly k rozdílným řešením, která je zde třeba připomenout: Podíváme-li se na Evropu roku 1937, pak pouze menšina evropských společností dokázala vyřešit industrializací podmíněnou transformaci svých sociálních struktur, ve smyslu sociologických modernizačních teorií, tj. integraci populace do stabilního demokratického řádu (Velká Británie, částečně Francie, Československo, Švýcarsko, Skandinávie a země Beneluxu). Většina společností v jižní, východní a střední Evropě reagovala na nástup modernizace pravicovými autoritářskými režimy. Tyto země zpravidla prošly krátkou fází liberalizace a demokratizace, během níž byla tradiční elita, vládnoucí v tehdy více méně konstitučních monarchiích, sesazena nebo dočasně nahrazena. V těchto liberálních fázích stála nová vznikající levicová hnutí, legitimující se třídním konfliktem, proti radikálním pravicovým nebo konzervativním silám, které se později staly páteří autoritářských režimů. Opačný vývoj ruské revoluce lze považovat za levicově orientovaný extrémní etatistický výsledek jednoho z období dočasné politické liberalizace.

Tento hrubě načrtnutý model je nutno dále specifikovat. Pro naše účely musíme rozlišit tři typy autoritářských režimů. Jeden z nich se ustanovil jako důsledek obrovských sociálních změn, vyplývajících z rychlé a intenzivní industrializace, další vznikl – většinou – jako reakce tradičních vyšších tříd a jejich klientel na sociální následky počínající modernizace společnosti. S prvním typem se setkáváme u autoritářských režimů Itálie a Německa, kde fašistická nebo nacionálně socialistická hnutí reagovala na již vyvinutý třídní konflikt pokusem o ekonomickou regulaci a sociální zabezpečení spojeným s patřičnou etatistickou sémantikou. Druhý typ se objevuje na jižní a východní periferii Evropy, tzn. v Řecku, Portugalsku, Španělsku, stejně tak v Maďarsku, Rumunsku, Bulharsku, Jugoslávii a částečně v Polsku. Pokus o radikální překonání třídního konfliktu pomocí vyvlastnění a zřízení centralistického státu – tak jako během bolševického režimu v Rusku – je typický pro třetí typ etatistického režimu. Každý z těchto tří typů autoritář-

ské adaptace společnosti na sociální důsledky modernizace lze tudíž považovat za etatistickou reakci na následky liberálního světového ekonomického systému.

Zrušením soukromého majetku překročil ovšem levicový etatismus bolševického typu hranici, která ho oddělila od možnosti uchovat si liberální model jako strukturální volbu ve svých archivech. Etatismus se začal ztotožňovat se socialismem a jeho archivy se staly monosémantické, protože kapitalismus, jako kontrastující liberální protějšek, ke kterému odkazovala socialistická sémantika, byl vyčleněn z rejstříku alternativ kompatibilních se socialistickou systémovou strukturou.

Bylo by ovšem chybou jednoduše spojovat sílicí etatismus jen s autoritářskými režimy nebo s okrajovou situací některých zemí. Od počátku devatenáctého století jsme svědky narůstajícího vlivu nacionalismu a prosazování národního státu jako reakce na první vlnu liberální industriální globalizace. Nacionalismus jako mechanismus etatistické integrace založený na moderní konstrukci společných tradic, pomocí kterých se rané industriální společnosti pokoušely překonat svou první transformační anomii, představuje současně proces lokálního uzavírání společností jako reakci na tlak světového ekonomického systému. O integrační síle nacionalistické sémantiky svědčí fakt, že byla schopna adaptovat a integrovat i světonázory, ve kterých hrál významnou roli internacionalismus, jak dokazuje pozdější existence nacionálních liberálů, nacionálních socialistů nebo nacionálních bolševiků. Z tohoto nacionalisticko-etatistického rámce vzešla v polovině 19. století nová sémantika národní ekonomiky [List 1842] jako pojetí kontrastující s kosmopolitní klasičtější politickou ekonomikou Adama Smitha a Davida Ricarda. Současně vedl vývoj kapitalismu *laissez-faire* v nejrozvinutějších průmyslových zemích k náhledu, že státní kompenzace individuálních rizik způsobených trhem je nezbytným prostředkem politické stabilizace: v letech 1880 až 1920 tak zavedly vyspělé industriální země Evropy systémy sociálního zabezpečení [Ritter 1991].

Kromě sociálních otázek přinesl proces modernizace i další faktory, které přispěly k tomu, že se kapitalismus *laissez-faire* počal podržovat politice národního státu. Velký význam zde měly vládní pokusy o zvládnutí následků krize roku 1929, stejně jako koncentrace kapitálu, která vyžadovala plánovanou koordinaci produkce velkých průmyslových podniků. Z tohoto hlediska se kombinace tržní a plánované ekonomiky zdála docela dobře možná, a při pohledu na existující soupeřící autoritářské režimy, které ohrožovaly parlamentní demokracii, byla také vysoce žádoucí. „*Planning for freedom and democracy*“ [Mannheim 1968] by mohlo být heslem těchto vznikajících programů pro zvýšení blahobytu, které v našem kontextu představují čtvrtý typ etatismu. Technika sociální politiky, používaná sociálním státem a proměňující skupiny obyvatelstva v klienty spojené se státem mechanismem přerozdělování národního produktu, již byla rozvinuta v totalitářských průmyslových zemích (Německo, Sovětský svaz) v 30. a 40. letech. V demokratickém kontextu společností s volnými podnikáním, zejména po 2. světové válce, sloužila tato technika samozřejmě k jiným účelům: přerozdělování národního produktu mělo spojit populaci s demokratickým politickým systémem a posílit přijetí tržní ekonomiky, která se nyní, zbavena nekalkulovatelných rizik pro závislou většinu zaměstnaných, mohla také stát legitimním cílem státních podpor. Tento podpůrný mechanismus sociálního státu, který osciloval mezi ekonomikou a společností, ovšem ve svých archivech uchovává jak liberální, tak etatistickou sémantiku, protože musí respektovat praktiky obsažené v obou a udržovat je v rovnováze. Sociální stát – jak ukázal Habermas [1973] – se tak stal obecnou metodou legitimizace pluralistické, pozděně kapitalistické industriální společnosti prvních desetiletí po 2. světové válce. V tutéž dobu, kdy jih Evropy byl stále ovládán pravicovými

autoritářskými režimy, se ve východní Evropě pod nadvládou Sovětského svazu rozšířila radikální varianta „reálného socialismu“ jako paternalistického státu. Etatistické období evropského modernizačního procesu tak dosáhlo svého vrcholu tři desetiletí po skončení 2. světové války. Dokonce i nadnárodní organizace západoevropských společností – kupř. Evropská unie – přijaly charakteristické znaky přerozdělovacího sociálního státu, ve kterém jsou jihoevropské země – které zvládly přechod od autoritářských vlád o nějakých patnáct let dříve než země východoevropské – nyní integrovány.

Ovšem v osmdesátých letech jak západní, tak východní typ etatismu zjevně dosáhl svých mezí. Vysoký stupeň ekonomické regulace, který byl i přes dané rozdíly pro oba typický, zapříčinil jejich neschopnost vyrovnat se s požadavky kvalitativně nové mezinárodní dělby práce, která je založena na rychlé globální komunikační a dopravní infrastruktuře a která umožňuje globálně neomezený tok zboží a kapitálu. Tato nová vlna globalizace znamená začátek další liberalistické fáze modernizace, která následuje po období etatistickém. Její infrastruktura oprostí výrobce od lokálních omezení daných politickými systémy jednotlivých národních států. Tak zůstává jedna z důležitých podmínek fungujícího sociálního etatismu nesplněna: nadřazenost politiky nad ekonomikou. Ve světovém ekonomickém systému si ekonomika může znovu vydobýt svou vůdčí pozici, a ještě jednou tak dokázat, že je opravdovým základem občanské společnosti. Národní státy mohou lákat a soutěžit mezi sebou jako výhodné průmyslové oblasti tím, že poskytnou právní jistoty podnikatelům, přestanou regulovat podmínky ekonomiky, tzn. uvolní povinnosti zaměstnavatelů vůči zaměstnancům, omezí vládní intervence do ekonomiky, ekonomice poskytnou daňové úlevy atd.

Ze strukturálního hlediska jsou problémy, které musí evropské země řešit, výsledkem podobných podmínek: ačkoliv musíme vzít samozřejmě v úvahu specifické rozdíly týkající se sémantických variant etatismu a s nimi spojené diference v rozsahu etatistické reglementace, faktem zůstává, že všechny evropské země náležely k některému ze zmínovaných typů etatistického sociálního řádu. Obecně vzato, musí všechny tyto země řešit tytéž úkoly, vyplývající z konsekvencí neoliberalní globalizace, ačkoliv každá v jiném rozsahu. Mezi tyto úkoly patří privatizace státních podniků, ústup od byrokratických omezení podnikání, uvolnění trhu práce, stejně jako omezení státního přerozdělování, tzn. redukce sociálního zabezpečení ve všech oblastech. Ovšem zatímco západní společnosti zde mohou navázat na legitimační konotace liberální sémantiky, která vždy byla přítomna v jejich archivech, monosémantické společnosti autoritářského reálného socialismu nemohly využít žádné alternativy neetatistické sémantiky, která by byla vyplynula z „historického apriori“ jejich sociálního systému. Místo toho při popisu sebe sama musely použít strukturální vnější model kapitalismu jako kontrastující sémantický protějšek. Nemohly tedy vyhovět požadavkům globalizace přechodem k alternativní sémantice, která by vyplynula z nich samých, ale byly nuceny změnit systém jako takový.

Mohli bychom nyní očekávat, že uskutečnění opatření, vyžadovaných globalizací, by mělo za podmínek změny systému probíhat mnohem pomaleji. Ovšem fakta překvapivě ukazují něco jiného. Zdá se, že systémová změna učinila země na okraji Evropské unie vnímavější k požadavkům globalizace, zatímco země v jejím středu je akceptují pomalu a pod tlakem narůstajících obtíží s financováním sociálního státu [*World...* 1997]. Vypadá to, jako by země v jádru Evropské unie, s výjimkou Velké Británie, zůstávaly – díky jejich předchozí preferenci etatistické adaptační strategie a strategie blahobytu – ve statickém stavu, zatímco deregulační strategie tendují k rychlejšímu uskutečnění na okraji Unie. Východní kandidáti na členství v EU (Polsko, Česká republika, Slovensko, Maďar-

sko, Slovinsko a Estonsko) vykazují znaky pozitivní dynamiky adaptace: jsou pro ně charakteristické klesající nebo relativně nízké míry nezaměstnanosti, obnovený ekonomický růst a příjmová diferenciací podél vertikální stratifikace. Dynamiku těchto společností lze jasně vidět na měnící se sociální stratifikaci a vývoji struktury příjmů, které probíhají od roku 1989 [Matějů 1998].

Mohli bychom tedy vyslovit hypotézu, že ochota přijmout požadavky nově se počinajícího liberálního období je spojena s typem etatistického režimu, který se má deregulovat. Funkce sociálního státu, které se mají omezit, jsou spojeny jak reálně, tak symbolicky s tímto režimem. Odstranění sociálních technik autoritářského režimu je tak v průběhu demokratizace zřejmě jednodušší než omezení státu blahobytu, jehož cílem je posílení demokracie a legitimace tržního hospodářství. Jedním z rozhodujících faktorů je zde zjevně skutečnost, že na rozdíl od západního modelu systém blahobytu „reálného socialismu“ nikdy nedosáhl dostatečné úrovně, aby poskytl legitimizaci režimu. Můžeme také předpokládat, že je spíše možné legitimizovat sociálně strukturní výsledky a sociální náklady deetatizace v procesu přechodu od autoritářské vlády, pokud je lze prezentovat jako opatření nutná pro překonání starého nežádoucího režimu. Celý transformační proces tak může být založen na očekávání lidí, kteří, jak ukázaly výzkumy provedené ve východní Evropě, si uvědomují zhoršení jejich současné situace, ale věří v možnost, že se v blízké budoucnosti zlepší [Rose a Seifert 1995]. Naproti tomu je politicky obtížnější odstranit centrální nástroj z legitimačního mechanismu sociálního státu, který politické třídě zemí EU již 50 let umožňuje zůstat u moci. Navíc v těchto společnostech neexistuje, pokud na věc nahlédneme z každodenní perspektivy, téměř žádná motivace pro přijetí sociálních důsledků systémových změn, které by znamenaly krok zpět od předchozích vymožeností.

Při pohledu na tyto změny v perspektivě *longue durée* jako na důsledek opakovaně se objevujících konfigurací tedy zjišťujeme, že některé charakteristiky současné systémové transformace, které se zdají náhodnými, chybnými anachronismy, nebo naopak novými výtvoři specifickými pro současnou situaci, jsou součástí konfigurací typických pro proces modernizace od jeho počátků. Jedním z takových domnělých chybných momentů transformace je nárůst diskursů a praktik založených na etnicismu a nacionalismu, které pozorovatelé jakoby samozřejmě většinou připisují postsocialistickým zemím. V pohledu zde podaném jsme ovšem viděli, že vznik evropského nacionalismu a s ním spojené procesy sociálního uzavírání a exkluze se vztahovaly už k první liberalistické vlně industrializace jako reakce na její dezintegrační účinky. Platí-li naše pojetí cyklicity, měli bychom očekávat, že účinky sociálního uzavírání nebudou v současné neoliberální fázi omezeny pouze na určité oblasti, ale obecně se projeví ve všech společnostech ovlivněných globalizací. Skutečně jsme svědky silných tendencí k sociálnímu uzavírání i v západních společnostech. Projevují se xenofobním násilím, negativním hodnocením migrace a zvláště imigrace, voláním po zvýšení vnitřní bezpečnosti a zdůrazňováním zločinnosti zahraničních minorit, které dominují veřejnému diskursu, stejně jako restriktivními opatřeními, která v tomto ohledu přijímají vlády pod tlakem veřejného mínění. Protože na jedné straně neoliberální sémantika neobsahuje žádnou slovní zásobu vhodnou k afirmativnímu popisu těchto tendencí a na straně druhé je oživení tradiční nacionální sémantiky kvůli jejímu konfliktnímu potenciálu problematické, musíme počkat, abychom zjistili, v jaké formě se budoucí artikulace této tendence sociálního uzavírání společností objeví. Až budou konkrétní pojmy jakékoliv – rozhodně budou etatistické.

IV.

Doposud jsme se zabývali cyklickou strukturou modernizace na makroúrovni *longue durée*. Závěrem bych rád trochu osvětlil změny – které díky současné změně sémantiky – probíhají v každodenním rámci jednání v postsocialistických zemích. Tyto změny budu zkoumat v časové, prostorové a sociální dimenzi každodenního jednání.

Časová dimenze

Změna v časové dimenzi během transformačního procesu se na systémové úrovni projevuje přechodem od dominance státu k dominanci trhu. Bývalá autonomie byrokratické organizace času je odstraněna nebo alespoň omezena rytmem reprodukce kapitálu, který nelze řídit centralizovanými byrokratickými prostředky. Na úrovni každodenního života to znamená, že vlastní výkon člověka se stává významným faktorem ovlivňujícím budoucí plány, které již nejsou zajištěny státem (nebo jen do malé míry). Jedním z jasných důsledků této změny je znovuotevření individuální dimenze budoucnosti, která byla po desítky let socialismu blokována. Jaké jsou charakteristické znaky nové časové sémantiky? Je typická přechodem od marxistického referenčního rámce k idejím ekonomického a politického liberalismu v celém sémantickém spektru postsocialistických společností. Skutečnost, že tato sémantická změna otevírá horizont budoucnosti, není bez paradoxu: marxismus je ve své podstatě charakteristický lineárním pojetím historie, ve kterém moment otevřené budoucnosti hraje důležitou roli pro transcendenci současnosti. Totalitární provedení marxistického plánu v socialistických zemích vedlo paradoxně k paralyzování sociálního života, ve kterém se tato utopická transcendentní dimenze, otevírající budoucnost, stala na úrovni každodenního života naprosto zbytečnou. Současně je nahrazena liberální konstrukcí společnosti, která vychází, stejně jako za marxismu, z lineární, postupující humanizace pomocí ekonomického růstu a zvyšující se úrovně vývoje společnosti. Sémantika této konstrukce ovšem nezahrnuje žádné momenty transcendující utopie, protože zná jen jednu společnost, ve které se lineární, postupující humanizace může uskutečnit: a to společnost liberální. Vnitřní budoucnost společnosti se v rámci liberálního pojetí společnosti otevírá, ale budoucnost historická je již uzavřená. V této časové sémantice, která otevírá budoucnost pro individuum uvnitř společnosti, ale která vidí budoucnost společnosti jako uzavřenou, zřejmě leží přitažlivost liberální ideologie v postsocialistickém kontextu: občané se nezajímají o historické experimenty s budoucností, ale spíše o svůj individuální rozvoj ve stabilních sociálních podmínkách.

V zemích bývalého reálného socialismu se ovšem budoucnost, nově otevřená přechodem od marxismu k liberalismu, považuje za návrat k modelu sociálního řádu, který byl v minulosti opuštěn. Sémantika otevření budoucnosti prostřednictvím návratu zde tvoří cyklickou časovou smyčku, do které se, opět paradoxně, postsocialistické země pokoušejí chytit svou socialistickou minulost, aby tak svou historii zbavily tohoto nyní jakoby cizorodého tělesa.

Časová sémantika, která zde byla zhruba načrtnuta, nevisí samozřejmě volně ve vzduchu. Je součástí sociálního diskursu moci, ve foucaultovském smyslu, a určuje nové vzorce hodnocení a sebepojetí biografii na úrovni každodenního života. V tomto smyslu se budoucnost neotevírá pro každého: cyklická časová smyčka návratu do budoucnosti pro jisté generace a sociální skupiny budoucnost uzavírá [Huinink a Mayer 1993]. Na úrovni individua znamená nemožnost artikulovat jisté části vlastní biografie to, že tato zásoba vědomostí, která stále orientuje individuální jednání, zůstává skrytě nepojmenovaná. Na kolektivní úrovni se tyto nevyjádřitelné části biografii spojují v kolektivní histo-

rii, kterou v její totalitě nelze tematizovat, a která tak vyvolává nejistotu o kolektivní identitě.

Změny v postsocialistické časové sémantice formují tedy každodenní pole jednání několika způsoby: otevírají horizont budoucnosti pro individuální jednání, ale vylučují z tohoto horizontu moment utopické transcendence. Vynucují redefinici biografii a filtrují tak akterovy praktické možnosti vstupu do nově otevřené budoucnosti. Současně tabuizují části stávající kolektivní zásoby vědění, činí je neartikulovatelnými a připravují tím půdu pro budoucí potřebu jejich vyjádření.

Prostorová dimenze

Prostorová dimenze každodenního jednání se během transformačního procesu mění také paradoxním způsobem. Požadovaný přechod od státu k trhu je doprovázen změnou v prostorové struktuře společnosti. Jak by řekl Wallerstein [1986: 57ff]: uzavřenost byrokratického centralizovaného světového impéria byla narušena otevřeností polycentrického ekonomického systému. Dosah individuálního pole jednání zde obrovsky narostl díky individuální mobilitě, které bylo dosaženo. V tomto ohledu má transformace otevírající účinek podobný tomu, který se odehrál v dimenzi časové. Ale již jsme viděli, že tyto možnosti individuální mobility přinášejí sociální uzavírání a exkluzi omezováním migrace a násilnou xenofobii. Navíc spolu s rozpadem imperiální struktury východního bloku přestala platit také její teritoriální organizace se svou prostorovou sémantikou. Tím se znovu otevřela možnost pro redefinici sociálního prostoru etnicko-kulturní sémantikou dříve vlastní nacionalismu. Dynamika této redefinice sociálního prostoru staví postižené postsocialistické země často do těžké geopolitické pozice, ve které se nacházely na konci devatenáctého století, kdy se započal proces formování národních států. Také tato změna prostorové dimenze přináší do vývoje těchto zemí jistý druh cyklicity.

Prostorová sémantika transformačního procesu tak nese dva vzájemně si odporující repertoáry: prvním je liberální repertoár mobility a prostorového otevírání v rámci volných, globalizovaných trhů; druhým je repertoár etnické nebo nacionální segregace, která je podporován revitalizovanou dynamikou formování národních států. Tyto repertoáry také označují dva póly, mezi nimiž vznikají nové politické kultury transformovaných zemí, nabízející symbolické souřadnice pro formování nových identit svým biograficky znejistěným občanům.

Sociální dimenze

Změna prostorové dimenze následkem transformačního procesu postsocialistických společností se netýká pouze nové organizace sociálního prostoru prostřednictvím mobility nebo etnické segregace. Nově se vytvářející diferenciaci sociálních pozic přináší novou distribuci životních šancí a určuje tak také nové hranice v sociálním prostoru, čímž způsobuje novou organizaci sociálních skupin a jejich sociálních sítí.

Diferenciaci životních šancí spojená s enormní nově vznikající sociální nerovností znamená prudké zvětšování mezery mezi nižšími a vyššími pozicemi ve společnosti a novou organizaci sociální distance mezi skupinami a individui. V této souvislosti se v sociálních vztazích nově strukturují přátelství a anonymita, důvěra a distance.

Pevnou součástí obecné, každodenní zásoby vědomostí ve společnostech reálného socialismu byla zkušenost, že normy sociální solidarity a reciprocity povinností jsou platné pouze uvnitř vlastní sociální sítě a že využívání a zneužívání pozic v povolání nebo

institucích v zájmu členů vlastní sítě náleží také k tomuto požadavku solidarity [Nowak 1980].

Transformací byly v sociálních sítích vytvořeny nové hranice, dané sociální nerovností a distribucí zboží a služeb trhem, který je na neformálních sociálních vztazích nezávislý. Zvětšila se sociální distance mezi profesními skupinami a sociálními třídami, změnil se dosah osobních a neformálních vztahů a do sociálních vztahů vstoupila nová vrstva anonymity. Tato nově vytvořená vzdálenost mezi aktéry vyžaduje novou, obecnější organizaci každodenní komunikace, ve které není ochota uznat jiného člověka jako rovnocenného partnera závislá na tom, zda se jedná o známého, či nikoliv. Sémantika, která slouží této nové organizaci komunikace je sémantikou profesionalizace [Tänzler a Mazálková 1996]. Anonymní aktéři by se k sobě měli chovat jako profesionálové podle svých profesních standardů, které jsou ospravedlněny expertizou, nikoliv osobní známostí. Tato sémantika směřuje k objektivizaci sociálních vztahů, v jejichž centru stojí proměna speciálního vědění ve službu, která se neděje kvůli dané osobě, ale stane se tržní nabídkou. Sémantika profesionalizace takto náleží do repertoáru návratu, jehož pomocí má být neutralizována stará, reálně socialistická zásoba vědění a její používání.

Nyní vidíme, že tendence k návratu, kterou můžeme objevit na časové a prostorové úrovni, se ukazuje také v sociální dimenzi transformačního procesu a v její sémantice. Diferenciace životních šancí založená na sociální nerovnosti, doprovázená anonymitou a odosobněním každodenní komunikace, zvětšování sociální distance mezi sociálními skupinami legitimované sémantikou profesionalizace a výkonu, hodnocení sociální pozice vedené kritérii materialistického úspěchu, to všechno jsou charakteristické znaky západních industrializovaných společností, ke kterým se postsocialistické země nyní vracejí. Není proto velmi pravděpodobné, že by liberální sémantika byla schopná plně zvládnout dynamiku vývoje časové, prostorové a sociální dimenze transformačního procesu, nebo dokonce schopná zastavit dějinnost moderních společností. V tomto smyslu není transformační proces krokem směrem k liberálnímu konci historie. Opakování cyklu je součástí archivu moderny, v němž je liberalismus obsažen. Je-li přednesená teze správná, musíme s opakováním cyklu počítat. Tentokrát ne snad v podobě systémové změny, ale dozajista jako s rostoucí preferencí pro etatističtější sémantiky řádu.

ILJA ŠRUBAŘ *studoval filozofii, sociologii a historii v Praze a ve Frankfurtu nad Mohanem. Je řádným profesorem sociologie na Univerzitě Erlangen-Norimberk. Zabývá se sociologickou teorií, zvláště pak sociologii interpretativní (fenomenologickou), teorií jednání a sociologii vědění, dějiny sociologie, sociologii společností střední Evropy, postsocialistickou transformací. Přeložil a k vydání připravil německý výbor z díla Jana Patočky, je editorem z pozůstalosti vydávaných spisů Alfreda Schütze.*

Literatura

- Bornschier, Volker 1988. *Westliche Gesellschaften im Wandel*. Frankfurt/M.: Campus.
- Braudel, Fernand 1962. „Histoire et sciences sociales.“ in *Ecrits sur l'histoire*. Paris: Flammarion.
- Braudel, Fernand 1966. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris: Armand Colin.
- Foucault, Michel 1973. *Archeologie des Wissens*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Habermas, J. 1973. *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.

- Huinink, Johannes, Karl Ulrich Mayer 1993. „Lebensverläufe im Wandel der DDR-Gesellschaft.“ S. 151-171 in *Der Zusammenbruch der DDR*, hrsg. von Hans Joas und Martin Kohli. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- List, Friedrich 1842. *Das Nationale System der politischen Ökonomie*. Stuttgart: Cotta.
- Luhmann, Niklas 1984. *Soziale Systeme*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Mannheim, K. 1968. *Freedom, Power and Democratic Planning*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Marx, K. 1962. *Das Kapital*, Bd. I. MEW Bd. 23. Berlin: Dietz.
- Matějů, Petr 1998. „In Search of Explanations for Recent Left-Turns in Post-Communist Countries.“ S. 183-230 in *Eliten, politische Kultur und Privatisierung in Ostdeutschland, Tschechien und Mitteleuropa*, hrsg. von Ilja Šrubar. Konstanz: Universitätsverlag Konstanz.
- Mill, J. S. 1963 (1859). *On liberty*. London: Oxford University Press.
- Mill, J. S. 1985 (1863). *Utilitarismus*. Stuttgart: Reclam.
- Nowak, Stefan 1980. „Value Systems of the Polish Society.“ *The Polish Sociological Bulletin* 2: 5-19.
- Ritter, G. 1991. *Der Sozialstaat*. München: Oldenbourg.
- Rose, R., W. Seifert 1995. „Materielle Lebensbedingungen und Einstellungen gegenüber Marktwirtschaft und Demokratie im Transformationsprozeß. Ostdeutschland und Osteuropa im Vergleich.“ S. 277-298 in *Transformation sozialistischer Gesellschaften. Am Ende des Anfangs*, hrsg. von H. Wollmann. Leviathan, Sonderheft 15. Opladen: Westweutscher Verlag.
- Saussure, Ferdinand de 1967. *Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft*. Berlin: de Gruyter.
- Schumpeter, Joseph A. 1961. *Konjunkturzyklen*, Bd. I. Göttingen: Vandenhoeck.
- Sombart, Werner 1934. *Der deutsche Sozialismus*. Berlin: Buchholz & Wiesswange.
- Spencer, H. 1889. *Principien der Soziologie*, Bd. III. Stuttgart: Schweizerbart.
- Šrubar, Ilja 1996. „Zyklus und Wende. Zur Verortung der Transformation postsozialistischer Länder im Prozeß europäischer Modernisierung.“ *Soziologische Revue* 19(Sonderheft 4): 23-38.
- Sumner, W. G. 1947 (1883). *What Social Classes Owe to Each Other*. Los Angeles: Pamphleteers.
- Tänzler, Dirk, Ivana Mazálková 1996. *Verkehrte Welt. Unternehmensfusion als Synthese von Produktionsmilieus*. MS Wissenschaftszentrum zu Berlin.
- Wallerstein, Immanuel 1986. *Das Moderne Weltsystem*. Frankfurt/M.: Syndikat.
- World Economic Outlook. Globalization: Opportunities and Challenges* 1997. Washington, DC: International Monetary Fund.

sociológia

Slovak Sociological Review
Časopis Sociologického ústavu Slovenskej akadémie vied

Ročník 33, 2001, č. 2

ŠTÚDIE

Martin Kreidl: Postoje k nerovnostem, legitimita a sociální zkušenost v období transformace

Ján Buček: Miestná autonómia, samospráva a etnické menšiny

Peter Gajdoš: K vybraným problémom transformácie sociálno-priestorovej situácie Slovenska

Z DEJÍN SOCIOLOGICKÉHO MYSLENIA

Robert Klobucký: Vplyv T. G. Masaryka na konštituovanie slovenskej sociológie

INFORMÁCIE

Piotr Sztompka: XV. Svetový sociologický kongres ISA. Sociálny svet v 21. storočí: rozporuplné dedičstvo a nastupujúce výzvy

Ladislav Macháček: Časopis *Slovenská štatistika a demografia* (2000)

RECENZIE

Ivan Buraj: *Foucault a moc* (Ján Sopóci)

Alojz Ritomský: *Deskripcia dát pomocou SPSS* (Monika Imrichovičová)

Ludmila Fialová, Dana Hamplová, Milan Kučera, Simona Vymětalová: *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství* (Martina Bausová)

Problémy vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici¹

FRANTIŠEK ZICH²

Sociologický ústav AV ČR, Ústí nad Labem

The Problems behind the Creation of a Cross-border Society on the Czech-Germany Border

Abstract: The defeat of Nazi Germany in 1945 and the following events, particularly the exodus of Germans from and the arrival of new settlers in the Czech border lands, the political division of Europe, and the ensuing Cold War, indicated the almost complete interruption of cross-border civic relationships between Germans and Czechs. To a certain degree this was true even in the case of the area bordering with the GDR, where despite the fact that the borders could be relatively easily passed through, there nonetheless existed primarily formal and administratively controlled relationships between people. Only in 1989 did conditions emerge for the creation of a regular cross-border society. This article deals with the situation on the Czech-German border from the viewpoint of the creation of civic cross-border relationships, and uncovering the factors that influence the processes behind the formation of a cross-border society. The author characterises the state of present cross-border contacts and the establishment of relationships in various areas of social life. For the time being, institutional co-operation is more prominent than spontaneous civic activity. Special attention is devoted to the actors involved in the creation of cross-border ties, and the article presents a sociological outline of their characteristics. These are people who distinguish themselves through their marked social activity, their open and optimistic attitude towards the integration processes in Europe, and their trust in their German neighbours. The processes behind the creation of a cross-border society are significantly influenced by the asymmetry in the areas of the economy and society of the two countries. Other influences appear to be found in the cultural specificity of both countries, and to some degree in post-war historical events. Despite the significant quantitative and qualitative growth in cross-border contacts and established ties, for the time being it is not yet possible to refer to a cross-border Czech-Germany society.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 2: 161-181)

Úvod

Předmětem zájmu této studie je obyvatelstvo České republiky žijící při hranici se Spolkovou republikou Německo. Studie prezentuje poznatky získané z několika empirických výzkumů a sond zkoumajících přeshraniční občanské a institucionální vztahy. Jejím cílem je poskytnout obraz o současném stavu probíhajících procesů obnovy a fungování přeshraničního společenství na česko-německé hranici.

Vymezíme-li pracovně přeshraniční území našeho zájmu tak, že jej tvoří správní jednotky, které se dotýkají hranice (okresy na české a „Kreis“ na německé straně) pak

¹) Stat' byla zpracována v rámci řešení grantu č. 403/98/1420 GA ČR.

²) Veškerou korespondenci pošlejte na adresu: Prof. ing. František Zich, DrSc., Sociologický ústav AV ČR, Stříbrnické nivy 2, 400 11 Ústí nad Labem, e-mail zich@soc.cas.cz

v tomto prostoru o rozloze přibližně 31 400 km² v současné době žije kolem 3,4 milionu obyvatel. Výrazně se ovšem liší saské pohraničí (s hustotou obyvatelstva 177 na km² na německé a 166 na km² na české straně) od pohraničí česko-bavorského (hustota obyvatelstva na německé straně činí 96 obyvatel, na české 53 na km²). Samy tyto základní údaje svědčí o tom, že tento příhraniční prostor je nejen co do počtu obyvatelstva, ale i rozlohy dostatečně významný. Významnost podtrhují dále ekonomická a politická specifika těchto regionů a v neposlední řadě i jejich historický vývoj.

Na české straně je takto vymezené území, ležící při téměř 1000 km dlouhé hranici, vnitřně diferencované. Tato diferenciaci je dána především geograficky a s tím spojenými ekonomickými a sociálními faktory. Lze zde rozlišit nejméně následující územní typy: Šumavský region, zahrnující okresy Prachatice, Klatovy a Domažlice, Západočeský region s okresy Tachov, Cheb, Sokolov a Karlovy Vary, Krušnohorský region s okresy Chomutov, Most, Teplice, Ústí n. L. a Severočeský region s okresy Děčín, Č. Lípa, Liberec (Jablonec n. N.). Vymezení těchto typů pohraničního území považujeme za smysluplné, i když je zřejmé, že hranice mezi stávajícími okresy se plně s těmito typy nekryjí. Tyto typy území se z větší části shodují s euroregiony, které vznikly na hranicích s Německem a odpovídají jim i příslušná přilehlá území v Německu (případně v Rakousku a Polsku). Rovněž euroregiony však odpovídají spíše novému krajskému správnickému uspořádání než přirozené a komplexní spádovosti území. Na našem území jsou navíc postaveny na principu dobrovolného členství obcí a měst, nebo jejich sdružení. Nezahrnují tedy vždy všechny obce a celá území okresů. Podobnou zatím neúplnou systémovou celistvostí se fakticky vyznačují i nové kraje začínající svoji působnost od 1. 1. 2001. Svoji funkčnost a smysluplnou systémovost budou tyto kraje v rámci své příští činnosti teprve hledat. Příhraniční území s Německem je možné reflektovat i z pohledu spolkových zemí Německa. Poměrně značné rozdíly existují na obou stranách příhraničního prostoru Saska a Bavorska. Je to dáno nejen přírodními podmínkami, ale především nedávným historickým vývojem obou těchto spolkových zemí.

Obyvatelstvo tohoto přeshraničního území je nadále rozděleno především podle státní příslušnosti. Hranice mezi státy zde tvoří rozhodující předěl ve většině oblastí života lidí. *Vzniká proto otázka, jak je přesto každodenní život lidí přes tuto hranici propojený, jaké existují kontakty mezi lidmi, jaké se vytvářejí přeshraniční vazby a zda je možno v této souvislosti mluvit o přeshraničním společenství.* S tím samozřejmě souvisejí další otázky jako například, jaká je povaha těchto vztahů, čím jsou motivovány kontakty přes hranici, které faktory posilují navazování nových vztahů, které působí opačně apod. Funkce hranice mezi státy v soudobé Evropě jsou ovlivněny procesy doznívající dezintegrace bývalého bloku státního socialismu a na ně navazujícími snahami o integraci těchto zemí do EU a integračními procesy, které probíhají v rámci celé Evropy.¹

Hranice obecně nejen odděluje, ale také pomáhá vymezit vlastní identitu a tím ovšem současně vnitřně spoluvytvářet příslušnou entitu. V našem případě podél hranice snadno rozlišíme dvě rozdílné společnosti (komunity):² německou a českou. Teprve když

¹) Na diferencovanou povahu hranic mezi státy v soudobé Evropě upozorňuje systematickým studiem Institut mezinárodní sociologie univerzity Gorizia, Itálie. Srv. např. *ISIG magazine* N. 4 Dicembre 1999, N. 1 Febbraio 2000, Spedizione a. p.– Art. 2 Vomma 20/c Legge 662/96, Filiale di Gorizia.

²) „Komunita je skupina, v níž jsou faktory lidí sjednocující silnější a důležitější než vše, co by je mohlo oddělovat; rozdíly mezi jejími příslušníky jsou ve srovnání s jejich esenciální – člověk by

sledujeme podrobněji, jak tato hranice funguje můžeme rozlišit různé aspekty přeshraničního soužití, respektive upřesnit oblasti, v nichž hranice působí „oddělujícím“ způsobem a v nichž je naopak překonávána. Hranice mezi státy a jejich sociálními systémy je jak hranicí politicko-administrativní, tak hranicí působící v oblasti ekonomické, národní, kulturní či občanské a sociální, případně i další. Politicko-administrativní hranice mezi Českou republikou a Spolkovou republikou Německo je faktický fyzicky označený předěl příslušným způsobem zaznamenaný v terénu a stále ještě příslušným způsobem střežený, oddělující Čechy a Němce podle státního občanství. Přemísťování z jednoho území na druhé je kontrolované. (S ohledem na fakt, že jde o hranici EU, je ostraha této hranice proti nelegálním přechodům velmi silná – např. včetně readmisní dohody.) Tato hranice je však v důsledku zájmů a aktivit členů sousedících komunit různými způsoby a z pohledu různých aspektů mnohokrát záměrně nebo mimoděk překračována.

Již z uvedeného vyplývá, že hranice zvláště u sociálních systémů není jednoduchá dělicí čára, ale má spíše povahu kontinua, v němž přechází jeden celek v druhý. Tento přechod se většinou uskutečňuje na základě průniku vlastností nebo ambivalentní povahou některých členů a skupin komunit a hlavně aktivitou jejich členů. Platí obecně, že hranice mezi sociálními celky není striktní, ale tvoří pás průníků a přechodových jevů. I v podmínkách neprodyšného uzavření státních hranic, jako tomu bylo v období studené války mezi tehdejšími Československem a Spolkovou republikou Německo (západním Německem), docházelo k řadě vzájemných kontaktů včetně sociálních (např. nelze zcela eliminovat příbuzenské vztahy) a působení různých vlivů (ekonomika, informace, kultura atd.), které tuto ostrou hranici překračovaly. Každá hranice zanechává na obou stranách jakousi „šedou oblast“, kde nejsme schopni okamžitě zcela přesně odlišit, zda určitý člověk patří k nám, nebo je cizinec, či nakolik je určitý sociální jev produktem domácím, nebo nakolik je ovlivněn z vnějšku [Bauman 1996: 58]. Tato šedá oblast je o to širší, oč větší a komplexnější povahu má entita (komunita), o níž uvažujeme. Hraniční zóna v sociální oblasti obsahuje přechodové jevy, to je záležitosti, které nepatří do jedné ani do druhé nebo ani jen do jedné či jen do druhé komunity, jsou v té či oné míře společné.³

Stav přeshraničních vztahů – vytváření přeshraničního společenství

Pád železné opony a následné změny po roce 1989 přinesly šanci, aby se na česko-německé, ale i na česko-rakouské hranici postupně vytvářelo přirozené přeshraniční společenství. Jde o takový typ „normálního“ společenství, které zřejmě vzniklo a funguje na hranicích mezi státy uvnitř Evropské unie, nebo státy, které spolu dlouhodobě spolupracují. Podobné společenství existuje na česko-slovenské hranici, kde do víceméně přirozených vztahů, které se vytvářely v procesech dlouhodobého soužití, byly dodatečně vneseny státně politické hranice [viz např. Řehák 1998]. Ty mají za následek určité komplikace a omezení vzájemného soužití včetně negativního vlivu na občanské vztahy.

V podmínkách otevřených hranic pochopitelně kontakty mezi lidmi sílí a dochází k zintenzivnění stávajících a vzniku nových sociálních vztahů. Hranice mezi státy i

skoro až řekl vše pohlcující – podobnosti jen nevýznamné a podružné. O komunitě se uvažuje jako o přirozené jednotě.“ [Bauman 1996: 74].

³) Jde o volnější spojení různých prvků života lidí v rozdílných společnostech, které vytvářejí „zárodek“ příštího přeshraničního územního společenství založeného na společné vůli a společně vytvořených a respektovaných pravidel pro udržování vzájemných vztahů.

v sociálním prostoru zůstává, ale výrazně se rozvolňuje, dochází k vzájemným průnikům v jednotlivých sférách společenského života.

Hlavní důvod, proč se zabýváme procesy vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici a jejich nositeli, spočívá v tom, že jde o společenství mezi příslušníky dvou národů, které spolu v minulosti nevycházely vždy dost dobře a jejich vztahy jsou těmito událostmi a zkušenostmi výrazně poznamenány. Také politický a ekonomický vývoj těchto zemí v druhé polovině 20. století probíhal z větší části rozdílným způsobem. I když se v současných politických dokumentech i v oficiálních prohlášeních představitelů vlád obou států setkáváme s výroky, že vztahy mezi Českou republikou a Německem nikdy nebyly tak dobré, jako jsou v současnosti, je třeba připustit, že občanské vztahy mezi lidmi obou zemí zdaleka nejsou zcela dostatečné a normální. V současné době nevytváří obyvatelstvo žijící z obou stran česko-německé hranice přirozené, tj. dostatečně celistvé územní společenství. Celkově jsou rozdíly mezi oběma národními společnostmi stále značné a jsou ještě posilovány a komplikovány globálními a integračními procesy včetně souvislostí plynoucích z faktu příslušnosti Německa k EU.

Odsun Němců z Československa vytvořil zásadně novou situaci v pohraničních regionech. Znovuosídlování českého pohraničí byl složitý proces. Z hlediska počtu obyvatel není ve většině sídel dosaženo předválečného stavu.⁴ Postupná sociální integrace a regionální identifikace nových osídlenců byla poznamenána migračním a vlnami a poměrně silnou zpětnou migrací zvláště v padesátých letech. Integrace nových obyvatel byla ovlivněna jejich rozdílnými sociálními zkušenostmi, kvalifikací a kulturou. Teprve nástup druhé a třetí generace těchto osídlenců znamená jisté systémové sjednocení a vytvoření lokálních sociálních vazeb a místní kultury. Její slabiny zejména v jejich materializovaných projevech však pociťujeme dodnes. To zejména vyniká v souvislosti s intenzivní snahou odsunutých Němců a jejich potomků obnovovat nejen kulturní památky obecného významu, jako jsou například kostely, ale i různé pamětní desky, pomníky padlých bývalých občanů apod. Tyto snahy nesporně obohacují krajinu a v nejednom případě jí vracejí původní kulturní podobu. Na druhé straně nelze nevidět snahu připomínat bývalou přítomnost německého elementu v tomto prostoru. Tato stigmatizace území, která postupně zesiluje, je na jedné straně výrazem historické přítomnosti různých národních kultur, a tedy nesporných přínosem, na druhé straně je však zejména staršími lidmi vnímána přinejmenším jako zneklidňující element připomínající jakousi vinu českých otců za odsun Němců. Tato zneklidnění jsou posilována požadavky a stanovisky sudetoněmeckých organizací prezentovaných zejména na společných krajan-ských setkáních a podle konkrétní situace pak i v mezinárodně politické rovině. Přesto, že zde z poslední doby existuje významný dokument česko-německé deklarace a na jejím základě již fungující další instituty, jako je např. Česko-německý fond budoucnosti, Diskusní fórum a další, působí tato opakovaná stanoviska zneklidňujícím způsobem a do značné míry komplikují procesy vytváření normální přeshraniční situace.

Výchozí pozice obou zemí, a tím i pohraničních území k navazování přeshraničních vztahů je nerovnoměrná. Z těchto důvodů mají procesy navazování přeshraničních vztahů asymetrický charakter. Asymetrie vztahů je dána objektivně hlavně rozdílnou ekonomickou situací obou zemí.

⁴) V současné době činí podíl obyvatel na pohraničních územích, odkud byli odsunuti Němci, ve srovnání s rokem 1930 v průměru přibližně 75 % [srv. Zich et al. 1996: 51 an.].

Tato asymetrie se projevuje v mnoha ohledech a nemá jednoznačný charakter ve vztahu k hodnocení zájmu o navazování vzájemných vztahů. Nezdá se proto zcela zdůvodněné tvrzení, že „pokud jde o míru vlivů na změny v rámci česko-německého pohraničí, ukazuje se, že iniciativa je jednoznačně na německé straně.“ [Jeřábek 2000: 5]. Obě strany i v oblasti ekonomiky mají zájem využívat komparativních výhod, plynoucích z rozdílné úrovně národních ekonomik, ale s ohledem na asymetričnost ji mohou realizovat rozdílným způsobem a v různých oblastech. Zatímco německá strana realizuje zájmy v oblasti investic, přenosu práce k levnější české pracovní síle (práce ve mzdě), či v oblasti levného nákupu zboží a služeb, pak čeští občané mohou realizovat své zájmy hlavně v oblasti pracovního trhu nabídkou levné a kvalifikované pracovní síly. Také v oblasti přípravy a realizace různých přeshraničních nebo i místních projektů z prostředků EU či jiných fondů je iniciativa spíše na české straně. Vliv ekonomiky je ovšem silnější z německé strany, nicméně iniciativu projevují obě strany, i když rozdílným způsobem.

Asymetrická povaha podmínek, iniciativy a vytváření přeshraničních sociálních vazeb zakládá sociální nerovnost mezi Čechy a Němci jak v obecné rovině, tak v oblasti rozdílů uvnitř hlavních sociálních skupin. Šance pro českou stranu je v tom, že musí korigovat disproporce asymetrie a odstraňovat zde vznikající napětí.

Nerovnoměrnost vzájemných vztahů je zřetelná i z pohledu různých druhů kapitálu [Bourdieu 1998]. Oba národy (a všechny jejich struktury) jsou vedle příslušného ekonomického kapitálu vybaveny také kulturním a sociálním kapitálem. Ten je možné využít jak k navazování kontaktů, tak naplnění partikulárních zájmů. Z pohledu těchto kapitálů je k navazování výhodných vztahů použitelný zejména sociální kapitál (sociální síť). Výhodnou formu tohoto kapitálu mají zejména ti, kdož jsou přes hranici spojeni příbuzenskou vazbou. Sociální kapitál nahrazuje často nedostatek aktivního ekonomického kapitálu např. pro podnikání. Jak jsme zjistili v našich sondách, je tento sociální kapitál využíván poměrně často a do jisté míry slouží ke kompenzaci nedostatku ekonomického kapitálu na straně českých občanů.

Kulturní kapitál zdá se nehraje v tomto ohledu tak významnou roli, i když například budeme-li za jeho složku považovat např. jazykovou vybavenost, je zjevné, že přes mnohé problémy je tato složka silnější právě u českých lidí. (Zejména z pohledu poměru znalosti češtiny a němčiny.) V jiných oblastech kulturního kapitálu je obtížné existující asymetrii hodnotit. Rozdíly v životním způsobu, kde se např. Němci projevují výrazně vyšší systematičností a disciplínou, nahrazují Češi většími improvizacími schopnostmi. Na německé straně zde např. rovněž konstatujeme silnou vazbu na tradici, materiální kulturní hodnoty, zatímco na české straně nemá zejména v pohraničí tradicionalismus silnou pozici a je kompenzován schopnostmi rychlé adaptace.

V souladu s obsahem a záměry přeshraničních kontaktů a spolupráce se v českém i německém pohraničí vytvářejí teprve zárodky sociálních „gravitačních center“. Na české straně jsou to především ta místa, kam jezdí Němci využívat služby (rekreační a lázeňská centra, nákupní střediska). V rovině spontánních občanských kontaktů se v tomto ohledu méně výrazně projevují kulturní aktivity a instituce. Jistým organizačním základem těchto center jsou sídla euroregionů a jejich aktivity. Je nutno ale konstatovat, že „gravitační centra“, kde by se spontánně a opakovaně setkávali Češi a Němci, nejsou zatím ani na české, ani na německé straně dostatečně vytvořena. Jejich tvorba není záležitostí jen organizační práce, ale mají-li mít trvalejší význam musí být produktem přirozených, a tedy zejména dlouhodobých procesů a setkávání lidí na základě společného zájmu.

V současné době má společná hranice spíše difúzní charakter. Sociální vazby se realizují v různých oblastech, regionech a v různém prostředí. Role hranice na tomto území se sice mění, hranice se rozostřuje, ale zachovává si svůj politický význam. Je hranicí mezi Evropskou unií a zbytkem Evropy, což je mimořádně významné.

Oblasti realizace přeshraničních vztahů

Přeshraniční společenství ve své cílové podobě (z důvodů kontroverzního historického vývoje společnosti v pohraničních česko-německých regionech) je v současné době ve srovnání se situací např. na „přirozených“ hranicích, jaké jsou např. u většiny západoevropských zemí nebo u nás se Slovenskem, ve víceméně zárodečné podobě. Kontakty přes hranice se uskutečňují v různých oblastech.

Existují zde silné *příbuzenské vztahy*, jež mají v některých případech podobu lokálních společenství v Töniesově smyslu. Jde o rodinné vazby, které jsou často realizovány v oblasti podnikání nebo vzájemné pomoci a setkávání. Existují zde rovněž některé komunity založené na jiném druhu společných aktivit a zájmů (sousedské, přátelské, zájmové, sportovní, náboženské, někdy i pracovní apod. pospolitosti). Jedno nebo několik takovýchto společenství (pospolitosti) však nevyčerpává celé oboustranné příhraniční společenství (nevyčerpává vztahy mezi obyvateli na obou stranách hranice), jsou spíše v poloze dílčích subsystémů ve vztahu k tomuto celku a vyjadřují stav a také příčiny jeho vnitřní diference. Komunity na určitém území zahrnují vždy jen část obyvatel pohraničí. Podle našich zjištění došlo v devadesátých letech ve většině případů k zintenzivnění příbuzenských kontaktů (jsou často využívány i možnosti změny nebo získání druhého občanství v zájmu překonávání německých omezení v oblasti zaměstnávání cizinců). Postupně narůstá i počet nových národnostně smíšených manželství. Přesto se zde stále ještě, vedle vlivu vědomí národního rozdílu, projevují rozdíly životního způsobu a myšlení lidí dané setkáváním se postsocialistické kultury s kulturou vyspělé země s tržní ekonomikou (to platí zejména v kontaktu s občany bývalého západního Německa).

Druhý významný typ přeshraničních vztahů vyplývá ze *spolupráce různých organizací*. Nejúčinnější formy vytváření přeshraničních vazeb a přeshraničního společenství dnes zřejmě spočívají ve spolupráci institucí (organizací), respektive spolupráci lidí v rámci těchto institucí působících. Významné jsou přitom zejména ty instituce, které vznikly nebo vznikají spontánně na základě zájmů a potřeby lidí žijících v pohraničí.

Z hlediska jejich fungování je významné:

- jaké jsou motivy vzniku, kdo je hlavní iniciátor a jaké sleduje cíle,
- z jakých zdrojů jsou financovány, zda potřebují ekonomickou podporu státu, či zda jde o dobrovolné příspěvky apod.,
- jak jsou řízeny, mají lokální zastřešení, nebo jde o centrální organizace,
- jaký je jejich vztah k centru z hlediska správy, nahrazují či doplňují působnost státních orgánů (totéž k regionu).

Nejdříve si všimneme nevýrobních organizací, tedy těch, které nemají vyhraněně ekonomickou povahu.

Z analýzy motivů, které vedou k navazování kontaktů a ke spolupráci mezi organizacemi, je možné usuzovat, že vedle „vnitřní“ osobní motivace zde fungují spíše vnější „arbitrární“ motivy, které jsou dány určitou povinností, či pozicí, jež osoba zaujímá v nějaké organizaci. Jde o naplňování víceméně normativně dané role vyplývající z po-

slání organizace a pozici subjektu v její struktuře (zejména je to typické pro spolupráci oficiálních státních a místních správních institucí). Motivace ke spolupráci plyne i pro příslušné kontaktující se osoby výrazně ze zájmu a poslání organizace jako celku. Mnoho z těchto zpočátku spíše formálních vztahů naplňujících danou roli však přerůstá v osobní přátelství či podobný sociální vztah. Nelze samozřejmě přehlédnout časté případy, kdy spolupráci organizací předchází velmi dobré individuální a zcela osobní kontakty jejich členů či pracovníků. V některých případech je spolupráce organizací iniciována právě těmito lidmi. Spolupráci organizací, případně spolupráci s místními správními institucemi často iniciují odsunutí Němci. Pro české instituce jde v tomto případě o spolupráci vyvolanou zvnějšku a ne vždy zcela a všemi spontánně akceptovanou. Nicméně vzájemné pozice organizační spolupráce mají s převahou oficiální (zvláště zpočátku) a partnerskou (ekvivalentní) povahu.

Rozsah institucionální spolupráce na česko-německé hranici je veliký a zahrnuje téměř všechny relevantní instituce působící na tomto území.

Svého druhu zastřešující institucí jsou euroregiony, jež pokrývají celou česko-německou hranici. Jejich výrazným rysem je existence společných, nadnárodních orgánů, které projednávají, vyjadřují se a schvalují různé konkrétní projekty a organizují spolupráci. Úroveň práce euroregionů na česko-německé hranici je, v závislosti na podmínkách, iniciativě lidí, na různé úrovni. Vážnou a trvalou komplikací do značné míry je rozdílné organizační uspořádání české a německé části a s tím spojené otázky vnitřní organizace, zastupování, financování i rozhodování. Tyto problémy jsou především na české straně. Zlepšení situace v tomto ohledu je možno očekávat v souvislosti s činností nových krajů a změny příslušné legislativy a pochopitelně v souvislosti se vstupem ČR do Evropské unie.

Práci euroregionů jako hlavní nebo nejkompexnější organizační struktury přeshraničních vztahů považujeme za velmi důležitou. Je proto poněkud překvapivé zjištění, že aktéři přeshraniční spolupráce (osoby) vykazují jejich malou znalost. Málo nebo jen rámcově tuto činnost zná kolem 55 % dotázaných nositelů přeshraniční spolupráce [*Nositelé...* 1999]. Dobrý přehled má kolem 10 % respondentů, z nich pak zhruba třetina (tj. asi 20 osob) se této práci zúčastňuje aktivně. Pouze necelé dvě třetiny dotázaných uvedly nějaké aktivity, které euroregiony realizují. Přitom nejčastější odpověď měla obecný charakter ve smyslu, že jde o činnosti rozvíjející spolupráci přes hranice. Mezi konkrétními aktivitami se pak nejvíce objevovalo: realizace různých projektů, výměna studentů, různé konkrétní akce měst a obcí apod. Ve velmi malém podílu zde rovněž bylo uvedeno negativní hodnocení aktivit euroregionů (1,5 %). S ohledem na tuto malou znalost práce euroregionů není překvapivé, když se většina dotázaných nositelů přeshraniční spolupráce domnívá, že není třeba jejich činnost ničím doplňovat. Jen v několika ojedinělých případech se objevily náměty na potřebu větších pravomocí a samostatnosti euroregionů. Znalost práce euroregionů a účast na jejich aktivitách nesouvisí statisticky významně s tím, zda má, či nemá respondent příbuzné v Německu. V obou případech přibližně třetina uvádí, že o činnosti euroregionů neví fakticky téměř nic. Úroveň znalosti práce euroregionů u obyvatel pohraničí, kteří udržují víceméně pravidelné kontakty s Němci, ukazuje, že značná část těchto kontaktů se realizuje mimo tento organizační rámec, a má tedy i spontánní podobu.

Zdaleka ne všechny institucionální kontakty přes hranice jsou zřejmě organizovány na bázi euroregionů. Existují mnohé bilaterální dohody např. mezi různými kulturními

institucemi (muzea, divadla, školy apod.), které nejsou evidovány prostřednictvím euro-regionů. Přejdou-li však tyto bilaterální vztahy k intenzivní práci např. na základě nějakého projektu, dochází k jejich registraci prostřednictvím euroregionu. Je to hlavně z těchto důvodů, že právě společné orgány euroregionů rozhodují o rozdělení prostředků, které přicházejí z EU.

Další formou spolupráce institucí jsou vzájemné kontakty a patronáty mezi obcemi či městy. Jde o setkávání představitelů samosprávy nebo o setkávání různých skupin obyvatel. Tyto aktivity jsou rovněž často uskutečňovány paralelně s činností euroregionů. Podobně je tomu ve styku různých zájmových občanských sdružení (nejčastěji jde o sportovní kluby, hasiče či ochránce přírody apod.).

Mnohé z těchto přeshraničních vazeb vzniká účelově a dosti formálně jen s cílem nalezení partnera pro prosazení určitého projektu a získání prostředků. Avšak i tyto pragmatické záměry vedou k přeshraničním kontaktům a vytvářejí potenciální síť pro silnější sociální vztahy. Zaznamenali jsme i případy, kdy institucionální spolupráce (např. mezi sportovními kluby) byla skončena, protože nebylo splněno očekávání ekonomického přínosu.

Specifickou podobu mají kontakty lokálních státních institucí (okresní úřady, policie apod.). Zde plyne spolupráce z příslušných zákonů a dohod mezi státy. Personální aspekty jsou jistě nezanedbatelné, nicméně obsah této spolupráce je dán především vymezením příslušných pravomocí těchto institucí.

Přeshraniční spolupráci ve zkoumaných regionech udržují i politické strany. Na lokální přeshraniční úrovni jde však podle našich poznatků o značné rozdíly ve formě i obsahu spolupráce. Obecně je možno konstatovat, že kontakty a vazby jsou zde podmíněny existencí vhodného zahraničního partnera. Častější je proto spolupráce u „tradičních“ politických stran, jako je sociální demokracie, lidové a křesťanské strany a komunistická strana. Naproti tomu u občanských stran (ODS, US) není místní kontakt častý, patrně právě s ohledem na partnera. Zde bylo zjištěno, že přeshraniční kontakty okresních organizací a sekretariátů se udržují, iniciují prostřednictvím center těchto stran.

Specifická podoba vztahů mezi Čechy a Němci se vytváří v *pracovních oblastech*. Většinou jde o zaměstnaneckou (výkonnou) pozici Čecha a zaměstnavatelskou (nebo řídicí) pozici Němce. Motivace je většinou dána na jedné straně individuálním ekonomickým zájmem, na straně druhé zájmem příslušné firmy. Vztahy jsou určovány především rolí, která je předepsána zaměstnavatelským zájmem. V pracovním procesu dochází pochopitelně ke komunikaci se spolupracovníky, a to jak na stejné pozici, tak s nadřízenými. V těchto podmínkách vznikají vztahy překračující role dané formálním uspořádáním organizace. Mají výrazně osobní charakter, jsou součástí neformální organizace ovlivňují fungování instituce a často, i když většina českých pracovníků se vrací na noc domů, přerůstají ve vazby pokračující v mimopracovním čase. Nemáme k dispozici podrobnější data o mezilidských vztazích a místě pobytu českých pracovníků ve formální i neformální organizaci německých firem. Některé výpovědi v Německu zaměstnaných lidí naznačují specifiku jejich fungování ve smyslu náročnosti, tempa práce, vyrovnanosti výkonu (šetření si práce) a také fungování německých řídicích struktur. V některých případech se setkáváme s kritikou metod řízení a jistém přehlížení, případně i diskriminaci, v jiných výpovědích se naopak uvádějí velmi dobré vztahy jak se spolupracovníky, tak i se zaměstnavatelem, a dokonce o jeho pomoci při zahájení vlastního podnikání. Z dat, která máme k dispozici, nelze provést hlubší a dostatečně věrohodnou analýzu a zobecnění

mimo fakt, že Češi vstupují do výkonných pozic v německých firmách (často vykonávají jen pomocné a málo kvalifikované práce) a Němci ve firmách pracujících u nás zaujímají výhradně řídicí funkce. Jaké důsledky má nebo bude mít tato situace na povahu vzájemných občanských vztahů, lze zatím jen spekulovat.

Práce u německé firmy fungující na českém území má poněkud jinou podobu. Většinou se jedná o práci v českém pracovním kolektivu vedené německým manažerem. V pravém slova smyslu tedy nejde o přeshraniční vztah, který by se intenzivněji promítal do vytváření přeshraniční vazby.

Nejběžnější typ (kvantitativně vzato) přeshraničních vztahů mezi Čechy a Němci má podobu spíše *jednorázových účelových kontaktů* realizovaných v souvislosti s návštěvou sousedů, nákupem, konzumací, využíváním služeb apod. Tyto občanské, náhodné kontakty se často mění na opakovaná setkávání a pevnější mezilidské vazby. Obsahem tohoto kontaktu je v počáteční etapě pouze evidence „toho druhého“. V kulturní formě se praktikuje jako „zdvořilá nevíšmavost“, což znamená manifestované tolerování a respektování toho „druhého“. Běžně při těchto kontaktech nedochází ani k neverbální komunikaci. Jde o evidované míjení se. Tento způsob setkávání je v oblasti přeshraničních styků převažující. Znamená, že registrujeme, že v našem prostoru jsou cizí lidé, kteří tam ale pro nás nezanechávají žádné významnější stopy. Stejně tak my nezanecháváme významnější stopy v jejich prostředí či vědomí. Na tento stupeň kontaktáže navazuje zdvořilé míjení s neverbální, případně formální verbální komunikací. Takovou komunikací je pohled do očí, gesto, zdvořilý úsměv nebo pozdrav... Neverbální komunikace je uskutečněna i naším vnějším vzhledem, svoji příslušnost k nějakému celku nebo svoji odlišnost sdělujeme způsobem oblečení, držení těla apod. Komunikační pozici vyjadřuje habitus chování (můžeme např. rozlišit v pohraničních regionech habitus saský, bavorský, český, případně vietnamský a další).

Další stupeň, kterým se přibližujeme k druhým lidem, je verbální komunikace. Ten je v tomto případě vyvolán většinou potřebou získat nějakou informaci nebo koupit nějaké zboží či službu apod. Způsob oslovení, slova, intonace atd. a samozřejmě obsah sdělovaného ovlivňují jak prvotní reakci partnera, tak pokračování kontaktu a úspěch komunikace. Teprve na základě opakované verbální komunikace mohou vzniknout určité vztahy a vazby. Tento typ kontaktů se sousedy bude i nadále převažovat. Postupně se vytvářejí určitá pravidla a normy vzájemného chování.

Nositelé vytváření přeshraničního společenství

Potenciálním nositelem přeshraničních vztahů je každý občan republiky. Rozdílným způsobem, a v závislosti na vlastních podmínkách, má v současné době každý občan nejen právo, ale i možnost setkávat se a navazovat vztahy s příslušníky jiných národů. Přibližně 30 % české dospělé populace má, podle celostátního výzkumu, kontakty s někým v zahraničí. Orientace těchto kontaktů (manifestovaná ve výpovědích v sociologických výzkumech) je s převahou na západní země, především pak na Německo. Z hlediska obsahu jde především o příbuzenské nebo přátelské vztahy a pak o vztahy v pracovní oblasti. Z kvantitativního hlediska převažuje u nejbližších sousedů (s výjimkou Slovenska) interakce, která se odehrává hlavně v „neosobní“ rovině, tj. převažují kontakty, které mají jen krátkodobý, spíše jen pragmatický charakter (nákup, dotaz), většinou nejsou opakované se stejnými aktéry a nevytvářejí tak předpoklady pro pevnější vazby a poznání. U méně

početných kontaktů s obyvateli jiných, vzdálenějších zemí jde naopak většinou o stálejší přátelské nebo příbuzenské vztahy.⁵

Situace v pohraničních regionech je podobná. Kontakty s Němci, realizované v průměru 1-2 x za půl roku, má podle výzkumů asi 40 % obyvatel pohraničí. Častější setkávání (nejméně jedenkrát za 3 měsíce) a navázané vztahy má však jen asi 5 % obyvatel pohraničí. Tuto skupinu obyvatel je možno pracovníčně považovat za nositele vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici. Zbývajících 50-60 % obyvatel pohraničních okresů prakticky nemá žádné kontakty s Němci, pokud k takovému kontaktu dojde, většinou se jedná jen o pasivní krátkodobé setkání (zdvořilé míjení) „na ulici“ apod.

Podle některých poznatků [viz Stassoldo a Delli Zotti 1982]⁶ po otevření hranic prudce roste počet občanských kontaktů přes hranice a postupně dochází k navazování vztahu mezi dvěma či více aktéry. Tento trend jsme pochopitelně na počátku devadesátých let, zejména na západoněmecké a rakouské hranici rovněž zaznamenali. Postupně však počet návštěv sousedních zemí z obou stran opadal a došlo k naplnění určitého „momentálního limitu“. Tím v daném čase došlo i k vyčerpání potenciaálně možných aktérů opakovaných vzájemných vztahů. G. Delli Zotti uvádí, že k završení styků je po kvantitativní stránce dosaženo asi za 10-12 roků po otevření hranice [ibid.]. Pokud jde o prostředí česko-německého pohraničí, zdá se, že potenciál možností navazování vzájemných vztahů po deseti letech otevření hranic není naplněn. Využity nejsou zřejmě ani možné institucionální vazby a vytváření přeshraničních organizačních struktur. Svědčí o tom i již zmíněná rozdílná intenzita a rozsah práce euroregionů na česko-německé hranici, stejně jako práce regionálních rozvojových agentur, případně dalších institucí. Nenaaplňen zůstává zřejmě i zájem o navazování zaměstnaneckých vztahů, zejména ze strany českých obyvatel. V tomto ohledu se potenciál založení občanských vztahů rozšíří zejména po přijetí ČR do EU. Také v rovině spolupráce dalších organizací existují možnosti spolupráce. I když je zřejmé, že většina obyvatel patrně v dohledné době nebo nikdy ne naváže nějaké vztahy přes hranice a nadále se bude orientovat na místní nebo vnitrozemské prostředí, existují možnosti další spolupráce. Období deseti let tedy v našem případě je příliš krátké k dosažení optimální a jak po kvantitativní, tak obsahové stránce „normální“ přeshraniční spolupráce.

Některé sociologické charakteristiky nositelů přeshraniční spolupráce

V této části studie jsou prezentovány některé výsledky empirických šetření týkajících se procesů vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici. Konkrétně jde o poznatky týkající se frekvence přeshraničních kontaktů a vazeb obyvatel České republiky se zahraničím vůbec; postoje, vztahy a sociální distance, kterou vůči Němcům (a některým dalším národům a skupinám) pociťují obyvatelé ČR a obyvatelé česko-německého pohraničí. Tyto poznatky jsou srovnávány s názory nositelů (aktérů) vytváření přeshraničního společenství v česko-německém pohraničí. Nositeli přeshraniční spolupráce zde rozumíme osoby, které mají intenzivní (častý) styk s někým v zahraničí,

⁵ Celostátní reprezentativní šetření provedené omnibusovou metodou s použitím kvótního výběru (n = 958) osob starších 18 let (Sofres-Factum, Praha 1999).

⁶ Pokud jde o uváděnou problematiku, jedná se o poznatky z přeshraničního výzkumu v oblasti Terstu.

v našem případě hlavně v Německu a tento styk má povahu dostatečně stálého sociálního vztahu.⁷

Nositelé (aktéři) přeshraniční spolupráce s Německem v sociologických výpovědích manifestují pochopení a ocenění významu všestranné spolupráce přes hranice, a to se všemi zeměmi. Výrazněji než ostatní lidé v pohraničí docenují budoucnost evropských integračních procesů a také význam Německa jako země se silnou ekonomikou, politickou stabilitou a vlivem v evropském společenství. Při zjišťování hodnotové orientace se přitom neprojevuje pokles významu hodnot spojených s národem nebo s projevy vlastnictví. Spíše by bylo možno říci, že zde existuje prokazatelný realismus a národní princip je brán jako samozřejmost, která je přítomná jaksí v pozadí v každodenním životě. Tento realismus se projevuje i v oblasti kritiky některých aspektů politiky současné české vlády (1999), souvisejících se zahraniční orientací.

Ke specifickým rysům nositelů patří rovněž větší, ve srovnání s populací ČR, tolerance vůči jiným národním a kulturním skupinám. Přesto nejbližší vztah manifestují vůči příslušníkům západních národů. Přičemž se zde projevuje silný vliv dosaženého vzdělání a částečně i věku. Jisté prvky liberálního myšlení se u nositelů projevují, i pokud jde o posuzování spravedlivosti odsunu sudetských Němců z českého pohraničí. Přestože většina aktérů považuje odsun za spravedlivý, přece jen ve srovnání s výzkumem celé populace pohraničí jsou ve svém hodnocení o něco méně razantní.

Motivace ke spolupráci

Sociální povahu nositelů přeshraniční spolupráce je možno posoudit také podle motivů, které je k této aktivitě vedou. Rozdílná ekonomická situace obou zemí a především kurs koruny k marce je silným a převažujícím motivem u velké části aktérů. Týká se přibližně 40 % nositelů přeshraniční spolupráce. Bylo by však zjednodušením považovat tento typ motivace za jediný a rozhodující. V souvislosti s realizací tohoto ekonomického motivu hraje většinou větší roli než odborná kvalifikace znalost němčiny.

Bylo možno předpokládat, že právě příbuzenské vztahy spojené většinou se znalostí němčiny ovlivňují vstup do zaměstnání u německých firem.

Podle rozboru zkoumaného souboru nositelů přeshraničních kontaktů tomu tak však zcela není. Všimneme-li si příbuzenského faktoru v souvislosti se zaměstnáním v Německu, zjistíme, že z nositelů, kteří pracují v Německu, jen 35,2 % uvádí, že tam má příbuzné. Z těch, co mají v Německu příbuzné, jen 13 % tam pracuje. Podobně je tomu, pokud jde o práci u německých firem fungujících na území ČR. 34,5 % z nich má v Německu příbuzné. Jiná je ovšem situace u obchodování s německými firmami a zastupování německé firmy zde. V obou případech se prokázala statisticky významná souvislost s příbuznými v Německu. Z těch, co obchodují s německými firmami, má 30 % a z těch,

7) Poznatky potřebné pro posouzení sociální povahy těchto nositelů byly získány hlavně v následujících empirických sociologických výzkumech: (a) celostátní reprezentativní šetření (1999) provedené omnibusovou metodou s použitím kvótního výběru (n = 958 osob starších 18 let); (b) dotazníkové šetření (1999) provedené v pohraničních okresech sousedících s Německem. Výběr respondentů byl záměrný, tj. byli vybíráni obyvatelé, kteří mají alespoň opakovaný kontakt (vztah) s někým v Německu (n = 831). Výzkum byl připraven výzkumným týmem „Pohraničí“ Sociologického ústavu AV ČR. Sběr dat byl uskutečněn prostřednictvím výzkumných agentur; (c) dotazníkové šetření (1997) obyvatel okresů česko-německého pohraničí. Pro výběr respondentů byla použita kvótní metoda (n = 929). Sociologický ústav AV ČR – tým „Pohraničí“.

co zastupují německou firmu v ČR, dokonce 60 % v Německu příbuzné. Nejméně významně se příbuzenský faktor projevuje v kontaktech navazovaných společenskými korporacemi (jen 16 % z takto aktivních má v Německu příbuzné), euroregiony (11 %) a oficiálními kontakty úřadů (5 %).

Z uvedeného vyplývá, že příbuzenský faktor hraje významnou roli v navazování dalších a udržování stávajících kontaktů a v možnosti pracovního zapojení zejména v rámci aktivit německých subjektů v ČR. Přesto výsledky ukazují, že část příbuzenských vztahů (16 %) má z nějakých důvodů spíše formální, oficiálně zdvořilostní povahu.

Na motivaci a význam kontaktů lze usuzovat rovněž z odpovědí na otázku, v níž nositelé přeshraniční spolupráce hodnotili její význam ve vybraných oblastech.

Poměrně vysoko je hodnocen především význam spolupráce pro rozvoj vzájemných sousedských přeshraničních vztahů. Faktorová analýza zde označila tři významné dimenze. Prvá dimenze (faktor) je *komplexní* ocenění přínosu (i když s rozdílnou intenzitou) přeshraniční spolupráce pro prohlubování, utváření dobrých sousedských vztahů a překonávání zátěže z minulosti v této oblasti. Uvádějí to jak respondenti, kteří mají pracovní kontakty (pracují v Německu, pracují u německé nebo pro německou firmu v ČR), tak ti, kteří mají tyto kontakty z titulu úřední funkce, dále i respondenti, kteří jsou aktivní v některých veřejných organizacích, nebo mají v Německu příbuzné či známé. Jde tedy o obecný, převažující smysl spolupráce. Druhou dimenzi tvoří zdůraznění přínosu pro získání či zdokonalení *jazykových* znalostí. Významně často uvádějí váhu spolupráce pro zdokonalení znalosti němčiny zejména respondenti pracující v Německu a ti, jejichž přeshraniční kontakty plynou z pracovních a úředních funkcí.

Jako třetí faktor se projevuje ocenění přínosu v *ekonomické* oblasti. A to jak o ekonomický přínos osobní, tak pro firmu, případně pro realizaci podnikatelského záměru.

Tabulka 1. Hodnocení významu vlastní přeshraniční aktivity pro vybrané oblasti (průměrné hodnoty)*

Posuzovaná oblast	Průměrné hodnocení
Mít vztahy s dobrými lidmi	2,14
Zdokonalení znalosti němčiny	2,35
Vytvoření dobrých vztahů se sousedy	2,58
Dobré vztahy mezi lidmi v Evropě	2,73
Poznání kultury sousedů	2,75
Ekonomický přínos (osobně)	3,02
Překonání zátěže minulosti	3,12
Ekonomický přínos obecně (pro podnik, instituci apod.)	3,42
Řešení místních přeshraničních problémů	3,44
Prohloubení příbuzenských vztahů	3,50
Realizace podnikatelského záměru	3,63
Pomoc při rozvoji obce, města	3,77

*) Otázka zněla: „Uvedl jste, že mezi vašimi známými (pracovními partnery, přáteli, příbuznými) jsou Němci. Jak byste celkově zhodnotil význam tohoto vašeho vztahu, pokud jde o následující oblasti:“ (Hodnotící škála 1 až 5, kde 1 znamená velký význam, až 5 zcela nevýznamný)

Sonda do hodnotové orientace nositelů

Hodnotové a postojové orientace nositelů přeshraniční spolupráce⁸ koresponduje se záměry, které přeshraniční aktivity sledují. Formulace výroků byla volena tak, aby bylo možno z míry souhlasu či nesouhlasu s jejich obsahem usuzovat na to, jaký postoj zaujímá respondent ke spolupráci s Německem, a také jaký je jeho vztah k evropským integračním procesům, a v neposlední řadě šlo i o zjištění některých aspektů národní identity. Cílem bylo rovněž zjistit míru otevřenosti či uzavřenosti myšlení ve vztahu k okolním zemím a světu vůbec. Hodnocené výroky mají dosti rozdílný charakter a nevyjadřují jednoznačné postojové kontinuum (respektive postojové kontinuum jen k jedné záležitosti), vymezují spíše určitý vícedimenzionální prostor umožňující posoudit způsob myšlení nositelů přeshraniční spolupráce. Pomocí faktorové analýzy byly identifikovány následující dimenze takto vymezeného hodnotového pole.

Prvý faktor je charakterizován *skepticismem*, respektive vstřícností vůči světu s jistou dávkou skepse plynoucí zejména z ekonomické pozice naší země. Je zde rovněž přítomno kritické hodnocení možností a nerovnoprávného postavení vůči Němcům. Projevuje se zde až určité sebedopceňování a nedůvěra, snad i špatné zkušenosti, ale i jistá míra pragmatismu.

Druhý faktor sdružuje výroky, které charakterizují otevřenost a důvěru hlavně vůči německému sousedu. Mohli bychom jej nazvat faktorem *vstřícnosti vůči Německu*. Společnou charakteristikou je právě vědomí, že spolupráce s Německem je svým způsobem „osudová“. Naznačuje i jisté shodné rysy kultur a životního způsobu obou národů.

Třetí faktor je charakterizován výroky, které výrazně vyjadřují pochopení významu a nezbytnosti mezinárodní spolupráce a nadnárodní integrace. Je možno ho pojmenovat jako *otevřenost vůči světu* (integrační dimenze). Vyznačuje se vysokou mírou pochopení významu spolupráce v nejširší mezinárodní oblasti.

Čtvrtý faktor vyjadřuje *nacionální rozměr*. Je charakterizován důrazem na národní zájmy, potřebu národní hrdosti a potřebu jisté ostražitosti vůči přeshraniční spolupráci. Není úplným odmítáním spolupráce, ale zdůrazňuje význam politických aspektů mezinárodní spolupráce.

Postoje a hodnotový systém zkoumaných nositelů přeshraniční česko-německé spolupráce naznačují celkově jejich vstřícnost vůči zahraničním partnerům. Tato vstřícnost založená na samozřejmém chápání otevřenosti vůči světu tvoří velmi silný rys hodnotové a zájmové orientace nositelů přeshraniční spolupráce. I když připustíme, že ve výzkumu použité indikace (výroky) nemusejí vymezovat postojový a hodnotový prostor úplně, lze se oprávněně domnívat, že nositelé přeshraniční spolupráce se vyznačují obecně vysokým oceněním subjektivního i objektivního přínosu a obecného významu spolupráce přes hranice.

Pokud je tedy možno z výsledků usuzovat na postoje a hodnotovou orientaci zkoumaných nositelů přeshraniční spolupráce, lze říci, že jde o lidi vstřícné a chápající význam přeshraniční spolupráce jak s nejbližšími sousedy, tak v širším měřítku. Spolupráci přes hranice obecně chápou jako normální a potřebnou záležitost jak z osobního, tak z národního hlediska. Nacionalisticky omezené pohledy jsou v této skupině nositelů, celkem podle očekávání, v minimu. Jistá část nositelů se ovšem domnívá, že kontakty a na-

⁸) Byla zkoumána pomocí hodnocení série výroků, jež byly zaměřeny na vlastní identitu a některé její souvislosti.

vazování spolupráce přes hranice jsou nutností (ve smyslu: „nic jiného nám nezbyvá“) plynoucí ze zahraničních vlivů a postavení ČR v mezinárodním kontextu. Česká republika prostě musí spolupracovat, aby přežila jako celek a abychom přežili sami jako jednotlivci. Podle této nepočtené skupiny nositelů k nám zahraniční vlivy pronikají a je třeba se s tím smířit i v případě, že spolupráce není vždy ve prospěch ČR a není vždy reciproční. Tento skepticismus koresponduje s jistým pragmatismem v navazování přeshraničních kontaktů a je zřejmě spojen hlavně s těmi nositeli, kteří mají kontakty v pozici „gastar-beitrů“.

Pokud jde o souvislosti s věkem nositelů, projevuje se jen v souvislosti s „faktorem nacionalismus“. Tento faktor je silnější u nejstarší věkové skupiny (respondenti nad 65 let a částečně ve skupině 55 až 65 let.) Současně i u faktoru, který vyjadřuje „vztah k Německu“, konstatujeme silnější pozitivní souvislost právě u těchto nejstarších věkových skupin. Zdá se, že v nejstarších věkových kohortách nositelů jsou dvě podskupiny, z nichž jedna zdůrazňuje více nacionální aspekt a druhá naopak spíše vstřícnou orientaci na Německo.

Souvislost se znakem vzdělání je významná u faktoru, který jsme označili jako „skepticismus“, kde výrazně převyšuje u skupiny s dělnickou profesí (vyučení). Dále pak u faktoru „integračního“ (vstřícnost vůči světu), kde je nejsilnější u skupiny nositelů s vysokoškolským vzděláním. Rovněž u „nacionálního“ faktoru se projevila statistická významnost, nejsilnější je tento faktor u kategorie vyučených. Naproti tomu faktor „vstřícnost vůči německému sousedu“ neprokázal se vzděláním významnou souvislost.

Názory nositelů přeshraniční spolupráce na odsun Němců

Jak již bylo uvedeno výše, právě poválečný odsun Němců z pohraničí ČR je nadále významným faktorem, který ovlivňuje i současné procesy vyváření přeshraničních občanských vztahů. S ohledem na převažující otevřenost a vstřícnost nositelů přeshraniční spolupráce vůči zahraničí, bylo možno očekávat, že budou k otázce odsunu zaujímat poněkud jiné stanovisko než většina ostatních obyvatel pohraničí. Výsledky však ukazují, že tento rozdíl přesto, že existuje, není zásadně jiný. Názory nositelů na odsun Němců se liší od názorů ostatních obyvatel pohraničí, hlavně pokud jde o podíl těch, kteří hodnotí odsun jako spravedlivý (podíl souhlasných odpovědí s tím, že odsun byl spravedlivý, je 68,7 % (obyvatelé) : 56,9 % (nositelé)). Nositelé jsou tedy, podle očekávání, k této záležitosti o něco kritičtější. Při bližším pohledu se však ukazuje, že je to ve prospěch jiného názoru, že to sice nebylo spravedlivé, ale rozhodly tak vítězné mocnosti.

Většina nositelů přeshraniční spolupráce se ztotožňuje (alespoň z části) s omluvou V. Havla a souhlasí s politikou současné vlády (1999) vůči odsunutým Němcům a jen necelá třetina souhlasí s tím, že by jim vláda měla vycházet více vstříc. Současně si však tři čtvrtiny z dotázaných myslí, že vláda nemá v tomto ohledu jasnou politiku a nehájí dostatečně národní zájmy. S tímto názorem se překvapivě shoduje více těch, kteří mají v Německu příbuzné. U názoru, že by vláda měla vycházet odsunutým Němcům více vstříc, je přitom významná převaha právě těch respondentů, kteří mají v Německu příbuzné. Uvedeným výsledkům je možno rozumět tak, že nositelé se ve své většině staví proti vstřícnější politice vlády ve vztahu k odsunutým Němcům a souhlasí se současnou politikou vlády v tomto směru. Přesto by nositelé přeshraniční spolupráce očekávali jasnější koncepci a výraznější hájení národních zájmů ve vztahu k tzv. sudetoněmeckým organizacím. Jistou a větší vstřícnost ve vztahu k odsunutým Němcům by očekávala jedna čtvrtina až zhruba jedna třetina zkoumaných nositelů přeshraniční spolupráce.

Srovnání souboru nositelů a populace obyvatel pohraničí ukazuje, že nositelé, častěji než ostatní populace pohraničí, souhlasí s vyjádřením V. Havla i s názorem, že by vláda měla více vycházet tzv. sudetským Němcům vstříc.

Rozdíly v hodnocení spravedlivosti či nespravedlivosti odsunu v souboru nositelů podle toho zda má, či nemá respondent německé příbuzné, jsou významné. Zatímco 59 % nositelů, kteří nemají německé příbuzné se (částečně s výhradami ke způsobu provedení) přiklání k názoru, že odsun byl spravedlivý. U nositelů s německými příbuznými je to jen 50,0 %. Tento rozdíl je statisticky významný a ukazuje, že polovina těch, co mají příbuzné Němce, pokládá odsun za spravedlivý, i když mají výhrady ke způsobu jeho provedení. Znamená to tedy, že se ztotožňují, nebo alespoň manifestují v odpovědích českou oficiální pozici a většinový názor české populace.⁹ Za nespravedlivé z těch, co mají německé příbuzné, to považuje 36 % oproti 24 % respondentů bez německých příbuzných. Je samozřejmě otázka, nakolik je tento manifestovaný postoj zdůvodněný a upřímný. Určitou roli zřejmě také bude hrát typ příbuzenské vazby, patrně jde o převahu vzdálenějšího typu příbuzných a mnozí z nich nemusí být z řad odsunutých sudetských Němců. Tento aspekt tohoto problému musí zůstat otevřený, neboť nebyl v uvedeném výzkumu sledován.

Postoj k problematice odsunu koresponduje s politickou orientací zkoumaných nositelů přeshraniční spolupráce. Levicově orientovaní respondenti méně často souhlasí s omluvou prezidenta a s tím, že bychom měli odsunutým Němcům vycházet vstříc. V tomto směru jsou také kritičtější, pokud jde o spokojenost s vládní politikou (ačkoliv jde o vládu levicovou – 1999) vůči odsunutým Němcům než pravicově orientovaní respondenti. Pravice naproti tomu se zde o něco častěji domnívá, že vláda dobře hájí národní zájmy v této oblasti. Vyjádřené názory tedy spíše reprezentují vztah k problematice tzv. sudetských Němců než vztah k vládě.

Názory na význam spolupráce s Německem

Německo je většinou nositelů přeshraniční spolupráce i ostatních obyvatel pohraničí vnímáno jako důvěryhodný soused, s kterým je výhodné všestranně spolupracovat. Podle respondentů nehrozí ze strany Německa jakékoliv ohrožení české státnosti. Ani výroky implikující historické souvislosti nejsou vnímány většinou jako důvod k tomu, abychom si na Němce „dávali vždy pozor“. Poměrně silně je zde však pociťována určitá kulturní rozdílnost. (Jen 8 % zkoumaných osob souhlasí s názorem, že německá kultura je nám velmi blízká.) V čem je především pociťována tato rozdílnost, však nelze z uvedených dat dostatečně přesně zjistit.

Soubor populace pohraničí vykazuje ve většině případů méně souhlasné odpovědi s pozitivními výroky. Je tím, ve srovnání s nositeli, vyjádřena vyšší kritičnost a skepse ve vztahu k německému sousedu. Nejvýrazněji to vyniká u hodnocení výroku o dopadu mnichovské dohody na osud Čechů, výroku, že Němci jsou naši přátelé a výroku, že Německo potenciálně ohrožuje náš stát.

Pro nositele přeshraniční spolupráce představuje Německo silného a také perspektivního partnera s velkým politickým vlivem, na kterého je možno se spolehnout. Přesto, že jsou Němci vnímáni jako kulturně jiní, jsou zhruba jednou třetinou dotázaných nosi-

⁹) Viz např. výsledek celostátního šetření z roku 1999 [Houžvička bez data]. Z výzkumu plyne, že za spravedlivý považují odsun (všechny varianty) 63,6 % dotázaných, nespravedlivý (všechny varianty odpovědi) 6,5 %. Rozhodly tak mocnosti 12,1 %. Dopočet do 100% -jiná odpověď a neví.

telů bez výhrad považováni za přátele a jen 5 % se domnívá, že naši přátelé nejsou. Téměř 60 % respondentů se však současně domnívá, že bychom měli vůči Němcům projevit více hrdosti. Což zřejmě signalizuje určité negativní zkušenosti z této oblasti, asymetrii vzájemného vztahu, a také to podtrhuje již zmíněné povědomí kulturní odlišnosti.

Souvislost se vzděláním respondentů vykazuje u většiny výroků statistickou významnost. Např. u výroku o tom, zda Německo ohrožuje ČR, nejvíce nesouhlasných odpovědí vyslovují respondenti se základním vzděláním (86 %) a vysokoškoláci (78 %), zatímco u vyučených respondentů s tímto názorem nesouhlasí jen 66 % dotázaných. Rozdíly podle věku nebyly potvrzeny jako dostatečně významné.

Souvislost názorů na Německo koresponduje s politickou orientací nositelů přeshraniční spolupráce. Nositelé, kteří manifestují pravicovou politickou orientaci (spíše napravo a jasná pravice), jsou v hodnocení významu Německa a spolupráce s Němci významně vstřícnější, projevují většinou rovněž větší míru důvěry a historické zkušenosti (Mnichov) nepovažují za rozhodující memento pro ČR. Levicově orientovaní respondenti jsou naopak méně důvěřiví a vstřícní vůči Německu.

Subjektivní podmínky pro rozvoj přeshraniční spolupráce, za které můžeme považovat právě postoje k Německu a Němcům, jsou u zkoumaných nositelů přeshraniční spolupráce (ale do značné míry u celé populace pohraničí) velmi příznivé. Souvisí to samozřejmě s pozitivní motivací k této spolupráci, s faktem, že nositelé jsou ve velmi intenzivních kontaktech a vztazích a většinou se pro spolupráci rozhodli v souladu s vlastními zájmy sami. V této souvislosti je užitečné zjistit, *co ovlivňuje podle názorů respondentů další rozvoj této spolupráce.*

K posouzení byly předloženy okolnosti, které vyjadřují momentálně nejsilněji pociťované rozdíly v úrovni fungování přeshraničních vztahů, a také některé okolnosti vzniklé rozdílným historickým vývojem obou zemí.

Nejsilněji jsou pociťovány ekonomické rozdíly obou zemí a úroveň fungování úřadů. Není jisté překvapivé, že za komplikující je považována také záležitost znalosti jazyků. Větší váhu tomuto faktoru přikládají nositelé než dotazovaní ze souboru obyvatel pohraničí. Podobně je to u faktoru úroveň fungování úřadů (zde jde patrně o jednostrannou záležitost v tom smyslu, že čeští respondenti znají fungování českých úřadů a jejich problémy, zatímco málo znají praxi v tomto ohledu v Německu. Je otázka, zda si ji do určité míry neidealizují).

Okolnosti spojené s historií jsou považovány za středně vlivné, přičemž silnější vliv je přikládán období druhé světové války než důsledkům tzv. studené války. Podobně za středně vlivné jsou považovány záležitosti týkající se rozdílných národních zájmů a rozdílů v národních povahách občanů obou zemí. Za relativně nejméně silné okolnosti ovlivňující přeshraniční spolupráci jsou nositeli považovány záležitosti komunikace a nejméně pak tzv. sexuální turistika.

Posouzení souvislosti s věkem nositelů neprokázalo výraznější významnost. Pouze v případě hodnocení ukazatele „důsledky studené války“ starší respondenti o něco silněji zdůrazňují jejich vliv.

Souvislost se vzděláním nositelů je významná při posuzování vlivu následujících faktorů: rozdílný jazyk, rozdílná národní povaha, rozdíly v cenách zboží, období studené války. Respondenti s vysokoškolským vzděláním častěji zdůrazňují velký vliv těchto

faktorů na rozvoj styků přes hranice. Výjimkou zde je ovšem faktor studené války, kde naopak větší vliv této okolnosti přičítají respondenti se základním vzděláním.

Vztah k vlasti

Vlastenectví nezatížené nacionalistickými a šovinistickými nánosy je i v moderním světě významnou hodnotou ovlivňující chování lidí. Pokud jde o nositele přeshraniční spolupráce vyznačující se vysokou vstřícností a tolerancí vůči ostatnímu světu, je možno očekávat spíše střízlivé postoje k vlastnímu národu, bez nacionalistického sentimentu. K posouzení vlastenectví byly použity poznatky ze zkoumání názorů nositelů přeshraniční spolupráce na některé záležitosti charakterizující současnou Českou republiku a její pozici v současném světě. Cílem dotazování bylo zjistit, jaký je vztah této významné a exponované skupiny ke své zemi a svému národu. Tato záležitost byla posuzována na základě vyjádření míry hrdosti nositelů přeshraniční spolupráce na některé záležitosti, charakterizující rozvoj České republiky a její tradice. Baterie výroků byla zčásti převzata ze šetření ISSP z roku 1996 [srv. Nedomová a Kostecký 1996: 17 an.], které bylo provedeno v rámci celé ČR.

Je možné konstatovat, že respondenti obou souborů vyjadřují největší hrdost na kulturní hodnoty, jakými jsou historie, umění, věda, kvalifikace a dále také na sportovní výsledky českých reprezentantů. Naproti tomu převahu kritického hodnocení (tedy malou hrdost) konstatujeme u nositelů přeshraniční spolupráce hlavně u těch charakteristik, které vypovídají o současném politickém, ekonomickém a sociálním stavu republiky. Tento kritický postoj je však spíše vyjádřením reálného stavu na základě hlubšího srovnání daného většími zkušenostmi nositelů než výrazem jejich menší hrdosti na vlastní zemi. Rozdíly v úrovni ekonomiky i fungování politického systému ve srovnání s jinými zeměmi souvisí s přechodnou etapou transformace české společnosti. Jde o záležitosti, které prodělávají největší změny a jsou v mnohém ohledu komplikované a ne vždy realizované zcela úspěšně. Do určité míry jsou tato hodnocení rovněž ovlivněna situací, která ve společnosti byla v době konání výzkumu (podzim 1997, 1999). To se týká hlavně ekonomické sféry.

Pokud jde o hodnocení uvedených oblastí u podsouborů nositelů, kteří mají a nemají v Německu příbuzné, pak nezjišťujeme, až na výjimku u hodnocení hrdosti na systém sociálního zabezpečení, žádné významné rozdíly.

Rozdíly konstatujeme v souvislosti s věkem respondentů. Nejvyšší míru hrdosti při posouzení všech použitých kritérií zaznamenáváme u nejmladší věkové skupiny do 30 let. Za nimi při posuzování hrdosti na výsledky ČR v uvedených oblastech následují respondenti nad 60 let. Obě střední věkové skupiny (30-45 a 46-60 let) se jeví jako relativně nejvíce kritické ve vztahu k výsledkům ČR v uvedených oblastech. Nejmladší nositelé přeshraniční spolupráce jsou více hrdí zejména na to, jak u nás funguje demokracie, jaké jsou výsledky vědy a techniky, výsledky ve sportu a v oblasti umění a literatury a výrazně jsou rovněž hrdí na historii.

Pokud jde o souvislost se znakem vzdělání, pak větší míru hrdosti vykazují respondenti se základním vzděláním. To koresponduje se skutečností, že v této vzdělanostní skupině je významná část dotázaných z řad studentů středních škol, kteří dosud mají ukončené jen základní vzdělání.

Významná souvislost existuje s proklamovanou politickou orientací nositelů přeshraniční spolupráce. Nejvíce se shodují v hodnocení hrdosti na umění a sport. V tomto

případě ve smyslu vyšší hrdosti na výsledky, které v těchto oblastech Češi dosahují. Poměrně značná shoda je rovněž při hodnocení ekonomických výsledků, fungování demokracie a politického vlivu ČR v mezinárodní oblasti. V tomto případě však ve smyslu malé hrdosti na dosažené výsledky. Hlavní rozdíly existují u hodnocení toho, jak ČR řeší etnické problémy a jaké jsou její ozbrojené síly, jak schopní jsou čeští řemeslníci. Částečně se neshoda projevuje rovněž, pokud jde o hodnocení hrdosti na historii národa. Zde jsou pravicově orientovaní respondenti kritičtější.

Sociální distance (nacionalismus, xenofobie)

Další pohled, pomocí něhož je možno lépe pochopit sociální povahu nositelů přeshraniční spolupráce, je zjištění toho, jak je vnímána „jiná“, v našem případě etnická skupina (případně sociokulturní skupina), jak daleko či blízko k nim dotazovaní mají a byli by ochotni s nimi žít v bezprostředním občanském styku. Zkoumání sociální distance bylo provedeno nikoliv na základě objektivních kritérií, jakými mohou být způsob života, životní úroveň, kulturní rozdíly apod., ale pomocí subjektivního hodnocení určitých možných situací. Hypotéza typu „jak byste hodnotil situaci, kdyby se ve vašem okolí usadili...“ umožňuje posoudit, jak silný je pocit totožnosti či odlišnosti. Sociální distance takto zjišťovaná vyjadřuje tedy subjektivně vnímané rozdíly, a tedy i toleranci mezi skupinami lidí.

Byla zkoumána sociální distance vůči Němcům a vůči některým, v našich podmínkách spíše „okrajovým“ etnickým skupinám (Romové, Vietnamci, ukrajinští dělníci), nebo deprivovaným skupinám (bezdomovci). Parciálně, jen pro orientační srovnání, byly použity jednotlivé ukazatele posuzující distanci vůči Angličanům a Francouzům.

Na toto téma jsou k dispozici rovněž výsledky celostátního výzkumu obyvatel ČR.¹⁰

Obyvatelé ČR podle výsledků tohoto výzkumu, mají rezervovaný až mírně negativní postoj ke kulturně odlišným skupinám obyvatelstva, pokud by se vyskytovaly v jejich bezprostředním okolí. Vykazují tedy zřetelnou míru sociální distance od těchto skupin a prostředí. Negativní postoj je nejvíce patrný v případě bezdomovců, ukrajinských dělníků a Vietnamců, na jejichž pobyt by ve svém bezprostředním okolí lidé většinou reagovali záporně.

Poněkud odlišná situace byla zaznamenána v případě vztahu k německému etniku a kulturnímu prostředí. Češi by na jedné straně vcelku negativně reagovali na možnost, aby se jejich dítě učilo v německé škole, na straně druhé by většinou lidí bylo jedno, kdyby se do jejich sousedství přistěhovala německá nebo sudetoněmecká rodina a v případě působení německé firmy převažuje tendence reagovat neutrálně nebo spíše kladně. Jednoznačný názor nepanuje v případě pracovního podřízení dotázaného německému vedoucímu či snatku jeho dítěte s Němcem (Němkou). V obou těchto případech však převažuje tolerance, respektive odpověď, že by jim to bylo jedno. Zároveň v obou případech by občané pozitivněji reagovali na jinou západoevropskou národnost – na anglického šéfa a francouzského partnera, než reagují na Němce.

Je zřetelné především negativní hodnocení případného přistěhování bezdomovců a ukrajinských dělníků do blízkosti bydliště dotazovaných obyvatel ČR. Významně pozí-

¹⁰⁾ Viz již výše zmíněný omnibusový výzkum provedený agenturou Sofres-Factum 1999.

tvivnější je hodnocení případného přistěhování vietnamské rodiny. Pokud jde o postoje k Němcům, je v kontextu posuzovaných kulturních skupin nejpozitivnější.

Pokud jde o rozdíly mezi kraji v rámci celé České republiky, pak většinou nejsou významné. Můžeme konstatovat, že vůči Němcům projevují nejpozitivnější vztah (průměrné hodnocení) dotazovaní z Prahy a Severočeského kraje. Naopak nejméně pozitivní vykazují respondenti Východočeského a Západočeského kraje.¹¹

Pokud jde o vietnamskou rodinu ve svém sousedství, neprojevují Pražané již tolik tolerance, v tomto ohledu jsou tolerantnější obyvatelé západních, severních a také východních Čech. Pražané, spolu s respondenty ze severní Moravy, také nejkritičtější hodnotí případné přistěhování bezdomovců. Nelze tedy zjištěné rozdíly podle krajů jednoznačně interpretovat jako vyšší či nižší míru tolerance vůči jiným kulturním skupinám. Spíše se potvrzuje, že české obyvatelstvo (Pražané pak nejsilněji) vykazuje výrazně nižší sociální distanci k západním sousedům (včetně Francie a Anglie) než vůči odlišným sociálně kulturním skupinám, které již bezprostředně žijí v našich podmínkách.

Nositelé přeshraniční spolupráce se, jak vyplývá ze srovnání odpovědí, zásadně neliší od normální české populace. Celkem rovněž vyjadřují silnou intoleranci (respektive zdůrazňuje zřetelnou sociální distanci) vůči uvedeným etnikům (Romové, Vietnamci, ukrajinští dělníci) či skupinám (bezdomovci) a pozitivní vztah k příslušníkům západních národů. Přes převahu odmítání uvedených skupin ve svém okolí by bylo zřejmě zjednodušením, kdybychom označili nositele přeshraniční spolupráce a obyvatele ČR vůbec za nacionalisty, či dokonce za zastánce xenofobních názorů. Obecně jde o to, že soužití s těmito skupinami přináší řadu problémů, kterým se většina lidí snaží vyhnout.

Manifestovaná sociální distance od těchto skupin tedy ukazuje na silný a diferencovaný etnocentrismus, který se projevuje jak v celonárodním měřítku, tak byt' – v méně vyhraněné podobě – i u souboru nositelů česko-německých přeshraničních kontaktů.

Nositelé přeshraniční spolupráce v česko-německých pohraničních regionech se vyznačují vyšší mírou tolerance, a tedy i relativně menší manifestovanou sociální distancí.

Je možno shrnout, že tolerance vůči Němcům byla potvrzena jak ve zkoumání obyvatel v rámci celé ČR, tak u obyvatel pohraničí a nositelů přeshraniční spolupráce. Větší toleranci (nejnižší míra manifestované sociální distance) zde přitom projevují lidé, kteří jsou označeni jako nositelé (aktéři) přeshraniční spolupráce. O něco jinou orientaci, než respondenti ze souboru reprezentující obyvatelstvo ČR a souboru nositelů, pak celkově projevují lidé z pohraničí. Vyznačují se větším pochopením (tolerancí) pro bezdomovce a ukrajinské dělníky.

S rostoucím stupněm dosaženého vzdělání se projevuje celkově vyšší tolerance. Výjimku tvoří ovšem indikátor: „Jak byste hodnotil, kdyby vaším vedoucím byl Němec“. Zde ve všech vzdělanostních kategoriích převažuje neutrální až negativní hodnocení.

Celkově se ve všech souborech a u většiny indikací stejným způsobem projevuje vliv věku. Starší lidé vykazují zdrženlivost a větší sociální distanci. Výjimku opět tvoří ukazatel „vedoucí Němec“. Zde v celostátním souboru zjišťujeme statisticky významný rozdíl podle věkových skupin, zatímco u souboru nositelů přeshraniční spolupráce a u souboru obyvatel pohraničí je hodnocení tohoto indikátoru na věku nezávislé.

¹¹⁾ Jde o staré regionální dělení, nikoliv o kraje, jež začínají pracovat od roku 2001.

Z hlediska posouzení míry etnocentrismu u respondentů u všech zkoumaných sborů se potvrzuje, že určité uzavírání se před jinými etnickými skupinami a dalšími vnějšími vlivy se vztahuje hlavně vůči sociálně problémovým skupinám a etnickým skupinám, přinášejícím do vlastního prostředí znepokojení, rušení zvyklostí a pořádku znamenají jisté ohrožení normálního života.

Shrnutí

Vztahy mezi lidmi a institucemi na česko-německé hranici dosud nemají podobu dostatečně integrovaného systému, jsou spíše jen volným přeshraničním společenstvím. Existující vztahy nejsou ani po kvantitativní, ani po kvalitativní a obsahové stránce dostatečně komplexní, neexistují dosud dostatečně rozvětvené a konzistentní sociální sítě.

Je to ovlivněno historickými souvislostmi a změnou obyvatelstva v důsledku odsunu Němců v českém příhraničí. Významně byly tyto vztahy ovlivněny rovněž dlouhodobým obdobím studené války a rozdělené Evropy.

Procesy rozšiřování kontaktů navazování spolupráce přes hranice v devadesátých letech teprve zahajují vytváření přeshraničního společenství a normalizaci přeshraničních občanských vztahů.

Jak ukazují zkušenosti z jiných přeshraničních území, nejdříve se vyrovnává ekonomická asymetrie (význam vstupu do EU), poté teprve kulturní a sociální sféra. Kulturní a sociální sféra (kapitál) však umožňuje zmírnit rozdíly v oblasti ekonomiky.

Významnou úlohu v současném rozvoji přeshraničních česko-německých vztahů a vytváření přeshraničního společenství mají různé instituce. S realizací jejich záměrů a na základě jejich organizační práce probíhají paralelně proces navazování přeshraničních kontaktů. Přitom největší roli zde hrají zřejmě euroregiony hlavně díky jejich vlivu na rozhodování o přijetí různých projektů a na alokaci zahraničních prostředků.

Nositelé vytváření nových přeshraničních vztahů se rekrutují hlavně z obyvatel s vyšší a vysokoškolským vzděláním, mladšího a středního věku, s aktivním přístupem k životu. Vyznačují se pozitivní motivací k přeshraniční spolupráci se všemi zeměmi, tuto spolupráci chápou jako samozřejmý atribut doby. Mají dobrý vztah k Německu a Němcům, nejsou zatíženi nacionalismem, ale současně projevují silnou míru vlastenectví a hrdosti na Českou republiku.

Silným iniciačním faktorem k navazování kontaktů jsou odsunutí Němci se svým zájmem o bývalý domov. Aktivity odsunutých Němců představují významný faktor při vytváření přeshraničního společenství na česko-německé, ale i česko-rakouské hranici. V řadě případů vznikla přeshraniční spolupráce mezi obcemi i jinými subjekty na základě iniciativy odsunutých rodáků nebo jejich potomků. Jejich aktivity směřují hlavně k návštěvám, prohlídce bývalého bydliště, diskusi s místními obyvateli a představiteli obce. V návaznosti na to pak často usilují o rekonstrukci památek, hřbitovů apod. Tyto iniciativy mají pro českou stranu většinou přijatelnou podobu a nacházejí pozitivní odezvu. Iniciativu projevují i v ekonomické oblasti (většinou však ve smyslu získání nemovitého majetku), nebo spoluúčastí na podnikání.

FRANTIŠEK ZICH je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR. Dlouhodobě se zabývá sociologickými aspekty česko-německých vztahů se zřetelem k česko-německému pohraničí.

Literatura

Bauman, Z. 1996. *Myslet sociologicky*. Praha: SLON.

- Bourdieu, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Houžvička, V. (připravuje se) *Historická dimenze Čechů a sudetských Němců*.
- Jeřábek, M. 2000. „Pohraničí v regionálním rozvoji a jeho výzkum.“ *Geografie*, no. 1.
- Nedomová, A., T. Kostecký 1996: „Národní identita.“ *Working Papers*, WP 96:číslo. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Nositelé přeshraničních vztahů* 1999. Výsledky šetření (n = 831). Ústí n. L.: Sociologický ústav AV ČR.
- Řehák, S. 1998. „Kontakty se Slovenskem na moravsko-slovenském pomezí, role vzdálenosti hranic.“ In *Geografie X*. Brno: Katedra geografie, Pedagogická fakulta MU.
- Stassoldo, R., G. Delli Zotti (eds.) 1982. *Cooperation and Conflict in border Areas*. Milano: Franco Angeli Editore.
- Zich, F., V. Houžvička, M. Jeřábek, Q. Kastner 1996. *Kdo žije v pohraničí*. Ústí n. L.: Sociologický ústav AV ČR.

✿ DEMO GRAFIE

DEMOGRAFIE 2/2001

ČLÁNKY

Milan Kučera: Potřebuje Česká republika zřetelnou populační a migrační politiku?

Tomáš Fiala: Vývoj manželské plodnosti prvního pořadí v České republice během posledních padesáti let

Veronika Benešová: Současné demografické změny podle výsledků sociologických výzkumů

Květa Kalibová: Romové v Evropě z pohledu demografie

Petra Brabcová: Úmrtnost kojenců a mladších dětí v brněnské farnosti v 18. století

DISKUSE

Ladislav Růžička: Gender versus sex

Marie Čermáková: Demografové, pohlaví a gender

SČÍTÁNÍ LIDU

Ladislav Pištora: Sčítání na Slovensku (srovnání mezi Českou a Slovenskou republikou)

RECENZE

Vývoj regionálních rozdílů v České republice (Milan Kučera)

Další učebnice demografie (Terezie Kretschmerová)

Populační vývoj v Slovenskej republike 1999 (Vladimír Srb)

Jak vznikl systém státní sociální podpory (Petra Vojtěchovská)

Vývoj kardiostimulátoru (Helena Jansová)

Indie a Indové od dávnověku k dnešku (Bohumil Tesařík)

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Stabilizace obyvatel okresu Žďár nad Sázavou

BIBLIOGRAFIE

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci:

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Stereotypy a klišé v mediální projekci genderu

JANA VALDROVÁ*

Pedagogická fakulta Jihočeské univerzity, České Budějovice

Gender Stereotypes and Clichés as Presented in the Media

Abstract: This paper presents a gender analysis of the language component of role stereotypes as they are generated by the media. The attitudes of media presenters, journalists and public figures from all walks of community and political life demonstrate a lack of gender awareness, prejudices, limited knowledge of both the history and the current achievements of the female movement, as well as of its intents and objectives, and their disparaging of female emancipation and feminism borders on mockery.

The sample of media statements the author has collected within the past four years testifies to the gender-incorrectness encountered in speech; both in the stock of words and in the stock of phrases such patriarchal expressions like 'man the hunter', sexist terms like 'sexual harassment', or negatively loaded words like 'feminist' are quite common. Questions like, "Is bodybuilding good for women?", are instrumental in ingraining the traditionally split perception of male/female roles. An obviously conservative attitude to male and female qualities taints personal statements, opinions expressed in interviews, and entire TV/radio programmes.

Starting in the late 1960s feminist linguistics began justifiably to criticise the sexist use of language. In continuation of feminist linguistics the post-feminist period has introduced *gender linguistics*. Speech, and communication through speech are the kinds of social behaviour that may generate role stereotypes, or, conversely, when properly gender sensitive, they may play a decisive role in suppressing these stereotypes, thus contributing to the equal chances of both sexes.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 2: 183-205)

Úvodem

Sdělovací prostředky hrají významnou normotvornou úlohu při demokratizaci společnosti. Jejich současný způsob prezentace genderu, tedy pohlaví jako sociálního faktoru, je z tohoto hlediska opakovaně a oprávněně kritizován. Všeobecně není znát snaha prezentovat ženy jako rovnoprávné občany [viz mj. *Regionální... 1999*].

Zpráva z roku 1998 o plnění závěrů 4. světové konference o ženách konstatuje, že česká média zobrazují ženy „způsobem, který vyznívá kontraproduktivně až dezinformačně. To se týká zejména pořadů veřejnoprávní televize, jejich debat o feminismu či postavení žen ve společnosti. Otázkám a problémům souvisejícím s postavením žen a ženskými životy se věnují málo. Jejich zájem je povrchní a nahodilý, či má ráz konjunkturních kampaní“ [*Platforma... 1998*].

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jana Valdřová, katedra germanistiky Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity, Jeronýmova 10, 371 15 České Budějovice. e-mail valdrova@pf.jcu.cz

Tato práce předkládá výběr z výpovědí, realizovaných prostřednictvím českých masmédií během posledních čtyř let, přičemž těžiště pozornosti tvořil přelomový rok 2000. Hlavními zdroji citací byly oba programy České televize, obě komerční televize, nejčtenější periodika Lidové noviny (LN) a Mladá fronta Dnes (MFDnes), časopisy pro rodinu a pro mladé lidi (Květy, Reflex aj.), ojediněle ženské časopisy.¹

S výjimkou systematicky sledovaného, nedávno vzniklého pořadu *Sama doma* vznikl zde předkládaný vzorek pět let trvajícím namátkovým průzkumem uvedených titulů a pořadů s cílem empiricky doložit výše kritizovanou kvalitu přístupů médií ke zpracování ženské tematiky. Součástí práce nebylo statistické vyhodnocení genderových asymetrií, avšak je zřejmé, že pořadů a článků se solidně a objektivně zpracovanou ženskou tematikou je dosud znatelně méně² a s menším okruhem příjemců, než nekorektních projevů, s nimiž je konfrontována česká veřejnost.

Autorka se soustředila na odhalování a kritickou analýzu běžných genderových klíšé („žena má větší cit pro výchovu dítěte než muž“; „práce je mužská doména“ atd.), a na bázi těchto klíšé produkovaných mediálních stereotypů žen a mužů. Jazykový materiál je utříděn do tematických celků a zkoumán z hlediska genderové lingvistiky³ – pragmatické jazykovědné subdisciplíny, která se opírá o sociologický koncept.

Řeč a komunikaci vykládá sociolingvistika jako sociální jednání. Způsob pojmenování skutečnosti (nebo dokonce již sám fakt, *zda vůbec* je skutečnost vnímána – viz problém jazykové neviditelnosti žen, kap. 1) indikuje postoje mluvčích k ní a rozhodujícím způsobem ovlivňuje její recepci širokou veřejností. Osobní se i v jazyce a řeči stává veřejným, soukromé se stává politickým. Sociologický koncept prohlubuje vnímání schopnosti jazyka odrážet sociální realitu a také ji ovlivňovat, měnit nebo naopak fixovat do povědomí [Samel 1995: 10, von Braun a Stephan 2000: 276].

Genderová kritika má senzibilizovat veřejnost pro změnu postojů s cílem, aby se jazyk stal jedním z nástrojů implementace politiky rovnosti pohlaví. Například otázka moderátorky, zda se u nás provádí kontrola otců na rodičovské dovolené z hlediska jejich schopnosti vychovávat dítě (viz kap. 7), byla vyslovena vážně a host pořadu ji také vážně (záporně) zodpověděl. Teprve analýza soustředěného vzorku výpovědí stejného typu vyjeví strukturální diskriminační praktiky médií.

V české jazykovědě je genderově kritický úhel pohledu spíše odmítán, částečně z obavy před nežádoucím zpolitizováním jazyka. V prestižní příručce češtiny je kapitola o jazyce žen nazvána *Jazyk pro druhé pohlaví* s tím, že označení „druhé pohlaví“ je – patrně bez hlubší znalosti díla Simone de Beauvoir – shledáno „ironickopůvabným“. Teze, že jazyk konstruuje skutečnost, je označena za doktrínu. V závěru zaznívá názor, že „diskurs o mužských a ženských rolích přináší novou kategorizaci, ale formuluje ji na pozadí osvědčených stereotypů“. Tři z celkem sedmi řádků závěru jsou věnovány citátům, mj.

1) Dívčí a ženské časopisy jsou předmětem samostatných analýz jiných autorů/autorek.

2) K seriózním, dříve nevidaným pokusům o zpracování ženské tematiky patří např. pořady ČT 2 *Intolerance* (25. 10. 2000), *Kdo drží druhou půlku nebe* (11. 12. 2001), *Žena dnes a zítra* (13. 1. 2001). Zařazování ženské tematiky na „menšinovou“ ČT 2 ale budí dojem, že většina českých žen má jiné starosti.

3) Označení genderová lingvistika se jeví vhodnějším než původní atribut feministická, tedy *pro-ženská*. neboť lépe odpovídá požadavku rovného pojednávání pohlaví.

„...ženy nevědivají, co chtějí“ a „...za vším hleděj ženu“ [Čmejřková 1997: 157 in Daneš et al. 1997].

Jiná stat' nazývá feministickou lingvistiku „módní vlnou“, „... – a tomu se brání, s tím bojují – mnohé současné lingvistky v Americe, Anglii, Francii, Německu...“ [Hoffmannová 1995]. Bohemista František Daneš ve své kritice článku J. Valdřové uvádí, že „se zřejmě nechala svést textem jedné české sociologické studie (...), v níž se ekvivalence *rod-gender* uvádí, leč vzápětí se zavádí termín *gender*, a to s podivným odůvodněním, že prý ‚postihuje podstatu rozdílného postavení mužů i žen ve společnosti‘. Tato domněnka je však nejspíše konstruktem feministických autorek, standardní slovníky angličtiny nic takového neuvádějí“ [Daneš 1997: 255; týká se článku Valdřová 1997].

Citelně tedy schází ochota seznámit se s obsahem a cíli feministické/genderové lingvistiky – jazykové reflexe ženského hnutí 70. let, s dnešním stavem výzkumu jazyka a komunikace z hlediska genderu, a především není patrná snaha pracovat interdisciplinárně.

Českou společnost povýtce minul genderový, avšak také specificky *pro-ženský* diskurs. Jeho přirozenou součástí by se musela stát kritická analýza způsobu, jakým v češtině komunikujeme o ženách a s ženami. V profilu současné české ženy chybí dimenze angažovaného občanství – ta se nemůže rozvinout, pokud ženy neetablují a společnost neakceptuje také autonomně ženský způsob mluvního projevu. K němu patří jazykové zviditelnění žen, kritický postoj vůči patriarchalistickým klišé,⁴ genderová vyváženost témat po stránce kvantitativní i kvalitativní, a konečně nalezení, prosazení a potvrzení vlastní ženské identity, která nebude pouze odvozena z mužské.

1. Rovnost pohlaví v pojetí médií

Nepřítomnost ženských názvů osob v novinových titulcích vyvolává dojem, že ženy se nijak nepodílejí na chodu společnosti (1).⁵ Tento jazykový úzus však ve skutečnosti pojmenovává reálný poměr ekonomicky a společensky prestižních funkcí a pozic z hlediska genderu (2). Na nadměrné distribuci tzv. bezpříznakového maskulina se podílí mj. nepřesný překlad z angličtiny a němčiny, zaměňují se výrazy „člověk“ a „muž“ (3).

Stále přetrvává tendence rozdělovat svět, někdy poněkud naivním způsobem, na „ženský“ a „mužský“ s jasně definovanými okruhy zájmů a problémů (4). Platí to pro pořad *Sama doma* (viz samostatná kapitola), ale i pro různé časopisecké rubriky, kde ženy jsou baveny a rozptylovány módou a kosmetikou, zatímco mužům jsou poskytovány nejnovější informace ze světa vědy a průmyslu.⁶

⁴) Tolerance „jazykového chlapáctví“ vede v extrémech k přehlížení projevů *jazykové pornografie* (termín: Valdřová) typu „Konec vlády růže s ptákem“ (billboard Čtyřkoalice ve volbách 2000), „Můžeš si ho strčit do... kabelky“ (reklamní billboard na časopis), „Je jemný. hebký a tááák dlouhý!“ (televizní reklama na toaletní papír), „Jedinečná kombinace šterbin a otvorů“ (televizní reklama na holicí strojek, pronášená podmanivým mužským hlasem) atd.

⁵) K tomu podrobně „Novinové titulky z hlediska genderu“ [Valdřová 2001]. Kritika úzu označování osob na vzorku tisíce novinových titulků. Problematika byla v západoevropských zemích podrobně zkoumána již v 80. letech a ošetřena zrovnoprávňujícími směrnicemi a zákony, např. [Wodak et al. 1987].

⁶) Týká se např. *Reflexu*. Kritický dopis autorky byl sice redakcí uveřejněn v příštím čísle, avšak nedoznal žádný vliv na podobu rubrik.

Lze pozorovat bezradnost v uchopování vpravdě „módního“ tématu rovnosti šanci (5, 6, 7). Tyto výpovědi totiž představují ojedinělé připomínky existence mužského prvku v jinak výlučně ženském společenství pořadu *Sama doma*.

Na ženy se v českých médiích nahlíží patriarchalisticky, tj. v psychické i ekonomické vazbě na mužích. Ženské mediální rolové spektrum zná ženu-matku, milenku, manželku, pečovatelku, spotřebitelku. Veřejnost se téměř nesetká s inscenací úspěšné, respekt a uznání vzbuzující vědkyně či vzděláním a rozhledem imponující matky pěti (vlastních) dětí.

Vzácné pokusy o filmové zpracování ženských témat zůstávají v zajetí patriarchalistických postojů. Klišovitost postihuje filmové scénáře: pohledná dívka se účastní kurzu na modelku, trápí se, zda je dost hezká. Matka pronáší větu „To přece záleží na tom, kdo to posuzuje“.⁷ Zdá se, že je to okolí, nikoli žena sama, kdo určuje její vztah k vlastnímu zevnějšku.

Hlavní roli v televizní inscenaci s námětem znásilnění hraje eroticky vyzývavá K. Brožová, oblečená do těsných minišatů s hlubokým výstřihem. V „sexy“ minisukni se objevuje také na manželově pohřbu. Role oběti je nevěrohodná, herečka naplňuje vžitý předsudek „sama si o to říkala“. Film absurdně končí obdivným výrokem ženina terapeuta „Jste krásná žena“. Autorský záměr se nešťastně míjí účinkem.⁸

Žena s „netypickými zájmy“, narušitelka hranic „mužského světa“, musí riskovat ztrátu ženství, a následkem toho i mužské galantnosti. Na pracovišti s převahou mužů volí žena mezi dvěma extrémními strategiemi „volánků“ a „kalhot“, a zpečetuje tím nekompromisní vymezení rolí (8).

I nejradikálnější ženy ale prý ve skutečnosti touží po návratu do domácnosti (9). Mediálně favorizovaná mladá žena nemá ujasněny osobní priority – chce být domácí puťkou, či intelektuálkou? Přesto proklamativně a emocionálně vypjatě promlouvá za druhé: „který by nás zahnal“, „i ta nejradikálnější bojovnice“, a umísťuje svoji rozporuplnou výpověď do nejčtenějšího magazínu. Rozšiřuje tím dojem (a *Lidové noviny* s ní), že ženy skutečně „nevědí, co chtějí“.

O nerovných vztazích mezi pohlavími se zpravidla žertuje (13), kritice se média vyhýbají. V českém jazykovém prostředí se hierarchizace pohlaví projevuje familiárním označováním žen křestními jmény, zatímco jejich mužské protějšky jsou nazývány příjmením a funkcí (10, 11, 12). Reciproční titulky s mužským subjektem vyjeví nekorektnost: „Bill blahopřál Georgeovi“, „Václav byl propuštěn z nemocniční péče“.⁹

1. „Češi, kteří dobyli svět.“ Článek o Dagmar Peckové a Evě Urbanové, *Ring* 1. 8. 2000

2. „Muži zákona výrazně přitvrdili.“ *LN* 12. 4. 2000

3. „Muž tisíciletí“ – tak nazvali vědci kosterní pozůstatky člověka, staré 6 milionů let.“ Zpráva o nalezení pozůstatků šesti jedinců v Africe, „21“ ČT 2, 25. 12. 2000

7) Ranč u Zelené sedmy, scénář Eva a Ivo Pelantovi, ČT 1, listopad 2000.

8) Znásilnění, scénář M. Sovják, ČT 1, 24. 1. 2001. Nejmenovaný široce uznávaný poradenský psycholog v osobním rozhovoru s autorkou této práce vyjádřil názor, že ženu prakticky nelze znásilnit, pokud tomu sama nenapomůže. Leden 2001.

9) Křestním jménem je záhodno označovat osoby tehdy, jestliže si to samy přejí, nebo pokud takové označení vyjadřuje, že se staly „miláčky společnosti“. Dagmar a Hillary jsou sice spíše výjimkou z české jazykové praxe, ale feministická kritika vnímá jako diskriminaci žen také typ *Dr. Karel Novák s chotí místo Dr. Karel Novák s chotí ing. Evou Novákovou*.

4. Moderátorka pořadu o dopisových ohlasech odpovídá na dopis, kritizující příliš „ženské“ zaměření pořadu Domáci štěstí: „Ubíráme se cestou stále mužnější. Šestý díl bude například o víně...“ ČT 1, 27. 2. 2000
5. „Je osteoporóza spravedlivá nemoc? Postihuje stejnou měrou muže i ženy?“ M. Menšíková se táže lékaře v Sama doma, 27. 3. 2000
6. „Jaký je dejme tomu vztah mezi mužem a ženou, houslistkou a houslistou?“ S. Lekešová se táže G. Demeterové, Sama doma, 28. 3. 2000
7. „Těhotenství by mělo být nejkrásnějším obdobím každé ženy, možná i budoucího tatínka.“ (Pozn. aut.: nenásleduje jediná zmínka o prožívání těhotenství budoucími otci.) Sama doma, 7. 2. 2000
8. „Na pánském pracovišti si žena obvykle vybírá ze dvou strategií: buď si takzvaně natáhne kalhoty, nebo sáhne po voláncích. Vědomě jsem sice žádnou taktiku nevolila, ale bližší by mi přece jen byly ty kalhoty. (...) Pravda, je pár kolegů ještě ze staré školy, kteří mi dají přednost ve dvěřích, přidrzí kabát.“ Chirurgyně prof. M. Pešková v *Magazínu MFDnes* 1. 6. 2000
9. „A to, že bych byla ráda něčím přívěskem, slabším pohlavím, domácí pučkou (...), to si s vysokoškolským diplomem netroufám ani verbalizovat. (...) Nevím, jak by musel vypadat chlap, který by nás zahnal zpátky do kuchyně (...), ale vím, že i ta nejradikálnější bojovnice za ženská práva po něm doma v noci touží.“ B. Nesvadbová, Muže miluji – na těch mi nevadí nic, *LN magazín* 5. 5. 2000
10. „Hillary bojuje o senátorské křeslo.“ Upoutávka na článek *LN* 3. 5. 2000
11. „Hillary versus Giuliani: vyrovnaný stav.“ Tamtéž s. 9
12. „Dagmar si v ‚Marii Stuartovně‘ zatím nezahraje.“ *Rádio Frekvence 1*, 29. 10. 2000
13. „Když tak ležíte na tom kanapi a manželka něco dělá...“ M. Plzák, *Bolkoviny*, 2. 2. 2000
14. „Hillary se stala senátkou.“ *MFDnes* 9. 11. 2000

2. Patriarchalistické hledisko jako hodnotící kritérium

Patriarchalistický úhel pohledu bývá zároveň podsouván v podobě nezpochybnitelné normy (1, 2, 6, 8, 10 atd.). Citově zbarvené výrazové prostředky naznačují recipientům, jaké postoje by měli zaujmout k popisované realitě (5). Jednostrannost pojetí vede ke zkreslování skutečnosti a zamlžování skutečných příčin jevů (1, 9).

Ženský výkon se podle tradicionalistického pojetí genderu nemůže rovnat mužskému. Účast žen v náročné sportovní akci snižuje její prestiž (4). Diskutabilním výpovědím, zejména v živém vysílání, jistě nelze a není žádoucí zabránit. Na druhé straně ponechat taková mínění bez komentáře nebo nekonfrontovat je s názory žen často znamená akceptovat nekorektnost či přímo diskriminaci (2, 7).

Upřímné a čestné chování bývá asociováno s *chlapstvem* bez ženského ekvivalentu. Slovní klíše povyšuje fenomén mužství na morální hodnotu (12). Nezbyvá tedy často ženám nic jiného, než *se vzmužit, nebyt baba* či *zbabělec*, k problémům se stavět *mužně* a *chlapsky přímo*.

Závažné chyby televizních dramaturgií se projevují v prosazování mužských hledisek bez protiváhy – snad z obav ze zproblematizování celé záležitosti. Pořad *Za dveřmi* je A. G. o etice reklamy nepozval – i přes rostoucí stížnosti na některé misogynní, až sadis-

tické praktiky reklamních agentur – ani jedinou ženu, aby se vyjádřila ke způsobu používání ženského motivu v reklamě.¹⁰

1. „Dalším turistickým lákadlem je v Thajsku poněkud uvolněná morálka místních děvчат.“ Zprávy ČT 1, 26. 5. 1998
2. Politik S. Gros jako host Peříčka: „Čekal jsem, že žena je racionální tvor a že pochopí, že někdy nemám čas...“ TV Nova, 1997
3. M. Severa uvádí kolegyň v závěru Televizních novin: „Podívejte se dnes na nejkrásnější dívky z Miss universum a zítra na Jitku Slukovou. Můžete srovnávat.“ TV Nova, 27. 5. 1999
4. „Takový malý rodinný výlet s ženami na jižní pól.“ *MFDnes* 6. 1. 2000
5. Rubrika *LN* o zajímavých článcích z jiných periodik: „Petra Buzková rebeluje. V novém *Týdnu* 8/2000 nalákal čtenáře rozhovor s Petrou Buzkovou, představenou jako „rebel v sukních“ (...), „odmrštila stranickou funkci“ (...). „Tak se z partajní kariéry stává rebelie v sukních.“ *LN* 15. 2. 2000
6. Upoutávka na nový CD disk: „Jsou věci, které přetrvávají věky (jako třeba Karlův most nebo Karel Gott). Pak jsou věci, které odváne čas (třeba ženskou krásu nebo ministra Baštu).“ *Patron* 8/2000
7. L. Výborná v rozhovoru se Svatoplukem Benešem: „Čím to je, že ženy ztrácejí něco ze svých půvabů a přitažlivosti?“ S. B. (bez zaváhání): „To je ta emancipace.“ Ranní vysílání TV Nova, 10. 3. 2000
8. Moderátorka Peříčka se táže herce z rodiny Hrušínských: „Seš dobrej v sexu? Seš dobrej v posteli?“ Mladý herec odpovídá kladně. TV Nova, 3. 3. 2000
9. (Hasiči) „mají slzný plyn a stříkačky, tak proč by nemohli stříkat na děvky... (...) Ta děvka bude desetkrát za den kontrolovaná, lustrovaná, však ono ji to přestane bavit.“ R. Uzel, Kotel, TV Nova 21. 9. 2000
10. „Finalistkám Miss 2000. Když jsem vás tak pozoroval, nebyl jsem si jistý, zda se dívám na Miss ČR nebo na Miss Somálsko. Zvlášť některé z vás opravdu připomínaly kostlivce. Zase ale (kromě asi dvou dívek) ušetříte na podprsenkách. Jarda z Kladna“ Dopisový ohlas *MS* 18/2000
11. Text pod fotografií k článku: „V některých zemích mají muži mnoho žen, ale nesmějí pít alkohol, u nás je to naopak: abychom vydrželi s jednou ženou, musíme se občas napít.“ *Reflex* 44/2000
12. „Jeho chlapsky přímá a pozitivní řeč mi uprostřed českého předvolebního trdlování najednou přišla jako hlas z jiného světa.“ P. Bílek v šéfredaktorském sloupku, *Reflex* 47/2000.

3. Muž-živitel, muž jako řídicí princip

Nadaná a úspěšná žena, která čte díla filozofů a vyzná se v ekonomice, nesmí zastínit muže, jinak přijde o své štěstí (1). Ženy by bez mužů nezvládaly drobné finanční záležitosti (6), vděčí jim za svou profesní dráhu (2, 7), za výrobky spotřebního průmyslu (4). Mediální image žen tak oslabuje jejich šance na komplikujícím se trhu práce.

Klišé o společenské hierarchii pohlaví paradoxně rozšiřují i moderátorky, deklaruje přitom vlastní pojetí ženství (3). Je otázkou, zda občanská společnost chce tolerovat takové výpovědi.¹¹

¹⁰ ČT 2, 4. 10. 2000. Zúčastnění zástupci reklamních agentur chválili skandálnost reklam jako prodejní trik. Poznámka o sadismu se týká billboardu „Chcete, aby vám zobala z ruky“ (léto a podzim 2000), po četných stížnostech žen staženého z veřejných ploch.

¹¹ Průměrná doba domácího násilí na ženách, než se obrátí o pomoc, je 13 let. Čas pro rodinu, ČT 2, 5. 7. 2000.

Mnohé mluvčí si neuvědomují svou zodpovědnost za správnost vyjadřování před širokou čtenářskou a diváckou obcí. Dojem, že rodí gynekolog a žena mu pouze asistuje, mohla vyvolat nevhodně formulovaná otázka (5). Lékař verbálně popírá účast ženy na porodu – argument, že jde o profesní slang, na tom nic nemění.

Přirozeností ženy je její emocionalita. Teprve když žena překoná emoce a projeví racionalitu, tj. přihlásí se k hodnotě bytostně mužské, může pomýšlet na úspěch. Z bludného kruhu emocí ji vyvede muž (7). Moudrá žena přitom dbá na to, aby prvenství muže neohrožovala (9).

1. „O to více času věnuje (žena, která stojí o společenské uznání, pozn. autorky) přílohám *Hospodářských novin* a na nočním stolku má Poppera. Pak má malou naději, že bude zářit o trochu míň než její nakrucující se polovička, což je podmínkou pro udržení manželství.“ O čem přemýšlí Magda Vašáryová, *MFDnes* 4. 7. 1996
2. B. Blažek v interview s T. Pokornou: „Jak to děláte, odkud berete takové zázemí síly? Zřejmě v tom velmi významnou roli hraje váš manžel Viktor Karlik.“ – „Proto jsem si ho vzala.“ Co sklízí ten, kdo seje kritiku, *LN* 30. 9. 1999
3. N. Lenertová uvádí kuriozitu o Thajci, který se „oženil“ s panenkou Barbie: „Rozhodně doporučujeme takový sňatek. Taková manželka totiž nebude svému muži do ničeho mluvit.“ *TV Nova* 7. 12. 1999
4. Moderátorka rozhovoru s výrobcí podprsenek se loučí se zástupci firmy: „My vám děkujeme, že se o nás tak pěkně staráte.“ *Sama doma*, 14. 1. 2000
5. Moderátorka v rozhovoru s gynekologem: „Pane docente, kolik máte na svém kontě dětí?“ – „Už jako medik jsem porodil asi 550 dětí, celkem řádově tisíce.“ (Pozn.aut.: Správnější verze dotazu, kde by moderátorka slovně vystihla faktickou roli lékaře, by byla např. „Pane docente, kolika dětem jste pomáhal na svět?“) *Sama doma*, únor 2000.
6. Moderátor se táže vizážistky při líčení obličeje pozvané divačky: „Otázka pro nás, pro muže: kolik to stojí?“ – „Není naším cílem zruinovat manžely...“ *TV Prima*, 22. 2. 2000
7. „Pasivně se s Internetem obeznámila v práci, aktivitě ji přiměl manžel. Proseděl u počítače celé hodiny, aniž by si všiml, co se okolo něj děje. Klára nejdříve – jako každá žena – začala žárřit. Pak se ale rozhodla celé věci přijít na kloub a zjistila, že Internet je úžasná věc.“ (...) „Jen pro zajímavost: šedou eminencí celého podniku je nikde neuváděný a nikde nezmiňovaný muž. Že by stydlín?“ *Pozor, ženy uvnitř. Reflex* 12/2000
8. Moderátorka v rozhovoru s hráčkou bridže: „Vím, že na bridž je zapotřebí stálého partnera. Ty jsi sice vdaná, ale manžel s tebou nechodí hrát. Nezlobí se na tebe?“ *Sama doma*, 27. 3. 2000
9. S. Lekešová zpovídá vítězku soutěže Podnikatel roku, zda nepřipravila o vítězství manžela: „Vy jste říkala, ‚s manželem jsme se přihlásili‘, to by byl docela malér, kdyby tomu tak bylo, ne?“ *Sama doma*, 23. 10. 2000

4. Tržní atraktivita ženství

Česká média si rychle začínají uvědomovat tržní uživatelnost ženství a podřizují jí způsob prezentace. Módní výraz „žena“ na předních stránkách novin spolehlivě poutá pozornost.¹² Takové titulky však zároveň usvědčují společnost z genderových asymetrií. Reciproční formulace by na ně upozornila: „Muž v čele senátu jako trik ODS?“, „Muž v čele Svobodných“, „Kutilem roku je muž“ (1, 6, 19).

¹² Tato metoda ovšem účinkuje jen za předpokladu dosavadního nadužívání tzv. „bezpříznakového maskulina“ v novinových titulcích.

Vztahy mezi ženami a muži jsou zprostředkovávány formou věčného boje pohlaví. Tematizují se odlehčeně (3), hojně se vyslovují bonmoty (4 aj.). Partnerské souznění se prohlašuje za mediálně zajímavou výjimku (11, 14). Slovníkem vzpoury pohlaví dramatičovaly LN zprávu o (nepatrném, pozn. aut.) zvýšení zájmu žen o vojenskou službu (17). Nechybělo ovšem nezbytné „harašení“ ve více než polovině textu článku.

Inscenace témat zejména v televizi je poznamenána snahou o „ozvláštnění“. M. Schulz se ve starším vydání pořadu Sněží tázal hosta „K čemu sou ti ženský dobrý?“, R. Šmucler se v Tabu TV Nova o „ženách na ocet“ pokusil o „humorný“ úvod s lahví octa apod. Tvůrci pořadů zvou osoby, jejichž přítomnost zaručuje, že se divácká obec bude především bavit. Dryáčnické aranžmá má zvýšit sledovanost (M. Jílková o N. Urbánkové: „Pes je lepší přítel než partner“¹³).

Žádná z televizí, veřejnoprávní nevyjímaje, ale ani tisk a rozhlas nezahájily seriózní diskurs o postavení ženy ve společnosti. Ve starším vydání pořadu Na hraně vystoupila dvojice Saudek-Saudková s výstředními názory na vztahy mezi pohlavími. Pořad Ta naše povaha česká dal najevo již podtitulkem Sex je náš, tak haraš a výběrem hostů (Jahelka, Saudek, Uzel) že se nehodlá tématem vážně zabývat.¹⁴

V pořadu Gilotina¹⁵ představila moderátorka B. Štěpánová „svět žen“ v rozverném pojetí „babcince“ s bábou na stole; tři poslankyně oslovovala „ženské“ či „holky“, v závěru je obdarovala válečkem na nudle. Také v jiném díle téhož pořadu předurčila ženy k pouhé dekoraci politické scény, jestliže na otázku „Jak si představujete průměrnou českou političku?“ nabídla v předtočeném šotu s „průměrným voličem“ tři možnosti „a) 60-40-60, b) 90-60-90, c) 120-140-120“.¹⁶

Její přístup následuje např. mluvčí ODS, česká ex-Miss M. Maláčová, a ochotně sděluje přes obrazovku své míry.¹⁷ Redaktorka K. Vavrinčíková se v časopise *Ring* připojuje k „dáda“ pojetí žen-političek dvoustranou hereček, zpěvaček a modelek jako budoucí vlády ČR.¹⁸

1. „Žena v čele senátu jako trik ODS?“ *MFDnes* 9. 12. 1996
2. „Žena v čele slovenských národovců má úspěch.“ *MFDnes* 27. 10. 1999
3. „Evropská unie (...) žádá, aby i naše zemička uvedla rozverné dovádění mezi oběma pohlavími do patřičných mezí.“ *Sex? Jen slušně, prosím!* D. Morenová, *Květy* 51-52/1999
4. Poslanec Langer v Gilotině: „Ženy jsou kořením politiky, ale ne všichni muži to mají rádi ostře...“ Gilotina na „ženské“ téma, 16. 10. 1999
5. Tlustý: „Ženy mají lepší metody (než vstoupit do politiky, pozn. aut.), jak dosáhnout nadvlády, a už jí dávno dosáhly“. Tamtéž.
6. „Žena v čele Svobodných.“ *MFDnes* 1. 3. 2000
7. „První žena ve vedení US: Nechceme permanentní válku na pravici.“ *LN* 28. 2. 2000

¹³) Kotel, TV Nova, 30. 3. 2000.

¹⁴) podzim 2000.

¹⁵) TV Nova, 16. 10. 2000.

¹⁶) 2. 7. 2000. Známá komická herečka zastává funkci mluvčí stínové vlády žen, vzniklé v roce 2000 jako protest proti Zemanově jednopohlavní vládě. Zdá se, že její volba byla především úlitbou mužské části politické scény. Smysl stínové vlády tím ovšem ztrácí čitelnost. Po roce existence ostatně stínová vláda nepřesvědčila o oprávněnosti své existence a ženy se s ní neztotožňují.

¹⁷) Další prosím, TV Prima, 12. 10. 2000.

¹⁸) 14. 3. 2000 – předsedkyní vlády je J. Jiráková, ministryní školství K. Macháčková aj.

8. „Třetina amerických žen má vyšší plat než manžel.“ *MFDnes* 29. 2. 2000. Test kontrastu: „Dvě třetiny amerických mužů mají vyšší nebo stejný plat jako jejich manželky“.
9. „Další výrazná žena – Fiona Apple.“ *MFDnes* 29. 2. 2000
10. „Doktorka Mikie Quiniová: jak něžná žena obstojí na drsném Západě?“ ČT 1 11. 4. 2000
11. „Miloš Forman nezápasí se ženami.“ *Reflex* 14/2000
12. „Misogynův koutek.“ Název rubriky v *Reflexu*, 12/2000
13. „Věčný boj muž + žena. Čtyři známé osobnosti píšou o tom, co jim vadí na opačném pohlaví.“ *LN magazín TV*, 5. 5. 2000
14. „Prožil jsem tři dny s rodinou Bliemových z Attnang-Pucheimu. (...) oba pracují doma na počítači. Proč se nehádají?“ Laskavé banality, A. Bán, *Reflex* 14/2000
15. „Já jako soustavný pozorovatel přírody předpovídám (...) eskalaci boje pohlaví. Před časem se nám představila stínová ženská vláda. (...) Ne, nevěřte, bratři samci, že to byla od nich pouze koketérie s funkcemi!“ Asfaltérky v Rusku, J. Satinský, *LN magazín* 5. 5. 2000
16. „Kdo je u vás hlava rodiny, muž, nebo žena?“ Moderátor zpovídá hosty pořadu – hereckou dvojici, Věšák, ČT 31. 5. 2000
17. „Mytický kmen Amazonek – bojovnic s jedním prsem vystupujících ve starých řeckých bájích o trojské válce – našel v moderní době své pokračovatelky.“ Úvod k článku *Ženy stále více touží po službě se zbraní*, *LN* 22. 4. 2000
18. „Cestopisné vzpomínání navíc zpestří díly, které se budou věnovat zvláštním tématům – ženám, politikům, krajanům či zajímavým kuriozitám.“ Cestovatelé vzpomínají v seriálu, *MFDnes* 22. 1. 2000
19. „Kutilem roku je žena.“ *Blesk* 23. 10. 2000

5. Žena jako sexuální objekt

Žena slouží především k potěše muže, je zvykem chválit především ženskou krásu. Atributy *pohledná, třicetiletá, tmavovlasá* charakterizují podnikatelku bez ohledu na relevantnost zevnějšku vzhledem k tematice článku či pořadu. Vzdělání, profese, byť úspěšná, i talent jsou na podružných místech (3).

Záležitosti spojené se zevnějškem se považují za ženskou doménu (4). Pojem krásy definují muži v okolí dotyčné ženy, nikoli ona sama, což přiznávají i ženy (8). Vzhled političek bývá zdrojem vtípkování ve veřejnoprávní televizi, zvl. v pořadech *Stalo se a S politiky netančím*.

Zatímco ve vyspělých demokratických společnostech narážejí veřejně vyprávěné vtípy, zesměšňující ženskou inteligenci na protesty žen, zaznamenávají česká média doposud zřejmě jen nepatrný odpor veřejnosti. Fenomémem postkomunistického období se staly vtípy o blondýnách. Samostatný pořad na téma vtípů o blondýnách, podle slov V. Železného oblesaný 34 tisíci vtípy, uvedla TV Nova.¹⁹

Psychické problémy žen, konfrontovaných s tlaky na dokonalost ženské krásy, bagatelizovala herečka M. Bočanová slovy „Není nic horšího než zamindrákovaná ženská“.²⁰ K problematice prsních implantátů nevhodně promluvila právě ex-Miss Monika Židková „já bych si prsa nikdy zvětšit nenechala“ (tamtéž). Zdá se, že záliba médií předkládat veřejnosti telegenní tváře převažuje nad hlediskem obsahovým – nevadí, nemají-li k tématu co říci.

¹⁹) 21. 10. 2000.

²⁰) První pomoc, pořad věnovaný tématu rakoviny prsu, 24. 10. 2000.

Televizní osvěta k samovyšetřování prsu definuje ústy herce J. Bartošky inspirativní a výzvovou hodnotu „ženských křivek“ pro muže. Výraz „zdraví“ stojí na samém konci eroticky laděné apelace pod obrazem sedící nahé ženy. Je na zvážení, jak ji vnímaly ženy s již diagnostikovanou rakovinou prsu nebo po ablaci prsu, a zda ji lze připustit jako „lepší než nic“.²¹

1. „Čerstvá absolventka oboru produkce (...) Vladana Terčová připravovala v posledních měsících festival studentských filmů. Jednadvacetiletá blondýna měla na starosti festivalovou produkci a redakci katalogu.“ Festival je pro všechny, *MFDnes* 5. 10. 2000
2. „Krásná kombinace: moudrý muž a krásná žena.“ B. Polívka představuje A. Šeredovou a M. Plzáka v Bolkovinách, ČT 2. 2. 2000
3. Herec a zpěvák Josef Laufer představuje mladou kolegyni: „Tereza by se mohla jednou stát takovým ženským idolem, protože je příjemná, půvabná, mladá a ...talentovaná.“ Prima jízda, 16. 2. 2000
4. „Já myslím, že nikoho nepřekvapí, že na Štíhlou linku volají hlavně ženy.“ Moderátorka Lekešová, Sama doma, 16. 3. 2000
5. „...Jana Preisová je blondýna, kvůli které by biskup prokopl kostelní okno!“ psal před dvěma lety Michal Pavlata ve vinši k hereččiným narozeninám. Ne vždy se blondýnám skládá takový hold. I když Jana Preisová patří do skupiny blondýnek přirozených (bezesporu těch chytrých), které jsou společností brány víc na milost než ty umělé – peroxidové. Ty (hlavně ony) jsou delší dobu terčem nevybíravých vtípů, hanlivých narážek. Slovo blondýna získalo pejorativní nádech – nové synonymum – husička.“ Úvod článku Blondýnky nikoho nenechají v klidu, autorky M. Šmergllová a M. Turková, *LN* 5. 2. 2000
6. H. Heřmánková zpovídá s pomocí tlumočnicka vizážistu z Francie: „Francouzky mají šmrnc, jak to dělají?“ – „Jednak je to otázka osobnosti, a jednak mají možnost být informovány.“ – „Tak jsme se právě připojily k Francouzským“ (Pozn. aut.: „právě se připojit“ nelze vztáhnout na osobnost; zbývá vyložit si její slova jako zásadní nepochopení smyslu budování ženské identity.) Sama doma, prosinec 1999.
7. Rozhlasová moderátorka vyplňuje pauzu mezi hudebními nahrávkami: „Já sice nemám nic proti blondýnkám, ale vtípy o nich se mi líbí. Víte, kdy blondýnka lije vodu do počítače? Když chce surfovat po internetu.“ Evropa 2, 25. 3. 2000
8. V. Dezortová v interviu s modelkou J. Štěpánkovou: „Co byste poradila ženám, které mají komplexy ze svého vzhledu?“ – „...tady mají velké resty a černé svědomí právě partnerů žen. Strašně moc na nich záleží. Když muž umí ženě říci, že jí to sluší a líbí se mu, tak je té ženě na jednu jednu, jestli má deset kilo navíc. (...) Ženám samozřejmě mohou poradit, ať na sobě pracují (...), ale také moc záleží na mužích, které žena má doma. A nemluvím jen o manželech a partnerech, ale také třeba o dorůstajících synech.“ *Dáma* 6/1999
9. M. Šimek k Z. Bubílkové: „Vypadáte jako naše politická a ekonomická situace: čím dál tím líp, čím blíž tím hůř.“ S politiky netančím, listopad 1999
10. „My jsme tam limitováni věkem čtyřicet a víc – a to už ty ženský tak trochu doznívaj.“ Místopředseda Senátu Přemysl Sobotka na otázku, která senátorka se mu nejvíce líbí. *LN* říjen 2000
11. (Rakušané, pozn. aut.) „...vás milujou. Jim připomínáte slisovanou matřjošku.“ M. Šimek k Z. Bubílkové, S politiky netančím, ČT 1, 18. 11. 2000

²¹) Vysíláno opakovaně na ČT 1 v průběhu září a října 2000. Autorka má také k dispozici články o rakovině prsu, např. z *Květu*, s fotografiemi modelek v žensky podbízivých pózách. Instruktažní hodnota takových fotografií je nulová – zato je jasné, že mají přitáhnout pozornost mužských čtenářů.

12. „Dejte si pozor, aby to nedošlo tak daleko jako v Americe, kde se přestává koketovat...“ M. Plzák v Kotli, TV Nova 22. 6. 2000

6. Mýtus o privilegovanosti ženského pohlaví

Podle českých médií mají ženy pohodlnější život, jsou hýčkány muži a tuto výhodu si chtějí podržet. Je to pro ně důležitější, než kdyby je muži vnímali jako rovnocenné partnerky. Zdá se, že skandální zprávy o životě amerických feministek, o něž neklesl zájem ani po pádu komunismu, hluboce zasáhly veřejnost bez rozdílu vzdělání, věku aj. (2).

Interviewující sugeruje svou domněnku o privilegovanosti svému protějšku v rozhovoru otázkou nebo komentářem (2, 6) Bezproblémový život žen je útočištěm před nebezpečím zvenčí (4, 5). Tezi o těžkém životě mužů kupodivu zastává bývalá šéfredaktorka ženského časopisu (11).

1. „Podle statistik tráví průměrný Čech v práci kolem 40 hodin týdně. Ženy jsou na tom jen o zloemek lépe.“ ČT 2, „21“, 7. 2. 2000
2. M. Šmergllová v rozhovoru s Deanou Horváthovou: „Máte jako žena-producent privilegia?“ – „Koruna má dvě strany. Někdy ano, někdy ne. Často mužům déle trvá, než mě vezmou jako rovnocenného partnera, ale na druhé straně onu americkou rovnoprávnost bych nerada. Výhodu, že mi muž pomůže do kabátu, ztratit nechci. V každé ženě má zůstat Julie. Být občas na balkóně, pod nímž stojí Romeo...“ LN 12. 2. 2000
3. M. Plzák: „Ženy odpočívají jinak než muži: žena lítá po krámech, co kde koupit. Ženy odpočívají prací...“ B. Polívka: „...zžitkováním naší práce.“ Bolkoviny 2. 2. 2000
4. Moderátorky Heřmánková a Doležalová se s úsměvem táží fotografa Šibíka po projekci záběrů zmračených dětí v Africe, zda „fotí také něco milého“: „Člověk musí tu hrůzu nějak kompenzovat.“ Sama doma, 21. 3. 2000
5. „A my se teď přeneseme do našich zeměpisných šířek, kde máme úplně jiné starosti.“ H. Heřmánková s úsměvem ukončuje rozhovor s fotografem Šibíkem o hrůzách v Africe nad fotografií dvouletého děvčátka s useknutou rukou, nastupuje okamžitě módní návrhářka. Sama doma, 21. 3. 2000
6. Rozhovor s pozvanou kartářkou: „Jak jste se dostala ke kartám?“ – „Na mateřské dovolené.“ – „A neměla jste co dělat, předpokládám...“ (Smích). – „Ne, to ne, na mateřské je vždycky co dělat.“ (Smích). S. Lekešová, Sama doma, 27. 3. 2000
7. „Pane ministře, ve školství chybí muži – muž si nemůže dovolit mít zaměstnání jako hobby.“ D. Drtinová v rozhovoru s ministrem školství, 21, ČT 1 10. 4. 2000
8. „Žena za volantem a žena v uniformě – mají v něčem výhodu?“ LN 12. 4. 2000
9. „Zákon zvýhodňuje obtěžované ženy.“ P. Mrázková, LN 4. 5. 2000
10. Jedna z textových upoutávek na interview s chirurgyní Prof. MUDr. M. Peškovou: „Nikdy jsem nepočítala s tím, že na mě muži kolem budou brát nějaké ohledy jenom proto, že jsem ženská.“ První, *Magazín MFDnes* 1. 6. 2000
11. Redaktorka M. Formáčková reaguje na obavy F. R. Čecha, že dnešní žena se chce vyrovnat mužům, snad i změnit pohlaví: „Proč by šla do horšího? (...) Dyť ty mužský sou chudáci.“ Velké ucho, Prima TV 11. 1. 2001

7. Klišé o rodině jako výhradně ženském doméně

Žena je podle médií strážkyní domácího krbu, zdrojem dobré pohody dětí i manžela. Nečekává se, že domácí záležitosti bude řešit také muž; spadají pod ženinu zodpovědnost

včetně vaření (2). Média zdůrazňují zásadní vliv ženy na harmonii v rodině (bez zmínky o muži).²²

Muž je ve společenském povědomí z řešení rodinných problémů do té míry vyřazen, že se stává cizincem ve vlastní rodině. Je-li výjimečně přenechána výchova dítěte otci, měl by být alespoň pod kontrolou (14). Důsledky takového pojetí se projevují např. při soudních sporech o svěření dětí do výchovy. Média veřejné služby ani komerční média se nijak výrazně nepokoušejí tuto vážnou situaci měnit.

Domácí sféra, práce a povinnosti s ní spojené bývají interpretovány jako bezproblémová, odpočinková, duševně nenáročná zóna přirozené ženské seberealizace. Žena tudíž ani nepočítá se společenským uznáním za „pouhou“ výchovu dětí – paradoxně to dosvědčuje právě výrok z pořadu s církevní tematikou (5). Péče o děti může zdržovat ženu od příjemnějších činností (15).

Pocit nepatřičnosti mužského prvku v privátní sféře posiluje mj. pořad Sama doma lpěním na subjektu „matky“, často zdobně „maminky“ místo „rodičů“ nebo „dospělých“ (6-11).²³ Výraz „otec“ prostě moderátorku spontánně nenapadá (12). Rolová klíše přebírá odborná veřejnost – není například pochyb o tom, kdo chodí na třídní schůzky dětí (13).

Rodina je závazkem, kvůli němuž ženy nevstupují do politiky. Kvóty pro ženy odmítá bývalá redaktorka ženského časopisu, neboť „by se tam dostaly ženy, které se na to nehodí, zrovna v té době mají děti“. Podle ní ostatně ženy neučinily žádný posun v zájmech od období socialismu (16).

1. Pravidelně uváděný slogan pořadu Sama doma 1999-2000 dává najevo snahu vyvracet klíše o duševní omezenosti žen v domácnosti, čímž je nepřímou potvrzuje: „Být doma zdaleka neznamená hloupnout.“ (Např.) Ranní vysílání ČT 1, 29. 3. 2000
2. Dotaz posluchače v talk-show: „Co mám dělat: jsem vášnivý rybář, ale moje žena nechce ryby připravovat. Nechce na ně ani sáhnout.“ TV Prima 31. 7. 2000 (Pozn. aut.: v odpovědi nezazněla rada, ať si divák připravuje ryby sám.)
3. Z. Velíšek komentuje návrh na zavedení tříměsíční rodičovské dovolené ve Velké Británii: „Otcům zmrzne úsměv na rtech, až se tento zvyk ze severní Evropy začne šířit k nám.“ Ranní vysílání ČT, 28. 3. 2000
4. Divačka středního věku v Áčku TV Nova: „Myslím, že když ten muž přijde domů vyčerpaný z práce, tak je to od něj obět, že si s tím dítětem hraje.“ TV Nova 5. 10. 2000
5. Upoutávka na dokumentární pořad o MUDr. Anně Šveccové, bývalé skautské vedoucí: „Seznámíme vás se ženou, která mohla být v mnoha oborech uznávanou kapacitou. Přesto zasvětila svůj život dětem.“ Cesty víry, ČT 1 24. 9. 2000
6. Rozhovor o ženském alkoholismu: „Co má dělat maminka, které se vrátí dcera opilá domů z večírku?“ Sama doma, prosinec 1999
7. „Co poradíte mamince, jejíž šestiletý syn si vyrazil přední zoubky...“ Sama doma, 6. 4. 2000
8. Host-stomatolog odpovídá na dotazy: „Když si maminka vzpomene, jak se jí (v dětství, pozn. aut.) prožezávaly zuby...“ Sama doma, 6. 4. 2000
9. „...jak má maminka vybírat chůvu na hlídání, jak se maminka ujistí o její vhodnosti“ atd. Sama doma, 6. 4. 2000

²²) Např. Zita Kabátová tvrdí v pořadu Domácí štěstí, 26. 11. 2000, že jedině na ženě spočívá harmonie v rodině. Moderátorka Iva Hüttnerová replikuje: „To jsem ráda, že to říkáte.“

²³) Kurzíva: autorka.

10. „*Maminka* by se měla obrátit na...“ Sama doma 14. 9. 1999
11. K problému dětské obezity: „Možná za to můžeme i my *matky*, protože dbáme, aby ty děti jedly“. Sama doma, 9. 10. 2000
12. „Budeme se věnovat tomu, co zajímá *maminky*, nebo ty, kteří se starají o děti do tří let.“ H. Heřmánková, Sama doma, 16. 1. 2001
13. Host pořadu – zástupkyně ministerstva zemědělství k akci Mléko do škol: „Díky, že jste mě pozvali, *maminky* to mohou ovlivnit. (...) „...*maminky* na třídní schůzce objednají...“ Sama doma, 16. 9. 1999
14. „Kontroluje někdo, jestli ten muž je schopen dostatečně se postarat o své potomky?“ S. Lekešová se táže právníka, který informuje o statutu rodičovské dovolené. Host bez údivu odpovídá záporně. Sama doma, 6. 2. 2001
15. „Tak. S dětmi jsme si pohrály, splnily jsme svou povinnost, a teď bychom mohly udělat něco pro sebe.“ S. Lekešová předěluje rozhovor o hračkách a přechází k tématu péče o nehty. Sama doma, 13. 12. 2000
16. „Sou pořád stejný, ty zájmy: chlapi, děti, rodina, práce, trochu peněz.“ M. Formáčková na diváckou otázku, co ženy zajímalo „za bolševika a dnes“, Velké ucho, Prima TV 11. 1. 2001

8. Neslučitelnost ženství a profesionality

Společnost neočekává, že žena ovládá nějakou profesi kvalitně.²⁴ Výpovědi moderátorů a žurnalistů, často formulované v odporovacích souvětích nebo s přípustkovými větami, vyjadřují radostné překvapení nad právě objevenou výjimkou (2, 4 atd.). Pokud se žena již úspěšně etablovala, musí zvládat totéž co muž s úsměvem a vstřícností (1).

Volný čas věnuje žena rodině, nikoli dalšímu vzdělávání. Jedna z nejtypičtějších otázek, byť pronesena s úsměvem, prozrazuje, že i na kratší nepřítomnost se žena musí dovolit (12).

1. „Jaké ženě byste udělil titul Podnikatelka roku? – J. Cimický v odpovědi V. Keilové: „Udělil bych ho každé, která si dokáže zachovat všechny atributy ženskosti. Nebude chodit v kalhotách, kouřit a lákat do sebe prášky a snažit se být výkonnou za každou cenu. Mně osobně jsou milejší ty, které se dovedou zastavit a usmát.“ Rizika podnikání aneb Na co by neměly zapomínat ženy-podnikatelky a jejich muži, *Maximagazín Práva* 21/1996
2. „Terezie Pokorná působí jako křehká dívka rozsévající úsměvy. A ejhle, ona je manželkou a matkou a zároveň šéfredaktorkou nejobávanějšího kritického časopisu u nás.“ *LN*: „Nemáte ani profesorské brýle, ani zatrpklé vrásky okolo úst. Jak to děláte?“ Co sklízí ten, kdo seje kritiku, Bohuslav Blažek, *LN* 30. 9. 1999
3. O práci starší, zkušené televizní redaktorky Evy Pokorné s 11letou praxí: „Je neuvěřitelné, že před kamerou se chová skutečně suverénně a profesionálně“, říká šéf kameramanů Petr Svorada. Eva Pokorná: Baví mě rozhodovat se okamžitě, I. Skurovcová, *LN* 26. 11. 1999
4. Moderátor Dobrého rána v upoutávce na klasickou hudbu: „Linda Brava – houslistka, která nejen dobře hraje, ale – a to mi věřte – i skvěle vypadá.“ ČT 1, 10. 12. 1999
5. „Jana zkrátka není panenkou sedící v koutě, ani ozdobou po pravici nějakého muže, ale je moderní ženou, která umí vystupovat, mluvit, reprezentovat.“ Každý je strůjcem svého štěstí, V. Dezortová, *Dáma* 6/1999
6. „Vy vůbec totiž nepůsobíte jako houslistka na první pohled, jste taková mladá moderní dívka...“ S. Lekešová k G. Demeterové, Sama doma, 28. 3. 2000

²⁴) Znamý český hudební expert, manažer mezinárodních hudebních festivalů, odůvodnil nižší zastoupení žen ve velkých hudebních tělesech jejich horším výkonem, způsobeným pravidelnou menstruací. V osobním rozhovoru v lednu 2001.

8. „Helena Houdová, Miss České republiky 1999, je půvabná blondýna. Ale nenechte se mást zjevem. I křehké krasavice mohou být silné bojovnice.“ Helenka v říši kšeftu, I. Bártík, *Květy* 13/2000
9. Patří k sobě ženy a internet? Text pod fotografií k článku Past na mou ženu, M. Loucký, *Reflex* 12/2000
10. „To jste vymyslela Vy? To není jen hezké, ale i neuvěřitelné.“ M. Šimek k Z. Bubílkové, S politiky netančím, *ČT 1*, 18. 11. 2000
11. „Rozhodla jsem se, že jako správná blondýna si udělám maturitu...“ Ex-přítelkyně K. Gotta vtípkuje v rozhovoru s J. Krausem, O.K., *ČT 1*, 27. 1. 2001
12. „Pustí vás manžel a rodina?“ E. Hrubeš k divačce, která vyhrála čtrnáctidenní jazykový kurs. Neváhej a toč, 12. 2. 2001

9. Obsah pojmu ženství, jak jej interpretují samy ženy

Některé ženy, působící v mediální sféře, „s nadhledem“ a shovívavostí inscenují v médiích humorné pojetí ženského pohlaví: vrtošivých, hašteřivých, nerozumných a citově labilních bytostí, přičemž tyto vlastnosti mají představovat ženské půvaby.

O významu pěstěného zevnějšku jsou ženy ubezpečovány emotivně laděnými formulacemi, apeluje se na čtenářčin souhlas (5). Způsob užívání uvozovek (8) signalizuje, že pisatelka akceptuje „pány tvorstva“ a „slabé pohlaví“; své výhrady projevila pouze vůči „iracionalitě“. V článku s matoucím názvem (9) vystřídalala autorka výrazy *sexuální obtěžování*, *harašení* a „harašení“, vedena patrně důvody stylistickými.

Nelogičnost manipulace s výrazovými prostředky poukazuje na neznalost problematiky sexuálního obtěžování. Patriarchalistická pojmenování „něžné protějšky“, „silnější pohlaví“, „páni tvorstva“ aj. působí kontraproduktivně na rovné šance žen. Autorka této práce má k dispozici řadu dalších citací, obsahujících stále tatáž slovní klišé.

1. „Muži, milujte své ženy a nesnažte se je chápat, neboť žena je tvor, který sice neví, co chce, ale nedá pokoj, dokud to nedostane.“ J. Moravcová, *Ženské priority*, *Svoboda* (regionální příloha *Severomoravský deník*) 23. 12. 11998
2. „Každý muž přece dobře ví, že ženě, která si něco vzala do hlavy, se v tom žádným způsobem zabránit nedá.“ M. Švagrová, *Sukně, nebo kalhoty?* *LN* 12. 2. 2000
4. Moderátorka uvádí předpověď počasí: „Ženská chuť, panská láska a hlavně březnové počasí nejsou stálé.“ *Radiožurnál*, 27. 2. 2000
5. „Tvář muže zbrázděná koryty vrásek bývá, přiznejme si to, krásná. Ženina k pláči.“ *Rytmus života*, 1. 8. 2000
6. Moderátorka Dobrého rána: „Představíme vám dvě návrháčky, které – a to by se u žen mohlo zdát neuvěřitelné – spolupracují řadu let bez nesvárů.“ *ČT 1* 2. 5. 2000
7. „Každý ví, že převaha mužů ve vedoucím postavení trvá, zatímco jejich něžné protějšky si většinou musí onen post těžce vydobýt. (...) tyto mety zažité přisuzované silnějšímu pohlaví (...) Na vině je i druhá polovina lidstva, která se daleko ochotněji podřizuje maskulinní autoritě...“ F. Čížková, *Ideální šéfka: krásný dřív*, *MS* 18/2000
8. „Ve srovnání se silou žen jsme mnohem křehčí (...)“, říkají o sobě páni tvorstva, (...) notují si, že ‚iracionalitě‘ slabého pohlaví se prý nedá porozumět.“ O čem sní muži, *MFDnes* 23. 12. 1999
9. „Zákon zvyhodňuje obtěžované ženy.“ P. Mrázková, *LN* 4. 5. 2000
10. „Mám dojem, že někteří muži vstupují do politiky jen proto, že doma nemají klid na spaní.“ Z. Bubílková, S politiky netančím, *ČT 1*, 18. 11. 2000

11. „Hřejivě úsměvné“ zakončení pořadu Domáci štěstí, věnovanému péči o vlasy v minulosti: „Ženy přikládají větší význam své kráse než své inteligenci. Poněvadž muži bývají někdy hloupí, ale zřídka kdy slepí.“ ČT 1, 26. 11. 2000

10. Autoprojekce ženství v pořadu Sama doma

Pořad České televize Sama doma naznačuje již ženskou flexi zájmena v titulku, že je určen především ženám, setrvávajícím přechodně či dlouhodobě v domácnosti („na mateřské dovolené“, jak zaznělo v pořadu o práci tvůrčího týmu A. Beckové).²⁵

Výběr témat se nijak neliší od náplně ženských časopisů: móda, kosmetika, péče o zdraví žen a dětí, hubnutí, výživa. Opakují se návštěvy bylinkáře. Pořad poměrně důsledně doplňuje základní zdravotnickou osvětu. Chybí obraz moderní ženy, spojení s praxí, svěží nápady. Není odvaha pozvat mediálně neotřelé hosty. Zřídka se objevují problémová témata, moderátorky si očividně nevědí rady s jejich inscenací popř. se od nich rychle utíkají opět do bezpečí domova (viz také kapitola 6, reakce na týrání dětí v Africe).

Kromě pasáží o módě a kosmetice pořad neposkytuje žádné podněty ke zvýšení nízkého ženského sebevědomí. Apelaci hosta, aby ženy neváhaly odvážněji prosazovat své oprávněné požadavky, moderátorky nikdy nepodporují;²⁶ tématu sebeprosazení ženské individuality se vyhýbají. S výjimkou kuchařů, lékařů a bylinkáře schází mužský prvek – žena je opravdu „na všechno sama“, čímž doslova naplňuje název pořadu.

Výrazem ženství je expresivita, jednoduchost projevu, zdrobněliny (1, 4 aj.). Zkušeným hlasovým profesionálkám se opakovaně odpouští diletantství jazykového projevu – navozuje se tak virtuální realita, nemající nic společného se skutečnými přísnými požadavky na ženy v reálném životě (3, 5, 8, 9 atd.). Přiznávání mezer ve vzdělání nemůže pro ženy být užitečné (11, 14), stejně jako submisivita, která přímo ohrožuje jejich šance [viz např. Kotthoff 1984].²⁷

Ženství signalizují moderátorky nonverbálně úsměvem, nezřídka koketním, který neopouštějí ani při vážných tématech.²⁸ Často zní smích a chichotání. Je však znát určitý posun od dřívějších nezvladatelných projevů veselí ve studiu k větší serióznosti.²⁹ Moderátorky také opustily původní nápadný styl oblékání „jako ze škatulky“ – v příkrém rozporu s oblečením diváček, sedících v té době u obrazovek.

Stereotypně „ženská“ tematika nezatěžuje moderátorky náročnou přípravou, avšak stejný přístup vykazují interview se zajímavými osobnostmi (historička M. Lenderová,³⁰ světoznámá houslistka G. Demeterová aj.). Moderátorky působí dojmem, že o pozvaných téměř nic nevědí. M. Lenderová nebyla tázána na problematiku ženské identity, nýbrž kdy si ženy začaly lakovat nehty. G. Demeterová nebyla tázána na hudbu; přes klip s jímavou skladbou z jejího repertoáru běžel titulok „Alergie, artróza“ s údajem o telefonním čísle pro divácké dotazy.

25) Pořad nerefletoval, že v té době byl již termín zákonem pozměněn na „rodičovská dovolená“. ČT 1, 13. 10. 2000.

26) Např. v rozhovoru o prevenci rakoviny prsu 18. 10. 2000.

27) Pokus s vysokoškolskými studenty a pedagogem dokázal, že splnění téhož požadavku dosáhli mužští studenti, neboť vystupovali sebevědoměji než ženy.

28) Z mnoha situací např. při vyslovování slovního spojení „zhoubný nádor“: na svůj zářivý úsměv moderátorka úzkostlivě dbá během celého rozhovoru o rakovině. 18. 10. 2000.

29) Na jaře 2000 obdržely moderátorky kritický dopis autorky ke způsobu chování a vyjadřování.

30) Autorka sondy do života českých žen v průběhu staletí K hřichu a k modlitbě, MF 1999.

I přes světovost a vysoký ekonomický standard ženských hostů pořadu je znát snaha představit je jako „obyčejné ženy s obyčejnými starostmi“ (17). Rovnostářsky se tím vychází vstříc dosavadní všeobecné nevraživosti veřejnosti vůči ženám, zaměstnávajícím personál pečující o děti a domácnost. Genderová slepota zasahuje bez výjimky i nejnovější domény, např. internet.³¹

Pořad není kontaktní směrem k veřejnosti, nepodněcuje zpětnou vazbu, neposkytuje v tomto smyslu žádnou službu – nežadá náměty divaček ani jejich kritiku. V mnoha dílech sledovaných autorkou této práce moderátorky ani jednou nevyzývaly čtenářky k vyslovení námětů, přání, kritiky, pouze poskytovaly kontakt na dotazy o zdravotních potížích.

1. „A já budu mít alžírskou, heč!“ Moderátorka ochutnává kávu, *Sama doma*, 5. 10. 1999
2. „Pokud se maminka s tatínkem každý den myjí a čistí si zoubky, tak i to dítě vidí, že...“ Zástupkyně obchodu s parfémy v *Sama doma*, 14. 1. 2000
3. „Ta porodnost u nás nic moc.“ S. Lekešová, *Sama doma*, 1. únorový týden 2000
4. Titulky na obrazovce: „Vývoj miminka, přesazování kytiček.“ *Sama doma*, 20. 3. 2000
5. „Ti lidé si vlezou do nějakého tunelu a nějak se jim tam mění vzduch?“ Moderátorka se táže přízvaného alergologa na princip kyslíkové terapie, *Sama doma*, 11. 4. 2000
6. „... jak zbavit miminka ucpaného nosáčku...“ H. Heřmánková, *Sama doma*, 10. 5. 2000
7. (Jméno, příjmení, funkce – pozn. aut.) „...říkám to dobře?“ O. Šípková, *Sama doma* 14. 9. 1999
8. „Já to radši přečtu, abych to nepopletla.“ Moderátorka předčítá krátkou informaci o zahájení stomatologického průzkumu u dětí, *Sama doma* 14. 2. 2000
9. „Ve studiu vítáme pana doktora (jméno, funkce, pracoviště – pozn. aut.). Tak jsem to konečně odříkala, dobrý den.“ K. Doležalová, *Sama doma*, 24. 2. 2000
10. „Já řeknu jenom to křestní jméno, protože příjmení je pro mě nevysslovitelné.“ Moderátorka představuje hosta z Irska, *Sama doma*, 16. 3. 2000
11. „Teď tu máme lípu, tak tu jsem poznala snad i já...“ S. Lekešová, *Sama doma* 22. 6. 2000
12. „Ještě to řekněte nahlas dvakrát.“ S. Lekešová k údajům alergologa o doporučeném množství čokolády na den, *Sama doma*, 11. 4. 2000
13. „Možná jste se setkali (...) s tímto letákem, možná jste tak úplně nepochopili, oč se jedná.“ S. Lekešová, *Sama doma* 11. 4. 2000
14. „A ještě řekněte nám, méně chápavým: oddenek je co?“ S. Lekešová v rozhovoru s bylinkářem, *Sama doma*, 13. 4. 2000
15. (Vyslovit slovo „meningokok“, pozn. aut.) „...je pro nás lingvistickým oříškem.“ M. Menšíková, *Sama doma*, 20. 9. 2000
16. „Panuje na koncertech nějaká móda?“ Otázka na G. Demeterovou, *Sama doma*, 28. 3. 2000
17. „Tak mě zajímá – jsme ženský magazín – můžete dělat všechny domácí práce?“ Tamtéž.

11. Interview se ženami a jejich specifika

Ačkoliv je žádoucí, aby se žena i muž na rodinném životě podíleli stejnou měrou, bývají ženy častěji a podrobněji tázány na intimní partnerské vztahy i na problémy při sladění

³¹) Host pořadu *Sama doma* sděluje ženám, že na internetu naleznou zajímavé informace – např. na www.rodina.cz se diskutuje o tom, „od jakého věku má chlapeček čírat vestoje“. Host nevyužil příležitost promluvit o českých ženských webech typu www.feminismus.cz, ženských vzdělávacích aktivitách, inzerovaných přes internet a chatových skupinách. *Sama doma* 15. 3. 2001.

profese s rodinnými „povinnostmi“. V odpovědích ženy oceňují manželovu toleranci, tj. uznávají nadřazenost a rozhodovací právo manžela (4).

Ženám bývají kladeny voyerské otázky o věku, zevnějšku aj. (1, 11, 13). Zvláště přitažlivou se zdá být technika intimní ženské hygieny (6, 7, 8, 9). Obvyklou součástí interview se ženami je vyžadování jejich názoru na feminismus, přičemž tázající sugeruje jeho zavrženihodnost již v otázce (viz také kapitolu 13).

1. „Vezměme to z jiné strany – i když nejste „klasická“ popová zpěvačka, jak se z hlediska své profese díváte na přibývající roky?“ Nerez si pusťte z desky, *Dnes Magazin*, 30. 3. 2000
2. „Právě jsme mluvili o velmi soukromých věcech. Nevadí vám to, není to nepříjemné?“ Tamtéž.
3. Rozhovor V. Dezortové s modelkou J. Štěpánkovou: „Zdáte se jako velmi emancipovaná žena. Jaký je váš názor na emancipaci?“ – „Osobně jsem emancipovaná, ale ne přehnaně jako třeba v Americe. Jejich extrémní feminismus se mi nelíbí a neztotožňuji se s ním. *Dáma* 6/1999
4. L. Mlsová zpovídá místopředsedkyni ČSSD J. Kupčovou: „Neobáváte se, že kvůli další náročné funkci vás přestane znát rodina?“ – „Doma mám skvělé zázemí. Manžel mi toleruje, že (...) většinou odjíždím do Prahy v úterý ráno a vracím se v pátek večer. (...) O jídlo se postarají a prádlo na mě počká.“ *MFDnes* 11. 4. 2000
5. „Když vám bylo nejhůř, brečela jste?“ T. Baldýnský v interview s Alicí Nellis, Delis Uper, *Reflex* 5/2000
6. Jedna ze tří textových upoutávek na interview s horolezkyní, vysázených tučným tiskem: „No, chlapi to mají jednodušší. Když je ve stanu minus dvacet, tak jim na vyčurání stačí třeba sáček od instantní polívky a ráno vyhodí zmrzlou kostku, holka to má samozřejmě nepoměrně obtížnější a nepříjemnější.“ Až na vrcholky hor, Jan Rýdl, *Magazín MFDnes* 12/2000
7. „Nadporučík se odvolává na to, že speciální akce úderných jednotek vylučují jakékoli soukromí. Často je například kvůli utajení či bezpečnosti nutné se vyčurat v bezprostřední blízkosti ostatních příslušníků komanda.“ J. Gazdík zpovídá E. Máchalíkovou v *Ženy ve zbroji*, *Magazín MF-Dnes* 2. 3. 2000
8. „Mezi polárníky či horolezci je zcela běžné, že s nimi ženy spí po mnoho týdnů ve stanech (...). Mně by třeba společná hygiena s muži vadila. Nepohoršuje mě, když je některá žena jiného názoru – když jí třeba nevadí, že budou vedle ní v extrémních situacích muži čurat.“ E. Hauserová, Ať polovinu generality tvoří ženy, *Magazín MFDnes* 2. 3. 2000
9. „Odstranění nerovnoprávnosti“, „Nový naklonovaný druh něžného pohlaví“, „Uznejte, tohle je přece revoluce!“ Slovník „zprávy“ o způsobu močení na dámských záchodech pomocí papírového trychtýře, Televizní noviny TV Nova, 8. 10. 2000
10. Otázka pro vítězku soutěže Miss: „Jak důležití budou pro vás děti a manžel? Co říkáte feministkám, které považují muže za tvory na jedno použití?“ Helenka v říši kšeftu, I. Bártík, *Květy* 13/2000
11. D. Spáčil v interview s L. Šmuclerovou: „Proč jste se tedy vdávala? Musela jste, nebo to bylo z vášnivé lásky?“ *Květy* 14/2000
12. P. Štřompf v rozhovoru s Miss ČR: „Pomyslela jste někdy na sebevraždu, a pokud ano, proč? (...) V americkém Detroitu naplivaly jedné semifinalistce volby Miss World tamní feministky do tváře. Jak vás přijmou rodáci z Moravských Budějovic?“ – „Nebojím se (...). Kdysi jsem feminismus považovala za opodstatněný, muže jsem velice odsuzovala. Své názory jsem ale časem přehodnotila.“ *MS* 18/2000
13. „Některé vaše soupeřky (...) se mohly pochlubit objemným hrudníkem. Co je na tom pravdy, že si ženy velká poprsí vzájemně závidí?“ Tamtéž.
14. Otázka pro spisovatelku S. Štroblovou: „Nejste náhodou feministka?“ (Pozn. aut.: interviewující tak reaguje na její poznámku o nezodpovědnosti a nedospělosti některých mužů.) „Ne, mám chlapy ráda (...).“ Život je o sexu, *Ring* 38/2000.

12. Problémy žen a poradenství k nim

Žena je zodpovědná za harmonii v rodině a je povinna ji udržovat i za cenu sebezapření (1, 2). Tápání odborné veřejnosti (lékářů, psychologů, psychoterapeutů aj.) i médií v utváření postojů k rovnosti pohlaví lze dokumentovat na zcela protichůdných, avšak stejně proklamativně laděných výrocích, umístěných v jednom časopise na dvou po sobě jdoucích stranách (5, 6).

Ženina morálka bývá posuzována přísněji; muž je naopak pojmán jako pasivní oběť ženiných intrik (4). Mužskou nevěru je třeba tolerovat, radí známý psycholog. Je to přirozená, hormonální, nikoli etická záležitost, a nemá žádný vliv na mužův vztah k ženě. Odborníky tradovaná nevyzrállost dospělého muže není handicap, nýbrž atribut pravého mužství (8, 9).

Genderová klišé rozšiřují – ke škodě čtenářek a televizních divaček – především mediálně osvědčené tváře. Tržní hodnota názoru stoupá úměrně „vtipnosti“ jeho podání – proto se k ženské problematice vyjadřují M. Plzák, R. Uzel, I. Jahelka, Jarda z Kladna (viz kap. 2), zato podstatně vzácněji ženy samy.

1. Divačka se telefonicky táže psycholožky, pozvané k řešení předvánočního stresu: „Co dělat, když manžel nechce pomoci při vánočním úklidu?“ – PhDr. Boučková: „Asi ho k tomu nedonutíte. Nahradit ho kamarádkou. Domluvte se a uklízejte spolu.“ Sama doma, 7. 12. 1999
2. Dotaz jiné stresované divačky: „Jak uklidnit manžela, který je podrážděný vánočním shonem?“ – „Když ze mě bude vyzařovat pohoda a klid.“ Tamtéž.
3. „Nic se nestane, když jedno to okno nebude umyté“ – PhDr. Boučková o rok později, Sama doma 21. 12. 2000
4. „Lence se podařilo poměrně snadno odstavit tehdejší Alešovu manželku na vedlejší kolej. Když jim po čase zazněly svatební zvony, myslela si, že vstupuje do ráje. Čas ukázal, že život po boku skvěle zajištěného a ambiciózního pána se podobá peklu.“ Ve zlaté pasti, T. Dobrovolná, *Květy* 12/2000
5. „Východisko nejen pro zelené vdovy, ale pro každou ženu vidím v alespoň částečném návratu k osvědčeným receptům našich prababiček: Scházejte se občas se stejně založenými přítelkyněmi. Svěřujte se navzájem, pochlubte se novými znalostmi nebo hezkým pleteným svetříkem. Vypovídejte se ze svých potíží. Při návratu svého manžela se vžijte do role zranitelné bytosti, která oceňuje muže-živitele. Chcete-li být spokojenou ženou, stačí jediné: stát se ženou.“ MUDr. K. Cajthamlová z pražského centra Health Centre Prague, *Květy* 12/2000
6. „Převratný technický pokrok (...) jednou provždy zbořil tradiční představu o rodině, ve které je muž pánem a živitelem a žena vládkyní kuchyně, rodielkou a vychovatelkou dětí. A především poslušnou opečovávatelkou manžela.“ Z. Brhelová, Počátky emancipace, tamtéž, na další straně.
7. L. Bobíková interpretuje opakovaná znásilňování mladé dívky jejím sousedem jako ženské smilstvo: „Kapitolou samou o sobě byly ženské nevěry a smilstva. Ani tady si ženy s muži nezadaly. Cizoložství a bigamie se často trestaly smrtí.“ Ženy před soudem, *Magazín Práva* 15. 4. 2000
8. „Váš partner je na manželství nezralý, a to není dáno věkem, ale jeho stabilizační emocí a chování. Někteří muži zmoudří po třicítce, kdy se „vybouří“ a nemají pocit, že něco zameškali. Sexuální nevěra existuje a nemusí mít s láskou nic společného. Jak jinak by mohly existovat veřejné domy? (...) Pokud s ním chcete zůstat, nezbude nic jiného, než si zvyknout a přestat si stěžovat.“ MUDr. Cimický v odpovědi na dopis čtenářky o manželově nevěře. Soustavně mne podvádí, *Rytmus života* 4/2000
9. J. Cimický odpovídá čtenářce na dopis o podezření z manželovy nevěry: „Muž v podstatě nedozrává zcela, zůstává chlapecký, a proto ho vždy láká nějaká hra a dobrodružství. I ve vzájem-

ných vztazích se muž snaží často oslnit, zaujmout, dobývat, je totiž od podstaty lovec.“ *Rytmus života* 33/2000

13. Výklad pojmů *feminismus, sexuální obtěžování, ženská emancipace*

K převážně negativní prezentaci pojmů *feminismus* apod. nebývá nabízena pozitivní alternativa. Média buď přímo diktují, nebo opakovaně nechávají zaznívat bagatelizující postoje ke skutečnosti, o níž má mluví jen kusé informace bez historického a sociálního vědomostního pozadí [srv. Čermáková et al. 2000: 35].

Podle převládající mediální praxe rozděluje feminismus ženy a muže na nesmiřitelné tábory (1). Ošklivé feministky nesnesitelně piští (3) a nenávidí muže (6), jež v lepším případě považují za tvory na jedno použití. Kráskám plivají do tváře (viz kap. 11). Tyto úsudky o feministkách bývají přitom pronášeny expresivně zbarvenými výrazovými prostředky (1).³²

Zkreslené informace o ženském hnutí nekriticky přejímají také známé osobnosti, ovlivňující smýšlení veřejnosti. V anketě *LN* spojili tři z desíti dotazovaných představitelů české mužské vzdělanostní elity výraz *emancipace* s blíže neurčeným budoucím ohrožením lidského společenství (7, 8, 9). Pojmy *sexuální obtěžování* a „harašení“ ztotožňuje dokonce lingvista-odborník v oblasti komunikace, a fixuje tak jazykovou necitlivost v obecném povědomí (10).

Mnohé výpovědi či novinové titulky již předem avizují nesouhlas s domnělými militantními postoji feministek nebo se jinak explicitně od feminismu distancují (11, 12). Znamý český spisovatel feministky přehlídí, aniž by blíže specifikoval důvody; mladá herečka feminismus odmítá, ale její požadavek matriarchátu překonává nejradiálnějši feministické proudy (13, 16).

Moderátorka publicistického pořadu používá dehonestující pojem bez zábran, neopraví ji přizvaný právník ani sexuoložka (14). Výraz „harašení“ rozšiřují nepoučená média do éteru třeba několikrát denně.³³

1. „A ještě jednu maličkost se sluší připomenout: ačkoli Piano natočila žena o ženě, nejde o typicky „ženský“ film. Divák v něm tudíž nenajde ani stopu revolučně bojovného feminismu, který by rozdělil domácnost na dva tábory – totiž na dámy připoutané k srdceryvné historce a pány vyštvané ke konkurenčnímu programu, neřku-li do nevlídné pivnice, která v sobotu beztak brzy zavírá.“ *Erotika*, které Oskar sluší, M. Spáčilová o filmu *Piano*, *Magazín MFDnes* 20. 11. 1997
2. „Evropská unie (...) žádá, aby i naše zemička uvedla rozverné dovádění mezi oběma pohlavími do patřičných mezí. (...) Leč nechme hovořit statistiku. Celých 45 procent českých žen se prý s formou sexuálního obtěžování na pracovišti setkalo. Inu, zahalme se. Také bychom mohli zavést oddělená pracoviště pro ženy a muže, ale můžeme postupovat i podle Murphyho zákona. A ten praví: Pokud budete dostatečně dlouho tvrdit, že je něčeho třeba, přestane to být třeba.“ *Sex? Jen slušně, prosím!* D. Morenová, *Květy* 51-52/1999
3. „Při pohledu na demonstrantky jsem se jen těžko bránil pocitu, že nejlepší kvalifikací pro přijetí do spolku levicových feministek je vzhled, který vás spolehlivě neuvede na pódium při volbě Miss čehokoli, v kombinaci s nesnesitelně vysoko posazeným hlasem. (...) přehodila Jane opět

³²) Iva Nebeská [1997] kritizuje odstrašující expresivnost ve vyjadřování feministek. Zdá se, že pro antifeministické texty platí totéž.

³³) Dne 14. 1. 2001 zaznělo „harašení“ ve zprávách Sedmičky TV Nova, dále v neobjektivně pojaté diskusi moderátorky Obzinové s poslancem Tlustým, a téhož dne také ve večerních zprávách.

- do tóniny, kterou spolehlivě vnímají pouze netopyři.“ D. Deyl, Vítězství Miss Indie sledovala nejméně miliarda lidí, *LN* 6. 12. 1999
5. „Ze Spojených států jsou známy případy, kdy neúspěšné studentky žalovaly své kantory – nám nezbude než žalovat neúspěšné studentky.“ Ta naše povaha česká, 30. 5. 2000
 6. „Feminismus je mi čím dál odpornější, navíc mužské miluju a s ženskou otázkou nemám problém.“ Textová upoutávka tučným tiskem na rozhovor M. Spáčilové s herečkou B. Štěpánovou, *Magazín MFDnes* 42/2000
 7. „Líčíte chmurné perspektivy... Na to nejsme vůbec připraveni a jen těžce se budeme s tímto požadavkem vyrovnávat. Otázka je položena správně, jen si při ní každý muž povzdechne, co že ho to v příštím tisíciletí čeká.“ K. Malý, rektor UK, v anketě Co si muži myslí o postavení žen a soužití s nimi, *LN* 23. 9. 1999
 8. „Muži to možná ponесou těžce (...). A i když nemusí být připraveni, muži to nakonec unesou a vyrovnají se.“ S. Kosík, tamtéž.
 9. „Kdosi řekl, že není nic hroznějšího než muž pod pantoflem, a já s ním nemohu než souhlasit. Na druhé straně se domnívám, že ženy mají často pravdu.“ P. Tigrid explikuje svou vizi ženské emancipace, tamtéž.
 10. „Čeština si různě přizpůsobila už mnoho výrazů, například anglické sexual harassment si přejmenovala na harašení, ačkoli původní význam je zcela jiný. Harašení však zdomácnělo a nikdo už mu jinak neřekne.“ Prof. PhDr. K. Kučera z Ústavu českého jazyka a teorie komunikace FF UK v článku Budeme za padesát let mluvit česky?, *MFDnes* 2. 12. 2000
 11. „Muži nejsou tak docela na nic.“ Titulek interview s Miss Salačovou, *LN* 9. 12. 2000
 12. „„Můj román je pro ženy, ale není feministický“, říká Soňa Štroblová“. Text pod fotografií spisovatelky, *Život je o sexu, Ring* 38/2000
 13. (Jaký je Váš postoj, pozn. aut.) „...k feministkám?“ – „Já je neznám. Nemají feromon, já o nich nevím. V životě se nestane, abych nějakou potkal.“ Spisovatel L. Vaculík v rozhovoru pro *Meridian*, zpravodaj Jihočeské univerzity, 4/2000
 14. „Myslíte, že se muži umí bránit, paní doktorko, tomu sexuálnímu harašení? (...) My jsme tady mluvili o sexuálnímu harašení (...) Žena může udat muže za sexuální harašení (...)“ Š. Kubelková v Áčku TV Nova, 25. 1. 2001
 15. „Co mi říká feminismus.“ Titulek J. Podskalské k hereckému portrétu Theodory Remundové, pod nímž stojí odpověď „Nic. Jsem proti. Jsem pro návrat matriarchátu a cítím soustrast s ženami a muži v současném bodě i stavu civilizace.“

14. Příklady genderově korektních přístupů

Snaha „prodat“ téma často hrubě znevažuje obraz ženy a ženství. Přípravuje tak společnost o alternativní, osvěžující, nečekaný, vpravdě ženský úhel pohledu, který může navracet lidské dimenze do činností, v nichž se přestaly považovat za prioritní (1).³⁴

Regionální tisk může obstát lépe než nejprodávanejší tituly tím, že informuje o téže věci objektivněji (3). Text totiž později zpracovaly *LN* pod názvem *Ženy stále více touží po službě se zbraní, kde podrobně referovaly o harašení a feministkách*. Článek v *LN* byl navíc doprovázen velkou fotografií ženy s kulometem v rukou s nalakovanými nehty a prsteny, se sveřepým výrazem ve tváři.

Genderově symetrické pojetí znamená mj. problematizovat pevně zavedenou dichotomii „muž-žena“ s neúprosně vymezeným obsahem rolí, vlastností, jak o tom svědčí

³⁴ Jak známo např. výstupy horolezců na vysokohorské štítů se považují za hrdinství i tehdy, jestliže horolezec riskoval život a zahynul. Sportovní výkon se v patriarchalistické hierarchii hodnot již celá tisíciletí považuje za hodný oběti života.

polemické odpovědi S. Hubálka v interview s redaktorem J. Gazdíkem (4). Je záslužné duchapřítomně a pohotově zpochybňovat pokusy o jakoukoli zjednodušující kategorizaci genderu (5). Dichotomické chápání ostatně upírá právo na existenci tzv. třetímu pohlaví (lesbám, gayům, transsexuálům).

1. „Nejdůležitější je přežít. Není nic důležitějšího – ani rekordy, ani nonstop jízda.“ (...) „Nemůžete posádku tolik přetěžovat, jinak skončíme naprostým vyčerpáním. Tak se rekordy nedají dělat.“ Sportovci světa, ČT 2, 21. 2. 2000
2. Korektní byl rozhovor se Švédkou českého původu, která vystoupila na Mount Everest. Vyprávění o těžkých zavazadlech, náročné přípravě atd. nesvádělo moderující dvojici k jinak obvyklým replikám typu „Taková křehká žena a ...“, „Jaké bylo soužití s muži“, „Kdo vám nesl zavazadla“, „Jak vypadá osobní hygiena za přítomnosti mužů“ atd. Ranní vysílání ČT 1, 20. 3. 2000
3. „Francie: vojenská příprava i pro ženy.“ Stručná zpráva o zahájení vojenské přípravy i pro ženy v souvislosti s profesionalizací armády. *Českobudějovické listy*, 10. 4. 2000
4. „Jaké přednosti má žena, kterých se mužům nedostává?“ – „To je těžké. Mnoho dnešních chlapů má tolik ženských rysů, že průměrná ženská je ve srovnání s nimi vlastně chlapem. Jen si všimněte, kolik nás obklopuje femininních mužů. A naopak – kolik žen kašle na to, jak vypadá a nechodí k holiči, protože mají strašně práce. Ta čára nejde přes pohlaví, ale přes hodnoty a kvality člověka.“ S. Hubálek, Česká společnost je nezralá a šovinistická, *Magazín MFDnes* 2. 3. 2000
5. Moderátor A. Cibulka losuje správné odpovědi na otázku, kdy jsme získali titul mistra světa ve fotbale: „Už jsme řekli, že otázka byla trapně jednoduchá, pouze šest procent odpovědělo špatně – to byly určitě nějaké ženy.“ B. Kroužková okamžitě reaguje: „Nemusely to být ženy!“ Dobré ráno, ČT 26. 6. 2000

Závěrem

Z genderově kritické analýzy předloženého jazykového materiálu vyplývá zjištění, že česká „mediální žena“ v podstatě postrádá vlastní identitu. Dbá sice o zevnějšek a eroticitou přitažlivost, ale úspěšnost jejích snah posuzuje muž.³⁵ Nekonkuruje muži profesně, své vzdělání spíše skrývá. Vtipy o ženské inteligenci dobře snáší, ví totiž, že by jinak ve společnosti neobstála. Na vzdělávání jí zbývají večery – přes den se věnuje především výchově dětí, kde je nezastupitelná. Nemůže za to čekat uznání, neboť rodinná sféra je přirozená, nenáročná doména její seberealizace. Mívá-li problémy, zavinila si je svými intrikami.

Český „mediální muž“ má těžší život než žena, neboť na rozdíl od ní podává vysoký výkon v práci. Od rodinných záležitostí a péče o dítě je „osvobozen“. Se ženou kokejuje, neočekává od ní profesionalitu a fundovanost. I na pracovišti vnímá primárně její tělesné přednosti. Mužova nevěra souvisí s hormonálními projevy, nikoli s morálkou (jako u ženy). Feministky přehlíží nebo trestá negalantností (nepomůže jim do kabátu). Představa života s emancipovanou ženou vzbuzuje v inteligentním muži obavy.

Projekce genderu v médiích je všude ve světě trvalým problémem. Nespokojenost s jeho řešením nedávno konstatoval rozsáhlý společný výzkum Německa, Francie, Irska, Velké Británie, Řecka, Itálie, skandinávských a několika dalších zemí, prováděný v devadesátých letech 20. století.

³⁵) Statistiky onemocnění mentální anorexíí a bulimií vykazují stejné hodnoty jako v zemích západní Evropy, konstatuje přední česká odbornice na poruchy dětské výživy MUDr. Hana Papežová.

Výhrady zaznívaly vůči způsobům zobrazování žen v reklamě, skrytým projevům sexismu, nově stereotypizaci ženy jako sexuálního objektu náhradou za typ matky a hospodyňky, početně zbytečně silné prezentaci ženy v pozici oběti násilí, obrazu profesně úspěšné ženy s rozpadlým rodinným zázemím apod. [Images... 1997: 13 an.].

Výzkum zaznamenal rostoucí zájem o genderová studia a podtrhl jejich důležitost, zejména v oblasti tzv. nových médií (kde Evropa výrazně zaostává za Severní Amerikou). Smysl výzkumu spočívá v „to raise awareness of gender images in relation to policy-making, not only through monitoring policies and making visible potential weakness in their implementation, but also through providing tools to cope with the future by predicting trends, and through promoting positive developments“ [Images... 1997: 37].

V zemích s demokratickou tradicí byl již – i přes některé nedostatky – v oblasti projekce genderu dosažen určitý standard; např. pořad sestavený z vtipů o ženské inteligenci by se demokratická média neodvážila vysílat. Nepoučená česká publicistická a moderátorská obec, vůči srovnávací kritice povýtce dobře „chráněná“ jazykovou bariérou, přenáší do třetího tisíciletí následující chyby v projekci obrazu ženství (a mužství):

- podává zkreslené, stereotypní, ustrnulé, neúplné, zhusta negativní informace a postoje k ženské otázce a problematice rovnosti pohlaví v neprospěch individuální svobodné volby genderové identity;
- zkreslené a nekorektní výpovědi jiných osob, učiněné prostřednictvím tisku, televize a rozhlasu zpravidla nekomentuje, neproblematizuje, nezpochybňuje. Tím je akceptuje a nadále fixuje ve společenském povědomí.

Česká média jednoznačně selhávají v otázce kompetentnosti, objektivnosti a serióznosti přístupu k vytváření obrazu obou pohlaví. Stojí před nimi tyto úkoly k řešení:

1. zviditelnit ženy a jejich společenský přínos – prostřednictvím interview, ale také historických portrétů. Poučit se i veřejnost o úspěších ženského hnutí. Inscenovat „exkluzivní“ i tzv. všední témata – o nositelkách Nobelových cen i o životě matek s více dětmi. Vyhýbat se přitom senzací a pokleslé sentimentalitě, zařazovat např. pořad o rodině s osvojenými dětmi častěji než na vánoce;
2. zbavit se klišovitého přístupu ke genderovým rolím. Připustit jejich neohraničenost, vzájemné prolínání, proměnnost a právo osobní volby, respektovat individualitu. Vztahy mezi pohlavími zbavit všudypřítomného nádechu koketérie. V zájmu žen i mužů představit otcovství jako nenahraditelnou lidskou hodnotu, zviditelnit muže v dřívějších „typicky ženských“ doménách (muže pečující o děti, muže v sociálních službách atd. – předložit tak realizovatelnou alternativu mužství pro ty, kteří by se s ní chtěli ztotožnit);
3. potlačovat nekorektní přístup – naivitu, zesměšňování, projevy neúcty a diskriminace, bagatelizace celých tematických oblastí. Dát přednost odborníkům a odborníkům před baviči. Problematizovat nedemokratická, diskriminující, nekorektní stanoviska. Odhalovat a zcela omezovat pokusy o podsouvání postojů, realizované nepřímo volbou neobjektivních výrazových prostředků („sexuální harašení“ apod.), či přímo – vyslovováním nekorektních a diskriminujících názorů. Poskytnout dostatek prostoru pro fundovanou polemiku a iniciovat diskurs o ženských otázkách.

JANA VALDROVÁ je germanistka a genderová lingvistka, je zaměstnána na katedře germanistiky Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Ve svých publikacích a přednáškové činnosti se zabývá genderovým aspektem v jazyce, ve výuce a výchově.

Literatura

- Braun, Christina von, Inge Stephan (eds.) 2000. *Gender Studien*. Stuttgart: Metzler Verlag.
- Čermáková, Marie, Hana Hašková, Alena Křížková, Marcela Linková, Hana Maříková, Martina Musilová 2000. *Souvřlosti a změny genderových diferencí v české společnosti v 90. letech*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky.
- Daneš, František 1997. „Ještě jednou ‚feministická lingvistika‘.“ *Naše řeč* 80(5): 256-259.
- Daneš, František et al. 1997. *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia.
- Hoffmannová, Jana 1995. „Feministická lingvistika?“ *Naše řeč* 78(2): 80-91.
- Images of Women in the Media* 1997. Report on existing research in the European Union. Luxembourg: European Communities.
- Kotthoff, Helga 1984. „Gewinnen oder verlieren? Beobachtungen zum Sprachverhalten von Frauen und Männern in argumentativen Dialogen an der Universität.“ S. 90-113 in *Gewalt durch Sprache. Die Vergewaltigung von Frauen in Gesprächen*, hrsg. von S. Trömel-Plötz. Frankfurt/Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Nebeská, Iva 1997. „Jak píší české feministky.“ *Naše řeč* 80(1): 19-25.
- Platforma pro akci. Shrnutí závěrů 4. světové konference o ženách v Pekingu 1995. Česká situace* 1998. Praha: Nadace Gender Studies.
- Regionální zpráva o institucionálních mechanismech pro zlepšení postavení žen v zemích střední a východní Evropy* 1999. Praha: Centrum pro Gender Studies.
- Samel, Ingrid 1995. *Einführung in die feministische Linguistik*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Trömel-Plötz, Senta (Hrsg.) 1984. *Gewalt durch Sprache. Die Vergewaltigung von Frauen in Gesprächen*. Frankfurt/Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Valdřová, Jana 1997. „K české genderové lingvistice.“ *Naše řeč* 80(2): 87-91.
- Valdřová, Jana 2001. „Novinové titulky z hlediska genderu.“ *Naše řeč* 84(2): 90-96.
- Wodak, Ruth, Gert Feistritz, Sylvia Moosmüller, Ursula Doleschal 1987. *Sprachliche Gleichbehandlung von Frau und Mann. Linguistische Empfehlungen. Schriftenreihe zur sozialen und beruflichen Stellung der Frau*. Wien: Bundesministerium für Arbeit und Soziales.

*Jednou za čtvrt roku vydává
a objednávky přijímá*

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR

Vlašská 9, Praha 1 – Malá Strana

PSČ 118 40

tel: (02) 575 33 036

(02) 575 31 122

Fax: (02) 575 31 121

E-mail: sodejiny@usd.cas.cz

Obsah čísla 4/2000:

- Michal Reiman Poválečné konflikty a rivality na sovětské politické špici
Sovětské dějiny v nových dílech ruských autorů
- Jiří Pernes Československý rok 1956
K dějinám destalinizace v Československu
- Recenze*
- Jiří Suk Život Václava Havla v pětapadesáti vinětách
zhotovených anglickým politologem Johnem Keanem
- Alexej Kusák Devadesátá léta ve střední Evropě
Právo a kultura v České republice, na Slovensku a v Polsku
- Jan Měchýř Další zpráva o takzvaných Benešových dekrettech
- Jan Měchýř Užitečná informace (nejen) o našich současných
odborech
- Geoffrey Swain Mohl být svět ušetřen komunismu?
*Nová práce o alternativě, kterou znamenal konflikt
legií s bolševiky v roce 1918*

Horizont

- Hans Lemberg Hranice a menšiny ve východní Evropě –
geneze a korelace

Anotace

Bibliografie k soudobým dějinám

Články ze zahraničních (západních) odborných časopisů
a sborníků vydaných v letech 1998–2000

Archiv soudobých dějin

- Jan Pelikán Jugoslávie a okupace Československa v srpnu 1968
Pět dokumentů k srpnovým událostem

Na prahu nové mentality – výzkum mezi budoucími českými symbolickými analytiky

JIŘÍ ČERNÝ*

Sociologický ústav AV ČR, Praha

On the Threshold of a New Mentality – Research among Future Czech Symbolic Analysts

Abstract: This article presents empirical research conducted among students of foremost universities in the Czech Republic. The attitudes and values of this social group are compared with those of old-type specialists, obtained within the representative research *Ten Years of Social Transformation in the Czech Republic*. The interpretative framework of this paper is based on Robert B. Reich's theory of 'symbolic analysts', which presents a new view of the social structure of national societies in the globalisation age. This approach is combined with a theory of social group mentalities, based on similarities among diverse sociological paradigms (esp. those by Parsons, Giddens, Dahrendorf), and worked out by the author himself.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 2: 207-223)

1. Úvod

Na podzim roku 1999 proběhlo v rámci projektu „10 let společenské transformace v ČR“ (grant GA ČR č. 403/98/0170) kromě reprezentativního náhodného výběru na dospělé populaci i doplňkové šetření mezi studenty některých záměrně vybraných fakult několika pražských a brněnských vysokých škol. Konkrétně šlo o fakulty právnické a lékařské (UK Praha a MU Brno), elektrotechnické a strojní (ČVUT Praha a VUT Brno) a fakultu mezinárodních vztahů (VŠE Praha). Cílem bylo provést srovnání zejména postojů této skupiny se souborem či podsoubory z reprezentativního šetření, neboť právě přístup ke špičkovému vzdělání se podle našeho výchozího názoru stane v budoucnu rozhodujícím zdrojem bohatství pro každou společnost, což nutně ovlivní jak sociální strukturu, tak mentalitu těchto společností. Tato výchozí myšlenka byla během uplynulých dvou let propracována za použití zejména sociologické literatury a je potřeba alespoň stručně vysvětlit dva její ústřední termíny: „mentalita“ a „symbolický analytik“.

Koncept skupinových mentalit je obecným metodologickým přístupem ke studiu společností. Myšlenkově vychází z Parsonsova strukturálního funkcionalismu. Parsons na začátku svého díla *Společnosti* mluví o „inherentním sklonu lidí ke konfliktu a dezorganizaci“ [Parsons 1971: 26], je však (snad proto) fascinován výsledným řádem ve společnostech. Ten je umožněn společným sdílením základních hodnot, které plynou z řešení soustavy rovnic AGIL (adaptace, cíle, integrace, udržování vzorců), čímž se společnost stává nejvyšší formou biologického organismu, kde každý člověk (orgán) má svou funkci (nebo dysfunkci). Toto pojetí bylo však již v době svého vzniku kritizováno za svou poplatnost všem formám totality společnosti nad životem individua [např. Mills 1970, Marcuse 1991 atd.]. Tuto kritiku lze přiblížit asi takto: zatímco v „normálním“ biologickém

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Jiří Černý, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, fax (02) 2222 0143, e-mail cerny@soc.cas.cz

organismu jsou potřeby udržovány v rovnováze prostřednictvím instinktů, v „normální“ společnosti je rovnováha znakem patologickým, znakem stagnace. Společnost možná připomíná organismus, ale takový, kde játra chtějí na východ a ledviny na západ. Parsons si neuvědomil, že ani samotný lidský život již nevystačí s instinkty, absence konfliktů je v něm obvykle důsledkem jejich potlačení. „Jednorozměrná společnost“ (Marcuseho termín) paralyzuje kritiku všemi dostupnými prostředky, čímž systematicky znemožňuje změnu. Lidské myšlení, zdroj pokroku veškeré kultury, je nahrazeno společně sdílenými hodnotami, které vyplňují mezeru po nedostačivosti instinktů. Parsonse lze podle Ch. W. Millse shrnout do dvou vět: „Co umožňuje existenci sociálního řádu? Společně sdílené hodnoty.“ [Mills 1970: 40] Tyto hodnoty však nejsou přece ničím daným, jsou výsledkem lidské činnosti – myšlení, mluvení a konání mnoha lidí, kteří ve vzájemných interakcích každodenně udržují stávající podobu světa, nebo ji mění. Hodnoty plynoucí ze společného soužití též nevyhovují všem stejně – ačkoli např. všichni chtějí zlato, musí někteří chodit do práce, zatímco jiní mají bohaté strýčky. Sociální spravedlnost je termín, který by v lidské řeči neexistoval, kdyby tomu bylo jinak; zrovna tak bankovní loupeže. Přesto Parsonsova teorie zůstává výchozím bodem koncepce mentalit, protože dokud budou lidé žít ve společnostech, budou muset fakt nadřazenosti společně sdílených hodnot ve svém myšlení, mluvení i jednání reflektovat, i kdyby jejich jediným cílem mělo být rozbití stávajícího pořádku. Je však třeba reformulovat její výlučnou totalitu: „Co se skrývá za ‚řádem‘ ve společnosti? Boj o společně sdílené hodnoty.“

Pokud tedy zavrhneme existenci jakéhosi zázračného instinktu kalkulujícího hodnotovou strukturu jako optimální výsledek snahy společenského organismu o přežití, zbývá ve společnosti už jen nepřehledné množství lidí a jejich vztahů. Interpretativní sociologie, alespoň jak je v nejsystematičtější podobě popsána v Giddensově díle *New Rules of Sociological Method* [Giddens 1976], žasne tím víc nad samotnou možností existence společnosti. I Giddense lze shrnout do dvou vět: „Co umožňuje existenci společnosti? Společně sdílené vědění obsažené v jazyce.“ Jednání lidí ve společnosti je pak aplikací tohoto vědění v praxi. Toto vědění (ač to Giddens explicitně nepřiznává) však neobsahuje jen procedury k naplnění nějakých cílů, nýbrž skrytě definuje i tyto cíle – tedy vlastně Parsonsovy hodnoty. Giddensův příklad: jestliže prší, rozevřu deštník. Toto vědění mi ovšem automaticky vnucuje za cíl nezmoknout. Sotva bude asi někdo chápat, že zmoknout chci, když mám po ruce tak skvělé vědění o deštníku. Giddens však, opíraje se i o poznatky psychoanalýzy a Freuda, přece jen dává lidem právo na vlastní „zájmy“ (*wants*), které jsou třeba i hybnou silou veškerého jednání. Jsou ale často nevědomé i samotným aktérům, neboť jsou nepřijatelné z hlediska vzájemného soužití, nejsou tedy obsaženy ani v běžném „jednorozměrném“ jazyce. Výsledné jednání je obvykle zase jen uplatněním příslušného vědění, včetně odpovídajících cílů (tzv. racionalizace). Toto vědění je společně všem lidem určitého „*cultural milieu*“, které je tvořeno interakcemi současných aktérů i dřívějšími interakcemi jejich předků.

Giddens ovšem dobře chápe, že kromě společných hodnot (tedy jednak možnost chápat jednání druhých jako adekvátní, jednak očekávat od nich právě takové pochopitelné jednání) potvrzuje společné vědění i vztahy moci, které jsou obsaženy ve všech interakcích a mají nejrůznější zdroje. Z toho však nutně plynou právě i odlišné „zájmy“, jejichž naplnění od podoby společného soužití, založeného na společném vědění, různí sociální aktéři očekávají. Teprve od tohoto momentu dává Giddens strukturalismu právo na existenci: to, jak se reprodukuje sociální život na úrovni individuí, se odráží i v utváření struktur na úrovni společnosti. O funkci lze mluvit pouze ve vztahu k produkci a

reprodukcí určitých struktur. „Stejně jako každá věta v angličtině vyjadřuje v sobě totalitu, kterou je jazyk jako celek, tak každá interakce nese otisk celé společnosti.“ [Giddens 1976: 122] Tyto struktury mají tři analyticky odlišitelné vlastnosti, vztahující se k vlastnostem jazyka a vzájemného vědění v interakcích: významnost (vztahuje se ke komunikaci), dominance (vztahuje se k moci) a legitimita (vztahuje se k morálním nárokům). Na úrovni struktur si ovšem rychle uvědomíme, že ono společné vědění není ani zdaleka tak společné, jazyk není zdaleka tak jednotvárný a „zájmy“ nejsou ani zdaleka tak individuální, jak se mohlo zdát na úrovni interakcí. Toto je vždy snadnější si uvědomit jako cizinec v daném „*cultural milieu*“, který rychle zjistí, že angličtina odposlouchaná z BBC mu bude v průmyslových čtvrtích Manchesteru na nic. Takto se liší i společné vědění, odpovídající vždy společným cílům určitých sociálních skupin, jež odrážejí specifické a často latentní zájmy a definují (v Parsonsově řeči) společně sdílené hodnoty, a chápající (viz významnost), očekávající (viz legitimita) a uznávající (viz dominance) více či méně ve vlastním vědění i hodnoty zakládající soužití ostatních sociálních skupin, a tím všech lidí v rámci společnosti. Právě tato „hodnotová shoda“ lidí na charakteru svého soužití je na různých úrovních společnosti, vymezených její vnitřní strukturací, nazývána v této práci mentalitou. Totalita mentalit, stejně jako jazyka, může být odhalena poznáním funkcí, které jednotlivé mentality mají v produkci a reprodukci sociálních struktur. Interpretativní přístup lze proto též přeformulovat: „Co se skrývá za společně sdíleným věděním ve společnosti? Různé zájmy.“

Druhým termínem této práce je „symbolický analytik“. Povědomí o něm čerpáme z knihy jeho autora R. B. Reicha *Dílo národů. Příprava na kapitalismus 21. století* [Reich 1995]. Podle Reicha dochází v otevřených národních společnostech ke změně jejich vnitřní struktury, a to v důsledku globalizace světového hospodářského trhu. Dvacáté století bylo dobou tzv. „hospodářského nacionalismu“, kdy si lidé svobodně uvědomují, že jejich blaho je spojeno s úspěchem národní ekonomiky, a zcela dobrovolně se vzdávají jisté části svého možného zisku ve prospěch společného národního zájmu. Princip fungování národních ekonomik za hospodářského nacionalismu je založen na hromadění kapitálu v gigantických národních korporacích, jejichž manažeři jsou veřejně povinováni k podřízení vlastních zájmů nahlas vyslovovaným národním cílům. Tyto korporace vyrábějí standardizované zboží masové spotřeby, dostupné širokým vrstvám, jejichž blahobyt je vzájemně natolik podobný, že to sociologii vede k pojmenování společnosti hospodářského nacionalismu jako „dvoutřetinové společnosti“. „Převážná většina lidí si našla rozumnou pohodlnou existenci. V každém případě objevila životní šance, o kterých jejich rodiče a prarodiče dokonce ani nesnili. Ale nejsou si jisti, že dobré časy přetrvají.“ [Dahrendorf 1991: 238-239] S koncem „sociálně demokratického století“, jak dobu rozmachu hospodářského nacionalismu nazývá R. Dahrendorf, končí však i éra závislosti vlastního blahobytu na stavu národní ekonomiky. Rozvoj prostředků dopravy spolu s postupující miniaturizací zboží masové spotřeby vedou k vytváření globální světové konkurence zboží, kdy spolu s cenami těchto standardizovaných typů zboží klesají i zisky národních korporací, které se vyvazují z národních smluv a začínají tvrdě bojovat za vlastní konkurenceschopnost na globálním trhu jednak snižováním nákladů, tedy zejména hledáním levnější pracovní síly v rozvojových zemích, krátkodobými finančními machinacemi (holdingy), ale zejména počínající orientací na specifická řešení specifických problémů za specifických podmínek. Nikoli schopnost vyrábět standardizované produkty masové spotřeby, ale schopnosti nalézat jedinečná řešení prostřednictvím zcela nových kombinací prvků. Právě tyto schopnosti nazývá R. B. Reich symbolicko-analytickým

myšlením, jejich nositele potom symbolickými analytiky. Mentalita symbolických analytiků je tedy založena na zcela novém přístupu k informacím, nových formách spolupráce v rámci globálních podnikových sítí, a zejména na hledání specifických problémů a jim odpovídajících řešení. Symboličtí analytikové se na své povolání připravují dlouhodobým studiem na nejlepších světových univerzitách, vstupují do globálních podnikových sítí, nejsou svázáni povinnostmi vůči národním cílům, jejich cílem je vysoce abstraktní práce s informacemi a nalézání nových postupů, které se pro každou korporaci na globálním světovém trhu stávají jedinou konkurenční výhodou. To vše dohromady si vyžaduje i nový typ spoluúčasti zbytku společnosti, když se „dvoutřetinová“ mentalita v důsledku globálních změn ocitá v troskách.

Sociální struktura se mění ve stejném směru, v jakém se mění poptávka po nových schopnostech a dovednostech. Nejde přitom jen o vertikální, ale výrazně i o horizontální mobilitu ve společnosti. Symbolicko-analytické dovednosti a jejich příprava se soustřeďují do center kolem proslulých univerzit, globální charakter změn si vyžaduje přítomnost mezinárodního letiště, kongresových center, hotelů a s tím vším spojených služeb. Druhou kategorií sociální struktury jsou tedy osobní služby, které doprovázejí horizontální pohyb symbolických analytiků, nikoli však již jejich vertikální mobilitu směrem vzhůru. S tím, jak klesá význam výroby produktů před identifikací specifických problémů a jejich řešení, klesá i sociální status vrstvy, kterou lze nazvat běžnými výrobními službami. Součástí symbolicko-analytického řešení nějakého problému je i nalezení co nejuvhodnějších prostředků jeho fyzické realizace, často za pomoci kvalifikovaných sil z rozvojových či postkomunistických zemí, pro jejichž obyvatele je zájem globálních korporací někdy jedinou cestou ke zlepšení či alespoň udržení životního standardu, když jejich vzdělání nedosahuje předpokladů pro symbolicko-analytickou práci. Nerovnosti, plynoucí z dřívějšího charakteru hospodářství, tedy nerovnosti ve vlastnictví, se stávají se změnou charakteru hospodářství nerovnostmi v přístupu ke kvalitnímu vzdělání. „Zbytek populace závisí na tom, jak a do čeho se symboličtí analytikové rozhodnou investovat svoji energii a peníze.“ [Reich 1995: 326] Zásadní posun, který tak národní společnosti v uplynulých desetiletích prodělaly, znamená změnu vzájemné závislosti dvou třetin lidí v rámci národního státu na závislosti čtyř pětina lidí na symbolicko-analytických schopnostech a dovednostech zbývajících pětiny, která ze své pozice nemá žádné sociální ohledy v náplni práce; přesto její zájmy nemohou překročit bariéry mentalit.

Tuto stať je možno chápat jako empirický pokus o to ukázat využití koncepce mentalit pro pochopení vývoje otevřených společností v globálním světě. Společnost podle této koncepce nelze vykládat ani jen z ekonomických, právnických, psychologických či jiných zdrojů, neboť tyto výklady přehlídají jedno – totiž společnost samu.

2. Současný hodnotový systém budoucích symbolických analytiků

Dotazník pro soubor studentů měl oproti reprezentativnímu šetření na celé populaci (pro srovnávací část však bude využita jen skupina vysokoškolsky vzdělaných, ekonomicky aktivních respondentů nad 35 let) několik specifík, které vyplývaly z absence bloku kariéry a složitého popisu zkoumané domácnosti respondentů, proto bylo možno se zaměřit na více individuální stránku jejich osobností. Hned na začátek nás čeká jistý zádrhel – pokračovat ve studiu (ať již v Čechách, nebo v zahraničí) po ukončení magisterského stupně hodlá necelá polovina respondentů, ačkoli typickým znakem symbolických analytiků je právě vyšší než magisterská forma dosaženého vzdělání. Domníváme se však, že zde jde o jeden z dluhů českého vzdělávacího systému vůči vyspělým společnostem, kde nabídka

možností dalšího studia je mnohem pestřejší a vynucená právě potřebou rozvoje symbolicko-analytických dovedností, než jaké nabízí typická forma postgraduálního studia. Další studium se ukazuje být důležitější pro právníky (69 % studentů o něm uvažuje) a pro studenty strojních fakult (59 %), méně pak pro lékaře (46 %), studenty elektrotechniky (41 %) a ekonomie (34 %). Zároveň však 75 % studentů hodlá nastoupit po ukončení magisterského studia do zaměstnání, případně pokračovat v práci započaté již během studia. V tom nevidíme rozpor, jen nás to opět odkazuje na nedotaženost vzdělávacího systému a možností půjček na studium, případně nejistotu ohledně míry ocenění dále nabytého vzdělání, nehledě na bytovou problematiku a další otázky stávící se proti prodlužování studia bez nutnosti současného zaměstnání. Za dané situace lze námi zachycených 50 % respondentů ochotných uvažovat o vyšší formě studia považovat za úspěch.

Zajímavé jsou rozdíly ve zdrojích motivace pro studium jednotlivých oborů. Lze identifikovat 3 nezávislé faktory (celkem 65 % variance), které jsou po rotaci určeny těmito zátěžemi (faktorové skóry podle fakult ukazuje tabulka 1):

1. Formální ocenění – profesionální kariéra, dobré finanční ohodnocení, dobré postavení ve společnosti, zisk vysokoškolského diplomu (28 %);
2. Rozvoj oboru – zájem o konkrétní obor, rozvoj vzdělanosti, znalostí a schopností (19 %);
3. Tradice studia – rodinná tradice, oddálení praxe (studentský život) (14 %).

Tabulka 1. „Proč jste si vybral(a) obor, který studujete?“
průměry faktorových skóru podle studovaných fakult
(vyšší hodnoty = vyšší důležitost kladných zátěží ve faktoru)

	Formální ocenění	Rozvoj oboru	Tradice studia
Právnícké	-0,027	-0,617	0,154
Lékařské	-0,807	0,596	-0,024
Elektrotechnické	0,398	0,364	0,057
Strojní	0,067	-0,215	-0,214
Mezinárodních vztahů	0,291	-0,153	0,001

Jak je patrné, skutečný zájem o prohloubení znalostí oboru mají zejména studenti lékařských fakult a je to i dílčí motivace pro studenty elektrotechniky. Naopak, prohlubovat své znalosti nehodlají až tolik studenti práv. Finanční i společenské uplatnění v praxi od svého diplomu očekávají nejvíce studenti elektrotechniky a strojních fakult, naopak není to zásadní motivací pro studenty lékařských fakult (bohužel, z jejich strany jde zatím o poměrně reálný odhad). Poslední faktor se výrazněji k žádnému oboru nevztahuje, jde tak nějak napříč studiem jako takovým. Zajímavý je vztah těchto zjištění k ochotě dále studovat – pro právníky tato ochota není až tolik dána snahou rozšířit své znalosti (spíše jde o nutnost vynucenou praktickou uplatnitelností), zatímco pro lékaře neochota dále studovat neznamená nezájem o oborovou problematiku (ta je zřejmě dostatečně zahrnuta uplatněním v praxi). Každopádně nelze říci, že by motivací pro studium některého z námi zvolených oborů nebylo systematické rozvíjení předpokladů pro symbolicko-analytické schopnosti (ať již kvůli praktické využitelnosti pro vlastní cíle či cíle oboru) – významnost hodnoty „rozvíjet svoji vzdělanost, znalosti a schopnosti“ se totiž pohybuje pravidelně mezi obměnami „velmi důležité“ a „spíše důležité“. Pokud bychom však brali za ryzí symbolicko-analytický přístup situaci, kdy daná činnost není zcela prováděna za účelem

zbohatnutí, ale kvůli uspokojení z práce samé, byli by nejbližší symbolicko-analytickému přístupu studenti lékařství. Otázkou zůstává, nakolik je vlastní rozvoj symbolicko-analytických schopností již součástí výuky, nebo jestli mluvíme jen o neexistenci překážek pro tyto schopnosti ze strany studentů, zatímco ze strany učitelů (o jejichž flexibilitě po třiceti letech určitého stylu výuky, stejně jako R. B. Reich, úspěšně pochybujeme) tyto překážky i nadále přetrvávají. Tuto možnost jsme se ale pokoušeli snížit právě záměrnou volbou oborů, v nichž existuje přímý tlak praxe na obsah a styl výuky.

Vlastní hodnotová baterie o dvaceti položkách nám může dobře posloužit k představení mentality budoucích symbolických analytiků, i když samozřejmě nesmíme zapominat, že řada hodnot se vztahuje typicky k věku respondentů (průměr je 23 let) a jejich studijním povinnostem. Přestože většina respondentů si příležitostně přivydělává, jde většinou o typické brigády, které vůbec nebo jen částečně souvisí s jejich studovaným oborem. Je proto pravděpodobné, že s rostoucím věkem a pracovním zařazením se promění i hodnotový systém respondentů, hodnoty zachycené naší baterií můžeme brát tedy i jako určitou formu očekávání. Faktorová analýza nachází šest faktorů, po rotaci vyčerpává každý zhruba 10 % celkové variance (faktorové skóry podle fakult ukazuje tabulka 2):

1. Rodina – uzavřít sňatek, mít děti, udržovat tradiční model rodiny, zachovat život nenarozenému dítěti a zachovávat věrnost partnerovi;
2. Podnikání – stát se podnikatelem, aktivně se účastnit veřejného života, užívat placené služby, zastávat řídicí funkci, vést společenský život, udržovat tradiční model rodiny;
3. Profesionální kariéra – vysoká profesionální specializace, pracovat ve studovaném oboru, zastávat řídicí funkci, vysoký životní standard, přístup do informačních sítí, mít všeobecný rozhled, ne- zachovat život nenarozenému dítěti;
4. Svědomí – čestné chování v profesi, ochrana životního prostředí, tolerance k odlišným názorům, věrnost partnerovi, zachovat život nenarozenému dítěti, mít všeobecný rozhled;
5. Společnost – sport a fyzická kondice, vést společenský život, mít všeobecný rozhled a vysoký životní standard;
6. Akademická dráha – dosáhnout co nejvyšší akademické tituly, ne- tolerance k odlišným názorům.

Tabulka 2. „Do jaké míry je pro Vás osobně důležité:“
průměry faktorových skóru podle studovaných fakult
(vyšší hodnoty = vyšší důležitost kladných zátěží ve faktoru)

	Rodina	Podnikání	Kariéra	Svědomí	Společnost	Akademik
Právnícké	-0,383	0,127	-0,343	-0,600	-0,356	0,580
Lékařské	-0,062	-0,574	0,278	0,432	-0,086	0,048
Elektrotechnické	0,258	0,740	0,335	0,186	0,015	-0,475
Strojní	-0,038	-0,150	0,285	-0,080	0,097	-0,013
Mezinárodních vztahů	0,212	-0,211	-0,517	0,081	0,332	-0,130

Očekávání symbolických analytiků koresponduje dobře s jejich motivací ke studiu. Pomineme-li faktor rodiny a hodnoty s ním spojené (R. B. Reich se nezmiňuje o nějakých odlišnostech v demografickém chování symbolických analytiků, kromě horizontální mobility; lze však usuzovat na jistou míru napětí mezi tradičním způsobem rodinného života

a symbolicko-analytickou kariérou. Typicky zde tedy vychází situace právníků, kteří preferují další studium a získání diplomu na úkor rodiny, oproti studentům elektrotechniky a mezinárodních vztahů), zjistíme, že nejdůležitějšími hodnotami jsou „mít všeobecný rozhled“, „sport, fyzická kondice“, „tolerance k odlišným názorům“, „práce ve studovaném oboru“, „čestné chování v profesi“, „vést společenský život“, „přístup do informačních sítí“, „ochrana životního prostředí“, „vysoká profesní specializace“ a „vysoký životní standard“. Je zřejmé, že se na jednotlivých oborech různou měrou kombinuje jak rozvoj všeobecného intelektu, tak profesní specializace spolu s tolerancí k odlišným názorům, což je nezbytný předpoklad pro nové tvůrčí formy práce v rámci globálních podnikových sítí. Jisté pochybnosti u nás z tohoto pohledu vzbuzují studenti právnických fakult, kteří ač výrazně splňují nároky na symbolické analytiky v oblasti postgraduálního studia, nesplňují je až tolik ve vlastním rozvíjení specifík symbolicko-analytického myšlení (kooperace, čestné chování v profesi). Ovšem vzhledem k tomu, že většina těchto rozdílů se odehrává opět mezi obměnami „rozhodně důležité“ a „spíše důležité“ u zmiňovaných znaků, nelze jejich váhu ani přeceňovat.

Poslední hodnotová baterie v dotazníku je již společná pro záměrný i reprezentativní výběr a je koncipována jako zhodnocení vlastní zkušenosti pro doporučení určité životní strategie. V případě studentů jde ovšem, právě vzhledem k absencím takové zkušenosti, opět o určitý druh očekávání. Ze strany souboru ekonomicky aktivních vysokoškoláků jde naopak z tohoto hlediska o jistý druh doporučení (předpokládáme, že významný důraz na některé hodnoty je dán tím, že respondenti pociťují z vlastní zkušenosti vůči nim určitý dluh). Jako kritérium rozdílnosti jsme zvolili nezávislý t-test na hladině významnosti nižší než 0,001. Položky splňující dané kritérium ukazuje tabulka 3.

Tabulka 3. „Když uvážíte svou životní zkušenost, kterému z uvedených přístupů k řešení životní situace byste dnes dal(a) přednost?“
průměry podle souborů (hodnota nižší než 3 znamená vyšší důležitost první možnosti, hodnota vyšší než 3 se vztahuje ke druhé možnosti),
abs (d) značí absolutní rozdíl průměrů, $\alpha < 0,001$

	Nejdříve vydělávat x	Sebevzdělávání x	Kruh rodiny x	Různé firmy x
	Nejvyšší kvalifikace	Zábava ve volnu	Chodit do společnosti	Jedna firma
Studenti	3,68	3,08	3,05	2,89
VŠ	4,36	2,69	2,69	3,22
abs (d)	0,68	0,40	0,36	0,33

Jak je patrné, dvě ze čtyř položek se vztahují k otázce dalšího kvalifikačního růstu, zejména dosažení co nejvyšší kvalifikace před nástupem zaměstnání je ze zkušenosti ekonomicky aktivních vysokoškoláků vnímáno jako nanejvýš důležité. Narážíme zde ovšem opět na problematiku možnosti takového prodloužení studia bez odpovídající koncepce podpory ze strany státu. (To, že např. platnost studentské legitimace podle nového zákona končí dosažením 26 let studenta, je nejen diskriminací části studentů, ale hlavně dokonale legislativní idiocií, která skutečně svědčí o elementárním nepochopení možností a zdrojů bohatství pro zemi, která už moc jiných druhů bohatství vyvázet nemůže. Jak jsme se v dosavadních analýzách přesvědčili, nejsou to studenti, kdo tvoří překážky dalšímu rozvoji symbolicko-analytického myšlení u nás, a tím vůbec možností pro Českou republiku.

liku navrátit se mezi vyspělé země světa.) V následující kapitole se proto budeme detailněji zabývat rozdíly v postojích obou skupin k transformaci české společnosti.

Další rozdíly, které jsou z tabulky patrné, odpovídají celkem tomu, co jsme označili za posun v hodnotovém systému s rostoucí zkušeností studentů (zaměstnání, rodina atd.). Rozdíly mezi jednou a více firmami se díky principům globálních podnikových sítí stále více stírají (celý uzel takové sítě může změnit svého zaměstnavatele, aniž by to prakticky postřehl; naopak přechod mezi uzly téhož globálního podniku může znamenat pro zaměstnance radikální změnu), důraz ekonomicky aktivních VŠ na rodinu je též zřejmě určitou formou dluhu – jak jsme již řekli, tento styl práce znamená demograficky stále větší vyvázání se z řady tradičních vztahů: k rodině, komunitě, nakonec i k celé národní společnosti (i když zde to samozřejmě souvisí i s věkovým rozdílem u dotazovaných; nicméně, ve srovnání důležitosti rodiny a práce jsou na tom obě skupiny stejné: $\text{mean}_{\text{studenti, VŠ}} = 3$; časem se tedy rodina stává důležitější na úkor zábavy ve společnosti, nikoli však na úkor práce).

3. Národní společnost – cíl, nebo prostředek úspěchu?

Většina národní společnosti začíná být ve stále větší míře závislá na činnosti symbolických analytiků. Nejde jen o přímou závislost, kdy konkrétní pracovníci osobních či výrobních služeb přímo profitují z přítomnosti některého z uzlů globálního podniku v oblasti. Jde spíše o rostoucí závislost snižujících se životních šancí těch ostatních na rostoucích životních šancích symbolických analytiků. Národní smlouva mezi manažery, zaměstnanci a státem, jak ji vztahujeme k období hospodářského nacionalismu, pozbyla své platnosti s globalizací a rozvojem světového hospodářského trhu, kdy národní korporace v zájmu vlastního přežití byly nuceny snižovat náklady a směřovat své investice do zahraničí, za současného rozvoje symbolicko-analytického myšlení při hledání nových a výhodnějších řešení. Zdá se nám, byť zde nemůžeme uvést obšírnější důkazy, že k tomuto vývoji vyspělých společností existují v posledním desetiletí paralely i v české společnosti a její postkomunistické transformaci. Existence „národních“ korporací a provázanost jejich manažerů či vlastnické struktury se státní správou, což samozřejmě zahrnovalo oboustrannou korekci vlastních zájmů a vzájemné ohledy, je právě typickým znakem hospodářského nacionalismu. Neúspěšnost řady těchto privatizačních projektů díky neschopnosti se uplatnit na světových trzích je důsledkem toho, že globální světový trh vyžaduje odlišný styl organizace a myšlení. Zrovna tak odlišný styl organizace i myšlení se musí ovšem v důsledku těchto nevyhnutelných změn na světovém hospodářském trhu prosadit i v české národní společnosti a její mentalitě. Hledat konsensus mezi různými mentalitami je, jak jsem již řekli, úlohou politiky. A právě hodnocením její činnosti z úhlu specifik symbolicko-analytické mentality se budeme nyní zabývat.

Rozdíly ve srovnání současné společnosti vůči době před deseti roky nejsou z hlediska obou námi sledovaných skupin nějak převratné, i když většina jich splňuje naše kritérium $\alpha < 0,001$. Poměrně zásadní rozdíl panuje v otázce zákonnosti, která se podle studentů zvýšila, zatímco podle VŠ se snížila. Podobný, i když méně výrazný rozdíl je i v otázce sociální spravedlnosti. Detailněji tyto rozdíly vidíme ve faktorové analýze (rotace varimax, stejně jako ve všech dalších případech), provedené na spojených souborech, a v průměrech faktorových skóre podle obou skupin – viz tabulku 4. Zatímco první faktor vypovídá o tom, že obě skupiny se poněkud liší co do celkového hodnocení dosavadních deseti let transformace, druhý faktor naznačuje výrazný rozdíl ve směru hodnocení některých položek (tentokrát, na rozdíl od předchozích faktorových analýz, nejde o dílčí roz-

díly ve stejném směru hodnocení důležitosti, ale o rozdíly přesahující střed škály hodnocení, jako v nejvýraznějším případě zákonnosti). Lze říci, že mentalita budoucích symbolických analytiků vnímá výrazně pozitivněji změny v morálce, zákonnosti a sociální spravedlnosti, které netvoří až tak velké nerovnosti mezi lidmi, zatímco mentalita ekonomicky aktivních vysokoškoláků má tendenci k opačnému směru hodnocení, jako by vyšší nerovnosti svědčily o nižší morálce, zákonnosti i spravedlnosti. Z toho je možno dovodit, že budoucí symboličtí analytikové jsou připraveni sociálně akceptovat ještě vyšší nerovnosti mezi lidmi ve společnosti, na jejichž prohlubování se navíc budou sami podílet, nežli jejich současní předchůdci. Všeobecná kritika poklesu společenské morálky ze strany obou skupin, byť má v případě studentů výrazně nižší razanci než u VŠ, však nenasvědčuje nějakému opravdovému zhostejnění otázek celospolečenské mentality, jehož se tolik obává R. B. Reich (morálka se, jak jsme vysvětlili v úvodu, vztahuje k legitimitě sociálních struktur, tedy k neustálé redefinici hodnotové shody lidí na charakteru svého soužití – mentalitě společnosti).

Tabulka 4. „Když porovnáte naši současnou společnost se společností, která u nás byla koncem osmdesátých let (před rokem 1989), jaké změny v ní shledáváte?“
(1 = Rozhodně se zvýšila, 3 = Zůstala stejná, 5 = Rozhodně se snížila)

	Component		Soubor (mean)	
	1	2	Studenti	VŠ
Svoboda jednotlivce	0,870		1,5	1,6
Demokratičnost	0,836	0,112	1,5	1,8
Možnost seberealizace pro většinu lidí	0,772	0,212	1,6	1,9
Společenská morálka	0,142	0,816	3,3	4,0
Zákonnost	0,301	0,744	2,8	3,5
Sociální spravedlnost	0,348	0,659	2,9	3,4
Nerovnost mezi lidmi	0,263	-0,546	1,8	1,7
% variance	34	29	-	-
Studenti (mean)	-0,183	-0,352	-	-
VŠ (mean)	0,138	0,266	-	-
α	< 0,001	< 0,001	-	-

Důležité je toto zjištění pro interpretaci rozdílů v hodnocení jednotlivých etap transformace (1990-1995 a 1996-1999) a očekávání dalšího vývoje. Faktorová analýza nachází vždy jen jeden faktor pro každou etapu, přičemž studenti jsou v hodnocení první etapy a v očekáváním celkově optimističtější, hodnocení druhé etapy vykazuje nižší míru shody i celkového rozdílu mezi skupinami. Zatímco v první části transformace byly přes dílčí rozdíly jako poměrně úspěšné hodnoceny všechny oblasti, ve druhé části dochází k radikálnímu nárůstu nespokojenosti zejména s vnitřní politikou, stavem národního hospodářství a sociálních jistot. To vše se dále v očekáváním přenáší ke skepsi vůči dalšímu vývoji životní úrovně, zejména ze strany VŠ – viz tabulku 5.

Tabulka 5. Spokojenost a očekávání v jednotlivých oblastech transformace společnosti – Spearman RC ($\alpha < 0,001$)

		1.etapa	2.etapa	očekávání
Národní hospodářství * Životní úroveň	Studenti	0,32	0,30	0,45
	VŠ	0,53	0,37	0,67
Vnitřní politika * Národní hospodářství	Studenti	0,47	0,53	0,33
	VŠ	0,66	0,56	0,59
Vnitřní politika * Životní úroveň	Studenti	0,28	0,25	0,21
	VŠ	0,54	0,38	0,53

Zatímco tedy současní ekonomicky aktivní vysokoškoláci (VŠ) svazují vývoj vnitřní politiky, národního hospodářství a životní úrovně v současné i nastupující společnosti velmi těsně dohromady, posouvají budoucí symboličtí analytici roli politiky zřejmě do porádek jiných oblastí, nežli je manipulace s životní úrovní obyvatelstva skrze národní hospodářství. Vztah životní úrovně a „národního hospodářství“, tedy spíše rozvoje celé společnosti než národních korporací, se samozřejmě může i prohlubovat, což souvisí s již zmíněnou rostoucí závislostí životních šancí většiny společnosti na zdrojích od symbolických analytiků. Ale vztah politiky a národního hospodářství, který se podle symbolických analytiků ve druhém období transformace ještě prohloubil, bude postupně spíše odeznívat, a s ním i přímý vliv politiky na životní úroveň jednotlivých lidí ve společnosti jako celku (tak typický jev pro hospodářský nacionalismus).

Úlohou politiky se stane, jak jsme již uvedli, více zprostředkování životních šancí vytvářených symbolickými analytiky skrze konceptualizaci problémů a nová řešení na globálním hospodářském trhu pro ostatní členy národní společnosti. Rozvázání národní smlouvy jako vztahu mezi životní úrovní dvou třetin obyvatelstva a národním hospodářstvím, identifikujícím se skrze národní korporace s politickými cíli státu, je zásadním znakem symbolicko-analytické mentality, který se bude muset politika pokusit integrovat do nové mentality celospolečenské. Zatímco v éře hospodářského nacionalismu byla národní společnost prostředkem úspěchu všech, a politika byla koordinátorem tohoto úspěchu, v období vlády symbolicko-analytické mentality se zdroje úspěchu posouvají mimo národní společnost, a politika se tak stává zprostředkovatelem tohoto úspěchu i pro ostatní členy národních společností. Národní společnost (či její budoucí alternativa) se v nadcházející éře „pozitivního hospodářského nacionalismu“ (Reichův termín) může z pouhého prostředku stát cílem lidského snažení.

Jak jsou tedy na tom z hlediska perspektiv symbolicko-analytické mentality jednotlivé dosavadní vlády? Jejich hodnocení se v obou skupinách postupně zhoršuje, od známek 2- pro Pithartovu a první Klausovu vládu přes známku 3 až 3- pro druhou Klausovu vládu až po 3- až 4 pro vládu premiéra Zemana. Jedinou výjimkou, navíc výrazně diferencující oba soubory, je Tošovského „úřednická“ vláda. Ta má od studentů známku 2, od VŠ známku 2-. V případě hodnocení vlád lze identifikovat 2 faktory, viz tabulku 6. Jak je vidět, první faktor je typicky neoliberální (k nižší zátěži Pithartovy vlády připomeňme, že P. Pithart byl spolu s P. Rychetským ústřední postavou intelektuálního křídla OF, které mělo i podporu prezidenta V. Havla a které vnímalo politiku jako jednotné hnutí proreformně orientovaných občanů; teprve oproti tomu se, s podporou regionálních organizací, počínala v OF konstituovat i skupina kolem V. Klause), se silnou zápornou zátěží v případě Zemanovy sociálně demokratické vlády. Oba soubory jsou v tomto fakto-

ru prakticky totožné. Rozdíl, související zejména s odlišným hodnocením Tošovského vlády (t -test $\alpha < 0,001$), je mezi zkoumanými skupinami ve faktoru 2.

Tabulka 6. „V České republice se od listopadu 1989 vystřídal několik vlád. Pokuste se je ohodnotit školními známkami od jedničky po pětku z hlediska toho, co dobrého přinesly lidem, jako jste Vy.“

	Component		Soubor (mean)	
	1	2	Studenti	VŠ
1992-1996 (Klaus)	0,877	0,244	2,5	2,7
1996-1997 (Klaus)	0,777	0,218	3,2	3,4
1990-1992 (Pithart)	0,286	0,713	2,4	2,7
1997-1998 (Tošovský)	0,304	0,699	2,2	2,7
1998- (Zeman)	-0,545	0,639	3,6	3,9
% variance	37	30	-	-
Studenti	0,000	-0,332	-	-
VŠ	0,000	0,196	-	-
α	0,995	< 0,001	-	-

Studenti mají výrazně kladnější vztah k neklausovskému pojetí transformace nežli ekonomicky aktivní VŠ. To může být teoreticky nejlépe způsobeno buď levicovějším zaměřením budoucích symbolických analytiků, jejich sociálně demokratickým občanským cítěním, nebo prostě jinými než neoliberálními vizemi směřování postkomunistické transformace (neoliberální koncepce se, stejně jako koncepce sociálně demokratická, svým založením nutně váže ke strukturám a mentalitě společností hospodářského nacionalismu, a ač nezpochybňujeme jejich funkčnost v jisté fázi postkomunistické transformace, z pohledu naší práce považujeme již obě koncepce za překonané, a ačkoli ODS i ČSSD se s nimi mohou samozřejmě v budoucnu rozejít, nestalo se tak jistě v námi zkoumaném období jednotlivých vlád těchto stran – naopak, spíše je zakonzervovaly ve své opoziční smlouvě).

4. Stát – noční policista národní společnosti, nebo *stock of knowledge* svých občanů?

Politické postoje obou zkoumaných skupin nejsou nijak radikálně odlišné. Nelze prokázat ani rozdíly v zájmu o politické otázky (obě skupiny se zajímají „středně“), ani odlišné sebezaražení na klasické škále levice-pravice (průměr mezi „střed“ a „pravý střed“). Poněkud větší rozdíly lze vidět v politických preferencích. Zatímco v otázce k volbám roku 1998 jsou pouze naznačené, v aktuálních volebních preferencích k podzimu 1999 jsou již dostatečně průkazné (χ^2 $\alpha < 0,001$; voleb by se účastnilo 64 % studentů a 74 % VŠ) – viz tabulku 7. Jak je z tabulky patrné, zejména US se těší jakožto alternativa k ODS výraznější podpoře ze strany studentů, oproti KSČM, jiným malým stranám a variantě „neví“, i když tyto rozdíly nejsou na dostatečné hladině významnosti. Pokud bychom však sloučili hlasy reálné opozice vůči transformační neoliberální strategii ODS (sem nemůžeme počítat KSČM, která bez rozchodu s marxistickou ideologií nemůže žádnou symbolicko-analytickou alternativu vývoje nabízet, i když se v dílčích otázkách může zasazovat za dostupnost vzdělání širším vrstvám), dostaneme již rozdíl na $\alpha < 0,001$ ve prospěch studentů. Lze proto říci, že studenti, ač podobně politicky orientovaní co do škály levice-pravice, výrazně více ve svých volebních preferencích hledají reálnou transformační alternativu k neoliberální koncepci (která shodně podle obou skupin nedokázala účinně

oddělit sféru ekonomiky od politiky, čímž nevytvořila základní předpoklad směřování společnosti k pozitivnímu hospodářskému nacionalismu), v níž by se více než na ideologii hledělo na „úřednickou“ schopnost spravovat životní šance občanů národní společnosti, jak se o to pokoušela studenty velmi příznivě hodnocená vláda premiéra Tošovského.

Tabulka 7. „Kterou stranu byste volil(a), kdyby se volby do Poslanecké sněmovny ČR konaly příští týden?“

	Soubor (Col %)		Adjusted Residual (α)
	Studenti	VŠ	
ČSSD	15,1	10,8	0,162
ODS	29,2	29,2	1,000
KSČM	3,8	10,4	0,009
KDU-ČSL	11,9	8,0	0,162
US	29,2	17,7	0,004
Jiná	1,6	8,3	0,002
Neví	9,2	15,6	0,046
Total	100,0	100,0	

S politickými preferencemi úzce souvisí i otázka důvěryhodnosti politických stran a veřejných institucí. Spíše důvěryhodné jsou podle obou skupin pouze prezident, místní samospráva a veřejnoprávní televize. Spíše nedůvěryhodné jsou podle studentů parlament, podnikatelské kruhy, vláda, ČSSD a KSČM, podle VŠ jde o odbory, podnikatelské kruhy, církve, US, ODS, KDU-ČSL, vládu, parlament, ČSSD, KSČM. Všechny tyto rozdíly jsou signifikantní. Jak je vidět, jsou zejména ekonomicky aktivní VŠ krajně kritičtí vůči stávající institucionální podobě společnosti, aniž by však zároveň nacházeli reálnou politickou alternativu vedoucí k nějaké změně. Faktorové zátěže, průměry faktorových skóre podle obou skupin a procenta důvěry v jednotlivé instituce ukazuje tabulka 8. Zejména první faktor se zdá být diferencující pro obě zkoumané skupiny, právě zejména díky pozitivnějšímu hodnocení pravicových politických alternativ vůči ODS. Zajímavý je též třetí faktor, který reálně spojuje ODS s podnikatelskými kruhy, ale navíc přibírá stejný směr hodnocení celého parlamentu (bez KSČM), sociálně demokratické vlády, opoziční US a stát mimo toto vše se snažícího prezidenta. Zde může být důležité, že kritizované spojení politiky a ekonomiky nemusí nutně vylučovat vyšší důvěryhodnost jiných demokratických alternativ, které nabízejí kromě vlády zejména US a ve svých filozofických vizích i prezident republiky (což může vést i k proměně stávajících transformačních strategií „zevnitř“).

Jak by tedy měla tato transformační alternativa, která se zdá být hledanou zejména budoucími symbolickými analytiky, vlastně vypadat? Obě skupiny se shodují na tom, že bez privatizace by se transformace nedala uskutečnit. Zároveň ale podle nich existují k českému způsobu privatizace oprávněné výhrady, obdobnou měrou ke všem jejím oblastem. Hlavním problémem privatizace je, že nedokázala zprůhlednit vlastnické vztahy. Jinými slovy, protože nezbytným atributem pozitivního hospodářského nacionalismu je transparentní oddělení cílů (nad)národních korporací a státu, nelze tento atribut na české podniky dostatečně důvěryhodně uplatnit. Tato shoda panuje mezi oběma skupinami i přes to, že v otázce zda privatizace přispěla k ekonomickému růstu či propadu jsou, stejně

jako v případě očekávání dalšího vývoje v jednotlivých oblastech společnosti, studenti nepatrně optimističtější.

Tabulka 8. „Do jaké míry důvěřujete následujícím institucím?“
(1 = Rozhodně ano, 4 = Rozhodně ne; % důvěry je podíl kategorií 1 a 2 v příslušném souboru)

	Component				Soubor (% důvěry)	
	1	2	3	4	Studenti	VŠ
KDU-ČSL	0,759	0,166	0,133		41,5	28,9
Církev	0,740	0,102			45,0	33,8
US	0,627	-0,246	0,385		45,7	33,5
Prezident	0,578	-0,157	0,369		70,6	64,7
Veřejnoprávní televize	0,563			0,220	85,8	70,6
ČSSD		0,830			27,3	18,6
Vláda		0,660	0,517	0,137	29,4	29,4
Odbory	0,298	0,636			7,4	38,7
KSČM	-0,247	0,592	-0,324	0,127	8,3	12,1
Parlament	0,106	0,277	0,735	0,217	39,1	23,5
ODS	0,114	-0,114	0,704	0,116	44,3	29,6
Podnikatelské kruhy	0,239	-0,106	0,505	0,186	38,1	36,9
Policie				0,855	46,0	53,4
Armáda		0,118	0,117	0,770	51,2	55,9
Soudy			0,229	0,607	54,7	44,6
Místní samospráva	0,293	0,119	0,158	0,360	70,6	67,5
% variance	16	13	13	13	-	-
Studenti	-0,203	-0,106	-0,129	0,075	-	-
VŠ	0,160	0,083	0,102	-0,059	-	-
α	< 0,001	0,018	0,004	0,093	-	-

Obě skupiny se též podobnou měrou shodují na tom, že modernizaci národního hospodářství je třeba provádět i přes případné sociální dopady (v případě VŠ lze vypočítat nižší souhlas s růstem nezaměstnanosti). Bohužel, z otázek na pozici státu nelze přímo vysledovat podobu nějaké nové transformační alternativy, a to i proto, že faktory si v určitých ohledech protirečí – viz tabulku 9.

Tabulka 9. „Nyní Vám přečtu několik dvojic rozdílných názorů na určité problémy naší společnosti. Máte možnost se přiklonit k prvnímu či druhému názoru.“
(1 = Určitě první názor, 3 = Řešení je někde uprostřed, 5 = Určitě druhý názor)

	Component			Soubor (mean)	
	1	2	3	Studenti	VŠ
Odpovědnost občanů x státu za životní úroveň	0,813	-0,128		2,5	2,6
Příjmy jsou oprávněné x nezasloužené výhody	0,813			2,6	3,0
Privatizace rychle x užitečně	0,551	-0,231	0,286	3,3	3,2
Dotace do zemědělství nedostatečné x omezit		0,770		2,4	2,6
Stát má usměrňovat x kontrolovat vývoj hospodářství	-0,198	0,712		3,3	3,4
Udržet samostatnost x zapojit do EU	-0,210	0,635		3,6	3,9
Rychlý růst x životní prostředí	0,102		0,790	3,7	3,8
Většina rozhoduje x respektovat menšiny		0,152	0,761	4,0	4,0
% variance	22	20	16	-	-
Studenti	-0,124	-0,193	0,062	-	-
VŠ	0,092	0,144	-0,046	-	-
α	0,006	< 0,001	0,163	-	-

Celkově lze prokázat vyšší důraz obou skupin na užitečnost privatizace, ohleduplnost k životnímu prostředí a menšinám. Studenti kladou výrazně vyšší důraz na dotace do zemědělství – viz též faktor 2, který obě skupiny diferencuje. Je však zajímavé, že faktor nedostatečně spojuje usměrňování vývoje hospodářství s odpovědností státu za životní úroveň svých občanů, takže nejde o klasický protipól socialismu-liberalismu. Vzhledem k tomu, že tyto formy usměrňování nejsou ani spojovány se současným začleňováním do širších struktur, může jít skutečně o nějakou formu „pozitivního hospodářského nacionalismu“, stavící na redefinici společenské shody v rámci národního státu. Z detailnější analýzy vyplývá, že tento faktor diferencuje i „alternativní“ studenty mezi sebou (ČSSD, KDU-ČSL x US), zatímco voliči ODS ze strany studentstva stojí přesně uprostřed. Nakonec jen zdůrazněme, z faktoru 3, že transformační alternativu nelze postavit ani na nějakém hodnotovém postmaterialismu, který by od sebe obě skupiny odlišoval (jak to vzhledem ke generacím předpokládá Inglehart) – protože ty se na něm naopak shodují.

Poslední otázkou, která by nám mohla odhalit něco z budoucí symbolicko-analytické mentality, je proto otázka rozpočtových priorit. Respondenti měli seřadit sedm položek státního rozpočtu podle podílu na výdajích, kterou jim připisují. Tato otázka vykazuje výrazně vyšší směodatnou odchylku než klasické škály, což vypovídá o nižší shodě respondentů, nebo o tom, že je potřeba přispět do všech oblastí zhruba stejně. Této nižší shodě odpovídá i nižší vyčerpaná variance (54 %) dvou faktorů:

1. Výdaje na školství, ne- podpora drobného podnikání, ne- podpora exportu a modernizace výroby, ochrana životního prostředí, zdravotní péče (37 %).
2. Ne- podpora investic do vědy, sociální zabezpečení, zdravotní péče, ne- podpora exportu a modernizace výroby (17 %).

Obě zkoumané skupiny se ani v jednom faktoru výrazněji neliší. Jednoznačným „favoritem“ výdajové stránky rozpočtu je pro studenty oblast zdravotnictví, a ani VŠ se v této položce významněji neodlišují. Mají však jednoho ještě výraznějšího favorita, který jediný obě skupiny diferencuje – ekonomicky aktivní VŠ kladou výrazně vyšší důraz na výdaje do školství než samotní studenti ($\alpha < 0,001$) – viz tabulku 10.

Tabulka 10. „Kdybyste měl(a) možnost ovlivňovat sestavování státního rozpočtu, do které z následujících oblastí byste směřovat(a) více a do které méně finančních prostředků?“
(rozdíly od průměru škály, kladné číslo znamená více a záporné méně prostředků)

	Soubor			
	Studenti		VŠ	
	Mean	Sig.	Mean	Sig.
	Difference (2-tailed)		Difference (2-tailed)	
Podpora drobného a středního podnikání	0,000	1,000	0,080	0,470
Investice do vědy, výzkumu a vývoje	0,230	0,037	0,130	0,202
Podpora exportu a modernizace výroby	-0,270	0,032	-0,130	0,226
Sociální zabezpečení	-0,340	0,005	-0,320	0,001
<i>Výdaje na školství</i>	<i>0,190</i>	<i>0,079</i>	<i>0,710</i>	<i>0,000</i>
Ochrana životního prostředí	-0,440	0,000	-0,740	0,000
Zdravotní péče a prevence	0,710	0,000	0,520	0,000

Domníváme se, že výrazný rozdíl v položce „Výdaje na školství“ souvisí úzce s již zmiňovaným hodnotovým důrazem na dosažení co nejvyšší kvalifikace před nástupem do zaměstnání ze strany ekonomicky aktivních VŠ. Opět se tedy vracíme k tomu, co postupně krystalizovalo již výše. Mentalita budoucích symbolických analytiků neleží někde mimo společnost, jejich politické preference vykazují poměrně širokou škálu pestrosti. To, čím se budou odlišovat od ostatní společnosti a čím pro ni budou cenní, bude jejich co nejvyšší dosažené vzdělání, které jim bude dávat nesrovnatelně vyšší životní šance nežli ostatním. Na různých politických ideologiích bude spočívat stejný úkol – aby tyto životní šance zprostředkovaly i méně šťastným spoluobčanům v národní společnosti. Stát by se tak měl posunout z pozice nočního policisty v období hospodářského nacionalismu ke zprostředkovateli vědění symbolických analytiků ostatním lidem. Měl by se stát moudrým správcem této „zásoby vědění“ pro ty, kteří z nedostatku schopností nebo z prosté absence příležitosti (jak upozorňuje R. B. Reich, nerovnosti ve vzdělání začínají již od předškolního věku) nemohou sami svými silami profitovat z přidávání rozhodující hodnoty globálnímu světovému hospodářství – symbolicko-analytického myšlení.

5. Závěr

K empirickému výzkumu sociální stratifikace a mobility lze užít různá teoretická schémata, vztahující se k odlišným sociologickým paradigmatům a operativně přizpůsobená specifickým podmínkám zkoumaných společností (v české sociologii byl hojně využíván např. upravený koncept EGP – Erikson, Goldthorpe, Portocarero, třídní princip založený primárně na rozdílech ve vlastnictví). Aniž bychom chtěli zpochybnit jejich funkčnost a přínosnost pro studium postkomunistické transformace, bylo v této stati využito odlišného a u nás doposud neuplatněného přístupu R. B. Reicha, stavícího na nových požadavcích globálního světového trhu vůči úloze vzdělání jako prostředku dosažení „symbolicko-analytických dovedností“, které se možná stávají rozhodujícím zdrojem nerovností v životních šancích obyvatel všech otevřených národních společností. Tento přístup je pro empirické účely nutno doplnit využitím koncepce mentality, která je definována jako „hodnotová shoda“ lidí na charakteru svého soužití, a to na různých úrovních společnosti, vymezených její vnitřní strukturací. Mentalita v tomto pojetí se podílí na stratifikační

podobě společnosti tím, že zakládá legitimitu různě vnímaných nerovností od jedinců přes sociální skupiny až po funkční celek národní společnosti.

Pro výzkum symbolicko-analytické mentality v českých podmínkách jsme zvolili záměrný výběr, jehož cílem bylo zvýšit pravděpodobnost zachycení specifík právě této mentality (argumenty pro výběr fakult byly: přímý tlak praxe na obor, kvalita univerzity, lokalita) na pozadí reprezentativního náhodného výběru mezi „odborníky“ starého typu, tedy současnými ekonomicky aktivními VŠ nad 35 let. Abychom podpořili správnost záměrného výběru, analyzovali jsme nejprve motivační a hodnotové baterie na souboru studentů. Zde jsme zjistili zejména tyto charakteristiky splňující požadavky kladené na budoucí symbolické analytiki: poměrně vysoká ochota k dalšímu studiu (přes objektivní společenské překážky, nutící k časnému nástupu do zaměstnání), systematické rozvíjení svých znalostí a schopností při studiu, další rozvoj všeobecného intelektu za současné vysoké profesní specializace, tolerance k odlišným názorům i čestné chování v profesi. Přitom jsme si ověřili, že zkušenost ekonomicky aktivních VŠ z praxe volá právě zejména po dosažení co nejvyšší kvalifikace před nástupem do zaměstnání, což dobře odpovídá našim teoretickým předpokladům.

Z hlediska našeho tématu však byly rozhodující specifické odlišnosti symbolicko-analytické mentality v postojích k transformaci a modernizaci společnosti. Studenti jsou v hodnocení současné společnosti o něco optimističtější nežli ekonomicky aktivní VŠ, zejména nárůst nerovností mezi lidmi spojují více se sociální spravedlností, zákonností a společenskou morálkou. Tyto nerovnosti se tedy týkají zejména individuálně zasloužené životní úrovně, která se v očích budoucích symbolických analytiků vyvažuje ze vztahu vnitřní politiky a národního hospodářství, jevu typického pro hospodářský nacionalismus. To se odráží i v hodnocení dosavadních vlád, kdy zejména výrazně nejlepší známka pro Tošovského „úřednickou“ vládu ze strany studentů poukazuje na hledání nových rolí a kombinací v politice, bez zátěže „klasických“ ideologií vrcholného hospodářského nacionalismu (či ideologií vůbec).

Tento trend se projevuje i v pestřejších volebních preferencích studentů co do reálných alternativ vůči neoliberální transformační strategii, která svou inspiraci v základních principech fungování hospodářského nacionalismu nedostatečně odděluje stát od jeho „národních korporací“. Nejde přitom jen o vyšší důvěryhodnost středo-pravicových alternativ vůči ODS, ale též o stejný směr hodnocení důvěryhodnosti stávající neoliberální koncepce s alternativními demokratickými strategiemi v jednom faktoru, který též obě zkoumané skupiny poměrně výrazně diferencuje.

Takové alternativy musí podle obou skupin směřovat zejména ke zprůhlednění vlastnických vztahů v privatizovaných podnicích, tedy k účinnějšímu oddělení cílů státu a (nad)národních korporací, a to v případě studentů i přes to, že dosavadní formy privatizace nepřispěly vyloženě k ekonomickému propadu, jak naopak soudí ekonomicky aktivní VŠ. V oblasti sociálních dopadů modernizace proto studenti více souhlasí i s dalším nárůstem nezaměstnanosti, což se již zdá pro VŠ výrazně méně přijatelné. Obě skupiny se přitom shodují v důrazu na užitečnost další privatizace a ohleduplnost transformace k životnímu prostředí a menšinám. V případě studentů však nelze vysledovat nějaký ucelený faktor alternativní transformační strategie, vztahující se k hledání nové pozice státu v rámci národní společnosti, neboť jediný faktor diferencující spolehlivě obě skupiny rozděluje i „alternativní“ studenty vůči sobě navzájem, zatímco příznivci neoliberální strategie zůstávají přesně uprostřed. Tím může jen sotva jít o nějakou symbolicko-

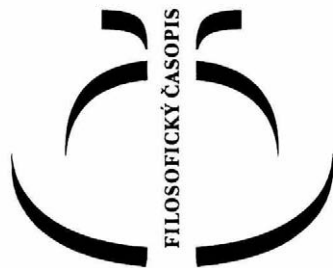
analytickou koncepcí státu pro období „pozitivního hospodářského nacionalismu“. Zásadním rozdílem, společným pro všechny výše uvedené analýzy, tak zůstává vyšší důraz studentů na individuální zodpovědnost občanů za svou životní úroveň, vyvazující se z přímého vlivu vnitřní politiky na úroveň národního hospodářství, za současného hledání alternativní transformační strategie jakožto zprostředkovatele zájmů skupinových mentalit v neustálé redefinici celospolečenské „hodnotové shody“ lidí na charakteru svého soužití.

Nakonec dodejme, že zkušenosti ekonomicky aktivních VŠ vedou tuto skupinu při „sestavování“ státního rozpočtu k tomu, že by rozhodně přidali do „kapitoly“ výdajů na školství, dokonce signifikantně více než samotní studenti. Vzhledem k tomu, že vzdělání se sice stává zdrojem rostoucích nerovností ve společnosti, ale může se stát i rostoucím zdrojem jejího bohatství, pokud bude státem moudře spravováno, nelze než uvěřit váze těchto zkušeností, které tak dodávají váhu i našim ostatním analýzám. Otázkou zůstává, jestli se česká národní společnost dokáže proměnit z pouhého prostředku v cíl všeobecného snažení, jak to pro společnost období „pozitivního hospodářského nacionalismu“ předpovídá R. B. Reich.

JIŘÍ ČERNÝ vystudoval sociologii na Filozofické fakultě UK, kde v současné době pokračuje jako interní doktorand. Na částečný úvazek pracuje v Sociologickém ústavu AV ČR v týmu transformace sociální struktury.

Literatura

- Dahrendorf, R. 1991. *Moderný sociálny konflikt. Esej o politike slobody*. Bratislava: Archa.
- Giddens, A. 1976. *New Rules of Sociological Method*. London: Hutchinson.
- Marcuse, H. 1991. *Jednorozměrný člověk*. Praha: Naše vojsko.
- Mills, C. W. 1970. *The Sociological Imagination*. Harmondsworth, Middlesex: Pelican Books.
- Parsons, T. 1971. *Společnosti. Vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha: Svoboda.
- Reich, R. B. 1995. *Dílo národů. Příprava na kapitalismus 21. století*. Praha: Prostor.

vědecká
otevřená pluralitě filosofických názorů

Journal of Philosophy
Philosophische Zeitschrift
Revue philosophique

revue

nabízí svým čtenářům

v čísle **2/2001**
mimo jiné tyto stati:

K. Pstružina: *Je kuhnovské paradigma v krizi?*

L. Kvasz: *Descartovská fyzika vo svetle Husserlovej fenomenológie*

T. Martin: *Cournot, filosof pravěpodobnosti*

D. Špelda: *Legenda jménem Koperník*

J. L. Cohenová: *Demokracie, diference a právo na soukromí*

v čísle **4/2001**,
jež vychází v září, mimo jiné tyto stati:

Paul Ricouer: *Spravedlnost a msta*

Jean-Paul Sartre: *Karteziánská svoboda*

Ján Šulavík: *Problém vztahu filozofie a psychoterapie*

V každém čísle pak samozřejmě najdete pravidelné rubriky,
recenze, zprávy a anotace.

Internetová stránka: <http://www.flu.cas.cz/filcasop/index.htm>

Cena jednotlivého čísla 44,- Kč, celoroční předplatné 220,- Kč

Redakce: Jilská 1, Praha 1; tel. 2222 1752; e-mail: filcas@lorien.site.cas.cz

Strukturální příčiny poklesu sňatečnosti a nárůstu svobodných v devadesátých letech v České republice¹

TOMÁŠ KATRŇÁK^{**}

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Structural Causes of the Decline in the Number of Marriages and the Increase in the Number of Single Women and Men in the Czech Republic in the 1990s

Abstract: Since 1989 Czech society has undergone substantial demographic changes. The marital rate has been falling rapidly. This paper deals with the question as to why this has happened. Some demographers and sociologists have suggested that young people are only postponing marriage because Czech society is currently going through a transitional period. But the expected increase in the number of marriages concluded by single people has not happened – not even ten years after the ‘velvet revolution’. This paper focuses on the changes in the mating habits of the Czech population, and tries to explain the social phenomenon of the growth in the number of single people through the structural and social causes which underline this behaviour on the part of young people.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 2): 225-239

V průběhu devadesátých let prochází populace České republiky podstatnými demografickými změnami. Klesá sňatečnost a ustavuje se nová demografická struktura, v níž začíná být značný podíl svobodných mezi mladými lidmi. V roce 1989 bylo v České republice uzavřeno 81 tisíc sňatků, v roce 1999 to bylo 54 tisíc sňatků. Za tímto úbytkem stojí především pokles sňatečnosti v mladých věkových skupinách, pokles prvních sňatků. Zatímco v roce 1989 bylo do 30 let věku snoubenců uzavřeno 60 tisíc sňatků, v roce 1999 to bylo 34 tisíc sňatků. Tomu samozřejmě odpovídá nárůst svobodných mezi mladými lidmi: na konci osmdesátých let najdeme v kategorii 20 až 29 let 488 tisíc svobodných, na konci devadesátých let je svobodných v této kategorii už více než jeden milion – 61 % ze všech mužů a žen této věkové skupiny (srov. tabulku 1).

Pro tento jev nalezneme v české odborné literatuře dvě vysvětlení. Podle Rabušice [1996, 1997] bychom měli za poklesem sňatečnosti vidět souběh dvou okolností. Na jedné straně se česká společnost transformovala ve společnost demokratickou, v níž se vytvořil prostor pro svobodné individuální volby a životní styly. Tím se z hlediska demografického vrací do skupiny západoevropských populací, které jsou od dob Hajnala [1965] charakterizovány vysokým sňatkovým věkem a vysokým podílem celoživotně svobodných v populaci.¹ Na straně druhé jsou devadesátá leta obdobím, kdy sňatkovým

¹) Text je přepracovanou verzí referátu prezentovaného na mezinárodním kongresu *Theoretical and Methodological Issues in Cross-Cultural Family Studies*. Centrum on Family Studies, 20-23 července 2000, Uppsala. Jeho dokončení bylo podporováno grantem GA ČR č. 403/01/1099 *Veřejnost, demografické procesy a populační politika – Česká republika 2001*.

^{**}) Veškerou korespondenci pošlejte na adresu: Mgr. Tomáš Katrňák, katedra sociologie, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, e-mail katrnak@fss.muni.cz

¹) Vracet se můžeme pouze v tom případě, že jsme na daném místě již byli. Až do šedesátých let česká populace svým charakterem skutečně patřila mezi západoevropské populace. V šedesátých

trhem prochází generace, jejíž představy o manželském životě jsou odlišné od představ generace jejich rodičů. Nové formy partnerského soužití pro ni tvoří již samozřejmou alternativu k manželskému soužití.

Podle Rychtaříkové [1996, 1997] bychom za poklesem sňatečnosti měli vidět nepříznivé ekonomické podmínky transformující se české společnosti. Růst životních nákladů a nákladů na děti znamená, že mladí lidé nevstupují do manželství, protože nejsou dostatečně ekonomicky a sociálně zabezpečeni. Pociťují nejistotu, kterou navíc znásobuje nedostupnost získání vlastního bydlení při uzavření manželství. Tato nepříznivá situace je nutí odkládat vstup do manželství na pozdější dobu.²

Tabulka 1. Počty sňatků a počty mladých svobodných v devadesátých letech v ČR

	absolutně	Sňatky	Sňatky do	Svobodní ve věku	
		na 1000 obyvatel	30 let věku snoubenců	20-29 let	
				abs.	v %
1989	81 262	7,8	59 832	488 168	36
1990	90 953	8,8	69 561	484 766	35
1991	71 973	7,0	53 493	502 224	36
1992	74 060	7,2	55 128	535 465	37
1993	66 033	6,4	48 491	588 231	40
1994	58 440	5,7	41 477	662 711	44
1995	54 956	5,3	38 104	743 731	48
1996	53 896	5,2	36 625	824 532	52
1997	57 804	5,6	37 279	899 087	55
1998	55 027	5,3	35 660	971 838	58
1999	53 523	5,2	33 680	1 037 850	61

Poznámka: Číslo v posledním sloupci uvádí podíl svobodných z celkového počtu mužů a žen ve věkové skupině 20 až 29 let.

Pramen: *Pohyb obyvatelstva v letech 1989 až 1999 [1990 až 2000]*.

Ať se přikloníme k prvnímu nebo druhému názoru, faktem zůstává, že v průběhu devadesátých let uzavíralo manželství v České republice čím dál tím méně lidí. Vytvořila se velká zásoba potenciálních ženichů a nevěst, kteří dnes stojí na sňatkovém trhu. Otázka, kterou česká veřejnost zatím nemůže stáhnout z pořadu dne, zní: pokud se ekonomické podmínky k uzavření sňatku zlepší, vstoupí tito svobodní muži a tyto svobodné ženy v nejbližších několika letech do manželství, jak by vyplývalo z interpretace Rychtaříkové, anebo zůstanou již celoživotně svobodní, protože se vrátíme do Evropy, kde je sňatečnost již od šedesátých let doplňována a postupně také nahrazována alternativními formami soužití, jak naznačuje Rabušicova interpretace. Abychom mohli na tuto otázku odpovědět, musíme se zaměřit na ty jedince, kteří zůstávali během devadesátých let svobodní, a promyslet ji jako trs tří spolu souvisejících otázek: Které sociální skupiny zůstávaly během devadesátých let svobodné? Proč zůstávaly svobodné? Jaké sňatkové chování lze od

letech se ovšem od trendů v západoevropských populacích odklonila. Zatímco tam sňatečnost a porodnost klesala, u nás se udržovala na konstantní vysoké úrovni nebo dokonce ještě stoupala.

²) Diskusi o reprodukčním chování v devadesátých letech v České republice srov. v *Demografii* 39. 1997, č. 4.

nich v nejbližší budoucnosti očekávat? Cílem této studie je nabídnout odpověď na tyto otázky.

Kdo zůstával v české populaci během devadesátých let svobodný?

Během devadesátých let přibýlo nejvíce svobodných mezi ženami a muži se základním vzděláním. Zatímco na začátku devadesátých let najdeme mezi ženami do 50 let se základním vzděláním málo svobodných (4 %), v roce 1999 zůstávala již polovina těchto žen svobodných (51 %). Podobná situace byla také u mužů. V roce 1991 bylo 27 % českých mužů do 50 let se základním vzděláním svobodných. Na konci devadesátých let zůstává 50 % těchto mužů svobodných (tabulka 2).³

Tabulka 2. Rodinný stav ve vzdělanostních skupinách podle pohlaví ve věkové skupině 18 až 49 let v roce 1991 (N = 1 263) a v roce 1999 (N = 1 100) v ČR v procentech

			rok 1991		rok 1999	
			POHLAVÍ		POHLAVÍ	
RODINNÝ STAV			muž	žena	muž	žena
VZDĚLÁNÍ	základní	ženatý/vdaná	68	83	43	36
		rozvedený/á	3	10	5	11
		svobodný/á	27	4	50	51
		jiný*	2	3	2	2
vyučení/é		ženatý/vdaná	78	87	62	76
		rozvedený/á	4	5	5	11
		svobodný/á	17	7	32	12
		jiný*	1	1	1	1
středoškolské		ženatý/vdaná	65	75	53	61
		rozvedený/á	4	8	4	10
		svobodný/á	30	15	42	26
		jiný*	1	2	1	3
vysokoškolské		ženatý/vdaná	83	80	74	74
		rozvedený/á	3	7	5	3
		svobodný/á	13	11	21	21
		jiný*	1	2	1	2

*) vdovec/vdova, druh/družka, přechodné soužití, žijící odděleně.

Pramen: *European Values Study 1991, 1999*. EVS 1991 (N = 2 210) a EVS 1999 (N = 1 908) jsou mezinárodní longitudinální výzkumy zaměřené na výzkumy hodnot. Jedná se o srovnatelné reprezentativní soubory pro ČR.

Na francouzské populaci de Singly [1987a] ukázal, že zatímco šance muže oženit se roste přímo úměrně s počty let, které strávil ve škole, u ženy je tomu naopak: čím má vyšší vzdělání, tím má menší pravděpodobnost vdát se. Na oprávněnost tohoto závěru v české populaci poukázal na začátku osmdesátých let Možný [1983]. Podívejme se na situaci v devadesátých letech. Tabulka 2 ukazuje, že čím měl muž nižší vzdělání, s tím větší

³) Podle výsledků ze *Sčítání lidu* byl celkový podíl mužů a žen se základním vzděláním mezi mladými (ve věkové skupině do 30 let) v roce 1991 třetinový, ve věkové skupině do 50 let pak pětino-

pravděpodobností zůstal během devadesátých let svobodný (nárůst svobodných mezi vysokoškoláky je 8 %, mezi středoškoláky 12 %, mezi vyučenými 15 % a mezi muži se základním vzděláním 23 %). Zdá se, že vzdělání bylo tím, co zaručovalo českým mužům během devadesátých let úspěch na sňatkovém trhu. De Singlyho [1987a] a Možného [1983] zjištění v tomto případě platila. U žen tomu ovšem bylo právě naopak. I když v roce 1991 bylo v populaci žen do 50 let nejvíce svobodných středoškolaček (15 %) a vysokoškolaček (11 %), přibývá v průběhu devadesátých let nejvíce svobodných mezi ženami se základním vzděláním, tedy mezi těmi, u nichž bychom to v duchu de Singlyho [1987a] a Možného [1983] poznatků očekávali nejméně. Toto zjištění naznačuje, že během devadesátých let muselo dojít v české populaci k nějaké události, která poznamenala, že s růstem vzdělání rostou také šance u muže oženit se a u ženy zůstat svobodnou, na jednu stranu sice potvrdila, ale na druhou stranu také zpochybnila. Zkrátka k události, která zapříčinila, že na sňatkovém trhu dohromady nejvíce ztrácejí jak málo vzdělaní muži, tak málo vzdělané ženy, tedy ti, kteří tu mají relativně nejhorší postavení.

Tezí o tom, že mladí lidé dnes mají mnohem více prostoru pro realizaci individuálních voleb a vlastních životních stylů, mohou cestovat, vzdělávat se a realizovat se v povolání [Rabušic 1996, 1997], nemůžeme vysvětlit pokles sňatečnosti u mužů a žen s nízkým vzděláním. Tato sociální skupina je jak po ekonomické, kulturní, tak sociální stránce nejméně vybavena k tomu, aby cestovala, orientovala se na profesní kariéru, získávala vyšší kvalifikaci a lepší postavení, a v neposlední řadě také kohabitovala na úkor manželství. I když mezi lety 1986 až 1991 v československé společnosti kohabitovalo nejvíce párů mezi lidmi s nízkým vzděláním [Možný a Rabušic 1992], již tehdy byl patrný trend nárůstu kohabituujících párů mezi lidmi s vyšším vzděláním. Lze předpokládat, že jakmile se česká společnost přiblížila standardním společnostem západního typu, tento trend posílil natolik, že zapříčinil pokles sňatečnosti mezi vzdělanými skupinami obyvatelstva, ovšem za poklesem sňatečnosti ve skupinách s nízkým vzděláním nestojí, protože podíl kohabituujících se v této skupině nezvyšoval.

Nárůst svobodných mezi ženami a muži s nízkým vzděláním nelze ovšem vysvětlit ani nepříznivými ekonomickými podmínkami [Rychtaříková 1996, 1997], protože jak ukázaly výzkumy rodiny [srov. Kuchařová, Nedomová a Zamykalová 1999; Tuček a Křížková 1998], lidé s nejnižším vzděláním patří do skupiny, která má nejkładnější postoje k uzavírání sňatků. Ze všech sociálních skupin nejvíce usilují o to, aby uzavřeli manželství, a to co nejdříve. Sňatek je pro ně přínosem jak v ekonomickém, tak statusovém smyslu. Může jim přivodit změnu jejich životních podmínek, může jim pomoci nejen k prostorové mobilitě, ke změně bydliště, ale také k mobilitě sociální. Je tím, co akceleruje dosažení nového statusu ve společnosti, konstatuje Bozon [1991]. Založí-li lidé s nízkým vzděláním rodinu, vtisknou smysl svému životu, naleznou životní uspokojení v dětech a dají jasnou podobu své identitě. Rodina je pro ně alternativou k okolnímu světu práce, v němž se díky svému často rutinnímu až nezáživnému povolání mohou jen stěží realizovat a odvozovat od něj smysl své existence.

Proč zůstávali ženy a muži s nízkým vzděláním svobodní?

Devadesátá leta znamenají pro populaci pohybující se na sňatkovém trhu v České republice demografickou událost popsanou jako sňatková tíseň [Možný a Rabušic 1998]. Je to stav, kdy jsou počty mužů a žen v nejčastějším sňatkovém věku v nepoměru [Akers 1967, Muhsam 1974, Schoen 1983]. Ženy procházející na začátku devadesátých let sňatkovým

trhem nenašly dostatečný počet odpovídajících partnerů. Muži na tom byli podobně o několik let později, na konci devadesátých let.

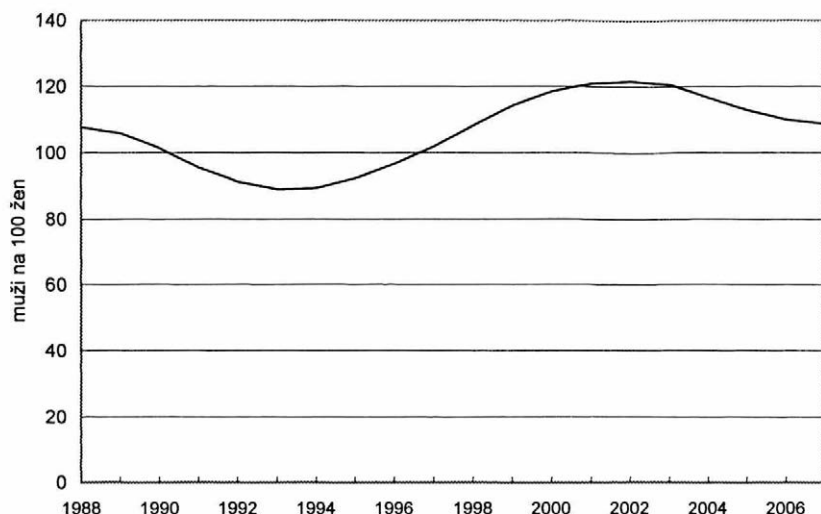
Za sňatkovou tísní stojí dva faktory: *kulturní* – rozdílný věk mužů a žen při vstupu do manželství (v České republice se ženy vdávají za muže o dva až tři roky starší),⁴ a *demografický* – populační nárůst (v České republice proběhl v první polovině sedmdesátých let). Ženy pohybující se v první polovině devadesátých let na sňatkovém trhu se narodily v letech 1970 až 1975. Jejich potenciální partneři se narodili o dva až tři roky dříve, v letech 1967 až 1972. V roce 1974 se například narodilo 94 387 žen, v kohortě jejich potenciálních partnerů z roku 1971 se narodilo 79 107 mužů. Pokud by se tento poměr mužů a žen v průběhu následujících dvaceti let nezměnil, měli by v první polovině devadesátých let 15 280 ženám (16 procentům ze všech žen narozených v roce 1974) chybět na sňatkovém trhu odpovídající partneři.

V druhé polovině devadesátých let se situace obrátila. Počty mužů narozených v letech 1973 až 1980 převažují nad počty žen narozených v letech 1976 až 1983. Například v roce 1976 se narodilo 98 076 mužů, v kohortě jejich odpovídajících partnerek z roku 1979 to bylo 83 670 žen. Pokud by tento poměr zůstal během následujících dvaceti let stejný, měly by v druhé polovině devadesátých let 14 406 mužům (15 % mužů narozených v roce 1976) chybět na sňatkovém trhu odpovídající partnerky. Druhá polovina a konec devadesátých let je obdobím, v němž muži narození v polovině sedmdesátých let nenacházejí na sňatkovém trhu dostatek odpovídajících partnerek.

Graf I ukazuje poměr mužů a žen v nejčastějším sňatkovém věku v průběhu devadesátých let v České republice.

⁴) Proč se ženy vdávají za starší muže, lze vysvětlit několika způsoby. Pro ilustraci: Podle některých sociologických teorií, poznamenaných ekonomickým přístupem k sociální realitě, muži a ženy nabízejí a v konečném důsledku také na sňatkovém trhu mění odlišné kapitály: muži sociální status a ekonomický příjem, ženy mládí a fyzickou krásu. A právě status staršího muže je pro ženu čitelnějším než status muže stejně starého nebo dokonce mladšího. Stejně tak je mladá žena pro staršího muže atraktivnější než žena stejně stará nebo dokonce starší [srov. např. Becker 1981, de Singly 1984, Oppenheimer 1988, Collins a Coltrane 1995]. Tuto teorii zpochybňuje jednak fakt nejčastějšího věkového rozdílu (obvykle není větší než 5 let) a jednak orientace partnerských preferencí mladých žen: kupříkladu pro dvaadvacetiletou ženu není nejpříjemnější čtyřicetiletý muž, jehož status by měl být pro ni nejčitelnějším, ale naopak muž asi pětadvacetiletý, poznamenaný k těmto teoriím Bozon [1990a, 1990b]. Podle některých psychologických teorií je zase žena jak psychologická, tak i fyzická stránce vyzrálejší než muž, a proto usiluje o partnera staršího, který bude odpovídat její úrovni [srov. např. Vossen 1999]. Na otázku, proč si ovšem muž bere ženu mladší, psychologické teorie věrohodně neodpovídají.

Graf 1. Poměr mužů a žen v nejčastějším sňatkovém věku v letech 1988 až 2007 v České republice

Poznámka: Graf ukazuje disproporci mezi skupinou žen 18-22 let a skupinou mužů 21-25 let (stav k 1. 7. daného roku). Rozpětí skupin jsem stanovil s ohledem na dvou až tříletý věkový rozdíl při uzavření prvního sňatku mezi muži a ženami v ČR.

Pramen: Vlastní výpočet podle *Pohybu obyvatelstva* v letech 1988-1999.

Obecně mají muži na sňatkovém trhu horší pozici než ženy. Byli v mírné sňatkové tísní před rokem 1989 a budou v ní i po roce 2005. Je to dáno tím, že na sňatkovém trhu jejich počty vždy mírně převažují nad počty žen (mezi celoživotně svobodnými proto najdeme více mužů než žen). První polovina devadesátých let ovšem přinesla na sňatkový trh nedostatek mužů, čímž se zvýšily šance na vstup do manželství u těch z nich, kteří by za jiných okolností zůstali celoživotně svobodní. Byly to naopak ženy, jež se ocitly ve sňatkové tísní. Její vrchol nastal v roce 1993, kdy se v nejčastějším sňatkovém věku ocitlo 88 mužů na 100 žen (12 žen ze 100 v tomto roce stěží hledalo odpovídajícího partnera). Druhá polovina devadesátých let znamenala obrat. Zatímco podíl mužů v nejčastějším sňatkovém věku se zvyšoval, podíl jejich odpovídajících partnerek se snižoval. Byli to muži, jež se ocitli ve sňatkové tísní.

Většina autorů považuje sňatkovou tíseň za faktor, který významně ovlivňuje sňatkové chování mladých lidí [srov. např. Jacobson 1959, Carter a Glick 1970, Heer a Grossbard-Shechtman 1981]. Obecně lze říci, že z její existence plynou čtyři možné scénáře budoucího vývoje sňatkového chování:

- 1) vyrovnání věku vstupu do manželství u mužů a žen, mladí lidé si začnou hledat své protějšky ve stejné věkové kohortě;
- 2) nárůst počtu svobodných v populaci;
- 3) nárůst počtu sňatků mezi jedním mužem a více ženami nebo jednou ženou a více muži;

4) nárůst počtu neformálních svazků jednoho muže s více ženami nebo jedné ženy s více muži.

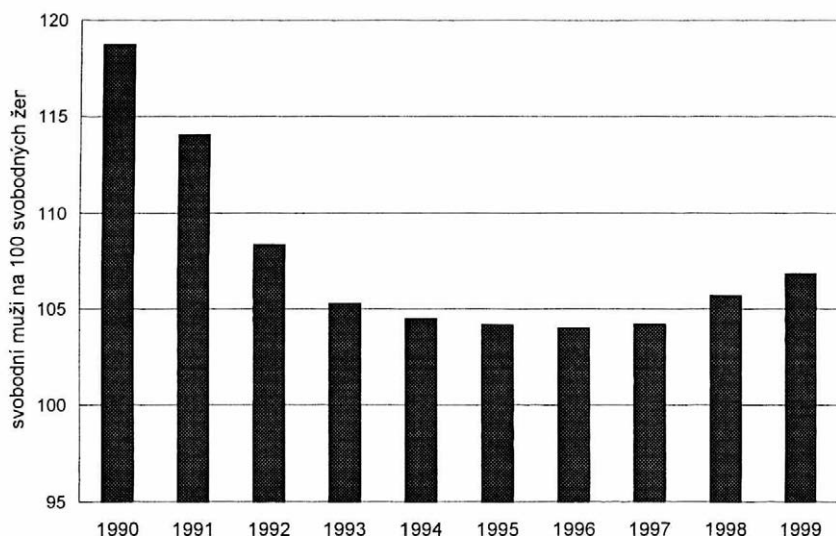
Jak ukázaly Greeneová a Raová [1995] na brazilské populaci nebo Billig [1992], Bhatová a Halliová [1999] na populaci indické, to, k jakému scénáři po sňatkové tísní dojde, jaké změny ve sňatkovém chování mladých lidí nastanou, závisí na kultuře dané země. V našem prostředí připadaly v úvahu dva scénáře. Ženy procházející v první polovině devadesátých let sňatkovým trhem si buď mohly začít brát partnery ze stejné věkové kohorty, čímž by se rozdíl nejčastějšího věku při uzavření prvního sňatku mezi nimi a jejich partnery snížil, anebo odložit sňatek s tím, že si někoho v odpovídající věkové kohortě najdou později (na sňatkovém trhu se postupně začínou objevovat muži rozvedení), i když tím riskovaly, že zůstanou již celoživotně svobodné. Protože rozdíl nejčastějšího sňatkového věku svobodných mužů a žen zůstává stejný,⁵ dochází v devadesátých letech v české populaci k poklesu sňatečnosti.

Platí-li skutečně hypotéza o tom, že jedním z faktorů, který stojí za nárůstem počtu svobodných mužů a žen s nízkým vzděláním v české populaci, je existence sňatkové tísně, měl by tento nárůst jít ruku v ruce s tím, jak probíhala sňatková tíseň: v první polovině devadesátých let bychom měli zaznamenat především nárůst svobodných žen, v druhé polovině devadesátých let pak nárůst svobodných mužů.

Graf 2 ukazuje poměr mladých svobodných mužů a žen v průběhu devadesátých let v České republice. Zatímco na začátku devadesátých let mezi mladými svobodnými dominovali muži, v první polovině devadesátých let, v době, kdy se ženy ocitají ve sňatkové tísní, se poměr mladých svobodných mužů a žen téměř vyrovnal. Je to doba, kdy se podíl svobodných žen vzhledem k svobodným mužům mezi mladými lidmi rychle zvyšuje. V druhé polovině devadesátých let začíná počet svobodných mužů mezi mladými opět převažovat nad počtem svobodných žen. I když tato křivka ukazuje pouze vrchol nárůstu svobodných žen v mladých věkových kohortách, k vrcholu nárůstu svobodných mužů by mělo dojít až na začátku první dekády jednadvacátého století, domnívám se, že i tak naznačuje oprávněnost hypotézy o sňatkové tísní, která stojí za nárůstem svobodných s nízkým vzděláním v české populaci.

⁵) V roce 1989 uzavřelo nejvíce svobodných žen sňatek ve věku 21 let a nejvíce svobodných mužů ve věku 23 let. V roce 1997 uzavřelo nejvíce svobodných žen sňatek ve věku 24 let a nejvíce svobodných mužů ve věku 26 let [*Populační... 1999*].

Graf 2. Poměr svobodných mužů ve věkové skupině 20-29 let a svobodných žen ve věkové skupině 18-29 let

- Poznámka: Graf ukazuje disproporci mezi skupinou žen 18-29 let a skupinou mužů 20-29 let. Rozpětí skupin jsem stanovil s ohledem na věk, v němž mají ženy a muži největší pravděpodobnost vstoupit do manželství.
- Pramen: Vlastní výpočet podle *Pohybu obyvatelstva* v letech 1990-1999 a podle Kučery, Šimka [1998, 1999, 2000].

Jaké sňatkové chování lze od svobodných v nejbližších letech očekávat?

Abychom mohli na tuto poslední otázku odpovědět, musíme se podívat na strukturu sňatkového trhu mladých lidí, jež se ustavila v průběhu devadesátých let v České republice (tabulka 3). Také pro ni platí vzdělanostní homogamie diagnostikovaná na jiných populacích [srov. Girard 1964; Bozon a Héran 1987, 1988; Kalmijn 1994]. U mladých Čechů převažuje tendence najít si životního partnera s podobnou vzdělanostní úrovní. Podle Kalmijna [1994] dnes mezi mladými lidmi hraje mnohem důležitější roli než ekonomický kapitál to, jakou prestiž, jaký kulturní kapitál bude jejich partner mít. A to i za cenu, že tento kapitál není doprovázen kapitálem ekonomickým. Lidé se vybírají především na základě sociální a kulturní podobnosti [Girard 1964, de Singly 1999]. Usilují o to, aby jejich manželství bylo harmonické, aby si ve vzájemném soužití rozuměli, a proto hledají partnera s podobnou kulturní úrovní. Současné manželství tak nevyjadřuje propojení dvou ekonomických statusů, je to spojení dvou paralelních sociálních drah, čehož následkem je, že reprezentuje upevnění získané pozice ve společnosti, či dokonce vytváří podloží pro další sociální vzestup [Bozon 1991]. Nároky kladené na kulturní kapitál partnera jsou ovšem věkově omezeny. Čím je člověk starší, tím větší důraz ve svých očekáváních namísto kulturního kapitálu klade na ekonomický kapitál partnera, dodává k tomu Kalmijn [1994].

Podívejme se nyní na sňatkové chování skupin, které sňatková tíseň postihla nejvíce. Ženy se základním vzděláním reagovaly na sňatkovou tíseň jinak než muži se základ-

ním vzděláním. Zatímco na začátku devadesátých let u nich homogamní sňatky mírně převažovaly nad hypergamními v poměru 43 %:41 %, ⁶ během první poloviny devadesátých let, kdy je na sňatkovém trhu již nedostatek mužů, mění své sňatkové strategie a začínají uzavírat častěji homogamní sňatky na úkor hypergamních (50 %:36 %). Konec devadesátých let pak znamená návrat k původním strategiím konstituovaným na začátku devadesátých let (44 %:42 %). Ženy s nízkým vzděláním si mohou opět na sňatkovém trhu více vybírat a uzavírat pro ně statusově výhodná manželství, protože mužů je díky jejich tísně na sňatkovém trhu na sklonku devadesátých let dostatek.

Tabulka 3. Uzavřené sňatky podle vzdělání snoubenců do 30 let jejich věku v procentech v letech 1990 až 1999 v ČR

1990 (počet uzavřených sňatků 69 561)

vzdělání muže	vzdělání ženy			
	zákl.	vyuč.	sš	vš
základní	43	7	4	1
vyučen	41	74	37	9
sš	15	18	49	33
vš	1	1	10	57

vzdělání ženy	vzdělání muže			
	zákl.	vyuč.	sš	vš
základní	56	10	6	2
vyučena	26	58	24	7
sš	17	31	66	59
vš	1	1	4	32

1993 (počet uzavřených sňatků 48 491) doba nedostatku ženichů

vzdělání muže	vzdělání ženy			
	zákl.	vyuč.	sš	Vš
základní	50	6	4	1
vyučen	36	75	35	10
sš	12	18	50	33
vš	1	1	11	56

vzdělání ženy	vzdělání muže			
	zákl.	vyuč.	sš	vš
základní	60	9	5	2
vyučena	23	62	24	7
sš	16	28	65	54
vš	1	1	6	37

1999 (počet uzavřených sňatků 33 680) doba nedostatku nevěst

vzdělání muže	vzdělání ženy			
	zákl.	vyuč.	sš	Vš
základní	44	6	3	1
vyučen	42	74	39	9
sš	13	18	49	33
vš	1	2	9	57

vzdělání ženy	vzdělání muže			
	zákl.	vyuč.	sš	vš
základní	49	7	3	1
vyučena	30	54	20	5
sš	20	37	69	45
vš	1	2	8	49

Poznámka: Tabulky v levém sloupci ukazují sňatkové chování žen, tabulky v pravém sloupci sňatkové chování mužů.

Pramen: *Pohyb obyvatelstva* v roce 1990, 1993, 1999.

Na francouzské populaci de Singly [1977] zjistil, že pro ženy platí dvě cesty sociální mobility: cesta skrze vzdělání a cesta skrze manželství. Nezíská-li žena vzdělání, snaží se uzavřít alespoň takové manželství, které pro ni nebude znamenat horší postavení, než jaké

⁶) Homogamní sňatek znamená, že se žena vdává do stejné sociální vrstvy, z níž pochází. Vdává-li se do vyšší sociální vrstvy, hovoříme o hypergamním sňatku, vdává-li se do nižší sociální vrstvy, hovoříme o hypogamním sňatku.

měla za svobodna.⁷ Tento závěr lze vztáhnout také na českou populaci. V roce 1990 ne-zůstávaly málo vzdělané ženy svobodné, protože si ve většině případů braly jak muže se základním vzděláním, tak muže vyučené. Důsledkem toho bylo, že část mužů se základním vzděláním zůstávala svobodná (27 %, srov. tabulku 2). V roce 1993, kdy se ženy na sňatkovém trhu ocitají v tísní, došlo k nárůstu počtu homogamních sňatků právě u skupiny žen se základním vzděláním. Tento nárůst lze chápat jako reakci části málo vzdělaných žen na existenci sňatkové tísně. Než aby zůstaly svobodné, uzavřely raději homogamní manželství, i když by to ještě na počátku devadesátých let pravděpodobně neudělaly, uvědomující si, že s přibývajícím lety by se jim čekání na toho pravého ženicha nemuselo vyplatit. Zdá se, že být nevěstou stále zůstává jednou z nejvyšších priorit mladých českých žen, zvláště těch méně vzdělaných, protože manželství je pro ně jednou z příležitostí, jak udržet – když ne přímo zvýšit – sociální a ekonomické postavení ve společnosti, což potvrzují i některá zjištění týkající se postojů k založení rodiny [srov. Kuchařová, Nedomová a Zamykalová 1999].

Muži s nízkým vzděláním reagují na sňatkovou tíseň jinak. Na začátku devadesátých let u nich dominují homogamní sňatky nad heterogamními v poměru 56 %:26 %. V polovině devadesátých let, kdy je na sňatkovém trhu převaha žen, se tento trend ještě prohlubuje: manželství uzavírají i ti muži, kteří by jej za jiných okolností neuzavřeli (60 %:23 %). Na konci devadesátých let, kdy se muži ocitají ve sňatkové tísní, dochází k oslabení homogamních sňatků na úkor sňatků heterogamních (49 %:30 %). Změna jejich sňatkových strategií jde ruku v ruce se změnou sňatkových strategií žen s nízkým vzděláním. I když je v druhé polovině devadesátých let na sňatkovém trhu obecně více mužů než jejich odpovídajících partnerek, neuchylují se muži se základním vzděláním k homogamii, jak to udělaly ženy se základním vzděláním, ale naopak u nich posiluje tendence k hypergamii. Toto, na první pohled až paradoxní zjištění, ovšem není nevy-světlitelné. Skrývá se za ním dominující hypergamie žen se základním vzděláním. Protože podíl žen se základním vzděláním, jež si berou muže vyučené, se začíná v druhé polovině devadesátých let opět zvyšovat, muži se základním vzděláním se ocitají ve dvojité sňatkové tísní: odpovídajících partnerek je na sňatkovém trhu obecně málo a velká část z nich, které na ně připadají, se ještě navíc poohlíží po mužích vyučených. Je to situace, v níž mužům se základním vzděláním, pokud chtěli uzavřít manželství, nezbývalo nic jiného, než mobilizovat veškeré svoje zdroje a začít se poohlížet po ženách vyučených. A to se podařilo jen těm nejschopnějším, zbytek zůstával svobodný.

⁷) I když nelze u žen hovořit o mobilizačních cestách obecně, pro každou sociální vrstvu platí jiná cesta, přesto se zdá, že pro ženy s nízkým vzděláním je cesta skrze pracovní trh poněkud strmější, než pro muže s podobným stupněm vzdělání [Rubin 1968; Glenn, Ross a Tully 1974; Možný 1999]. Málo vzdělané ženy jsou nuceny hledat jiné alternativy a jedna z nich je i cesta skrze manželství. De Singlyho [1977, 1987] slovy, málo vzdělané ženy usilují o to, aby uzavřely „pěkný sňatek“, což je sňatek s mužem, který má vyšší status, než jakého dosáhly ony – sňatek hypergamní. Stejně tak je tomu například u černošské populace amerických mužů, pro něž je rozšířená vedle cesty skrze pracovní trh, sportovní odvětví a oblasti showbyznysu (především hudby a filmu) také cesta skrze manželství. Na začátku čtyřicátých let Merton [1941] ukázal, že černoši si v americké populaci vezmou za manželku mnohem častěji bělošku, i když s nižším ekonomickým statutem než černoška bělocha. Kalmijn [1993] tento závěr potvrdil, a dokonce zjistil, že v druhé polovině dvacátého století se tento poměr ještě zvyšoval.

Mohlo by se zdát, že tím, že muži s nízkým vzděláním nereagují na sňatkovou tíseň zvýšenou homogamií, mnoho neztratí, protože zatímco se u žen pravděpodobnost vstupu do manželství s růstem věku snižuje, u mužů se naopak zvyšuje (platí to samozřejmě do určité věkové hranice). Jak ukázali Akers [1967], Goldman, Westoff a Hammerslough [1984] nebo Oppenheimerová [1988], protože se muži poohlížejí po partnerkách mladších, dívají se obrazně řečeno dozadu, vidí, jak jim každým rokem na sňatkovém trhu jedna kohorta potenciálních partnerek přibývá, čímž se u nich zvyšují šance na uzavření manželství. Ženy se naopak poohlížejí po partnerech starších, dívají se obrazně řečeno dopředu a vidí, jak jim každým rokem jedna kohorta potenciálních partnerů ze sňatkového trhu mizí, čímž se jejich šance na uzavření sňatku snižují. Odložili-li muž vstup do manželství na pozdější dobu, neriskuje proto tolik, jako když to udělá žena.

Tento závěr bychom mohli přijmout a očekávat, že svobodní muži se základním vzděláním začnou nyní v České republice uzavírat manželství pouze v tom případě, kdyby sňatkové strategie jejich potenciálních partnerek nebyly orientovány k mužům s vyšším vzděláním. Svobodné ženy s nízkým vzděláním, které se každým rokem objevují na sňatkovém trhu, si nezačnou hromadně brát svobodné muže s nízkým vzděláním, jež se na sňatkovém trhu již nějakou dobu pohybují. Jejich sňatkové strategie, tak jak se konstituovaly v průběhu devadesátých let, naznačují, že manželství je pro ně mobilitní cestou, a proto usilují o muže mající lepší sociální pozici než ony samy. Odklad vstupu do manželství pro české muže s nízkým vzděláním tudíž není řešením, jak uniknout důsledkům sňatkové tísně. S rostoucím věkem jim sice potenciálních partnerek na sňatkovém trhu rok od roku přibývá, jsou to ale partnerky, jež o ně nejeví příliš velký zájem. Velká část z nich se orientuje na muže s vyšším vzděláním. Nemůžeme proto očekávat, že v nejbližších letech svobodní muži s nízkým vzděláním naleznou na sňatkovém trhu potenciální partnerky a začnou s nimi hromadně vstupovat do manželství.

A ještě jedno varování ze struktury sňatkového trhu v české populaci vyplývá: nárůst svobodných žen s vysokoškolským diplomem. I když je tento nárůst zatím vyvažován měnicími se sňatkovými strategiemi vysokoškoláků (zatímco v roce 1990 si 59 % vysokoškoláků bralo za manželku středoškolačku a 32 % vysokoškolačku, v roce 1999 si 45 % vysokoškoláků bralo středoškolačku a 49 % vysokoškolačku, srov. tabulku 3), zdá se, že vzdělání začíná být platnou cestou sociální mobility pro české ženy, o čemž svědčí také narůstající počty absolventek vysokých škol během devadesátých let.⁸ Bude-li ovšem tento nárůst vysokoškolaček pokračovat rychleji, než se budou měnit sňatkové strategie vysokoškoláků, lze v nejbližších letech očekávat nárůst skupiny svobodných vysokoškolaček, jak již naznačily údaje v tabulce 2. A nezdá se být pravděpodobné, že by tyto vysokoškolačky začaly hromadně uzavírat sňatky se středoškolačky. Lze předpokládat, že majíce na paměti úsilí, jež vložily do získání kulturního kapitálu, nebudou ochotny jít na sňatkovém trhu pod cenu.⁹ Kulturní kapitál jim už nyní zajišťuje dobrý sociální

⁸) V roce 1991 absolvovalo v České republice denní vysokoškolské studium 12 479 studentů s českým občanstvím, z toho bylo 5 737 žen (46 %), v roce 1998 to bylo 23 262 studentů s českým občanstvím, z toho bylo 11 187 žen (48 %) [Statistická... 1992, 1999].

⁹) V analýze seznamovacích inzerátů v *Le Chausseur Français* de Singly [1987b] zjistil, že ženy (zvláště vysokoškolsky vzdělané) zdůrazňují hodnotu svého vzdělání častěji než muži. Jejich partner by pak měl mít podobnou vzdělanostní úroveň, jakou mají ony. Trend neprodávat se na sňatkovém trhu pod cenu zaznamenala v české populaci Vymětalová při výzkumu postojů mladé generace k manželskému a rodinnému životu, když zjistila, že „dnešní mladé ženy všech vzděla-

status a v budoucnosti jim také zajistí důstojné přežití, protože jak ukázali Machonin a Tuček [1996] nebo Matějů a Kreidl [1999], česká společnost prochází transformací ze společnosti jednoho nivelizovaného příjmu do společnosti, v níž začíná platit čím vyšší vzdělání, tím vyšší příjem.¹⁰ A už vůbec není pravděpodobné, že by tato skupina svobodných vysokoškoláček začala slyšet na volání svobodných mužů s nízkým vzděláním, jejichž řady se budou díky sňatkové tísní a obnoveným hypergamním strategiím žen s nízkým vzděláním na konci devadesátých let rozšiřovat, protože jak píše Bourdieu [1998], jedná se o dvě skupiny s rozdílnými stupni kapitálů, které nejen že se na sňatkovém trhu nepotkají, ale i kdyby se potkaly, tak na sebe nebudou slyšet, nebudou si vzájemně rozumět a jedni druhým se líbit.

Závěr

Na začátku této studie jsme se tázali, zdali mladí svobodní lidé, kteří dnes stojí na sňatkovém trhu v České republice, uzavřou v nejbližších několika letech manželství. Konkrétně jsme se ptali, které skupiny zůstávaly během devadesátých let svobodné, proč zůstávaly svobodné a jaké sňatkové chování od nich můžeme v nejbližší době očekávat. Na základě analýzy statistických dat jsme dospěli k následujícím závěrům.

V průběhu devadesátých let přibýlo v české populaci nejvíce svobodných mezi ženami a muži s nízkým vzděláním. I když dnes tyto dvě skupiny stojí na sňatkovém trhu, nedá se předpokládat, že tyto ženy a tito muži v nejbližších několika letech vstoupí do manželství. Ženy s nízkým vzděláním, jímž se nepodařilo díky sňatkové tísní v polovině devadesátých let uzavřít alespoň homogamní sňatek, stárnou a rok od roku jim klesají šance vdát se. Na jedné straně se na sňatkovém trhu objevují ženy mladší a atraktivnější, na straně druhé zůstalo v kohortách jejich odpovídajících partnerů jen málo svobodných. Nadějí, jež pro ně zbývá, jsou muži rozvedení, jimiž jak se zdá bude sňatkový trh v následujících letech čím dál tím více zásobován. Ovšem muži starší a zvláště rozvedení se poohlížejí spíše po partnerkách mladších. Bozon [1990a, 1990b] ukázal, že vztah mezi věkovými kohortami mužů a žen je na sňatkovém trhu převrácený: mladé ženy netolerují partnery stejně staré, nebo dokonce mladší, mladí muži partnerky stejně staré nebo o něco starší zase tolerují, starší ženy (nad 35 let) stejně staré nebo mladší partnery tolerují, starší muži ovšem stejně staré nebo starší partnerky již netolerují. Pokud by platil tento závěr také pro českou populaci, museli bychom konstatovat, že rozvedení muži nejsou příliš velkou nadějí pro svobodné ženy mající za sebou sňatkovou tíseň.

Muži s nízkým vzděláním, kteří díky existenci sňatkové tísně v druhé polovině devadesátých let zůstávají svobodní, mohou vidět jen malou naději v objevujících se kohortách mladých žen na sňatkovém trhu. Velká část jejich potenciálních partnerek chápe manželství jako sociální výtah. Hledají muže vzdělanějšího, než jsou ony sami. Usilují o hypergamní sňatek, který je s velkou pravděpodobností svázán s prostorovou mobilitou, s migrací do měst. Svobodní muži žijící ve vesnickém prostředí a mající nízké vzdělání

nostních i věkových skupin ve svých postojích sdělují, že hledají partnera s vysokým společenským i ekonomickým statusem (vzdělání a majetek), ctížadostivého a úspěšného ve své profesi“ [Vymětalová 2000: 202].

¹⁰) Matějů a Kreidl [1999: 287] píší: „Původně vysoká míra inkonzistence, jev typický pro pozdní socialismus, se snižuje a spolu s tím se zpevňují vazby mezi proměnnými, které tradičně tvoří páteř společenské struktury. Jednoduše řečeno, dochází k postupnému propojování vazeb mezi odpovídajícím vzděláním, zaměstnáním a příjmem.“ Srov. také Matějů, Vlachová et al. [2000].

v následujících několika letech budou jen s velkými obtížemi hledat potenciální nevěsty na sňatkové trhu. Jednoduše tam nejsou. A pokud tam jsou, táhne je to jinam, za ženichem s vyšším vzděláním.

TOMÁŠ KATRŇÁK je postgraduálním studentem sociologie na Fakultě sociálních studií v Brně. Zabývá se sociologií rodiny a intimity. V současné době dokončuje disertační práci o kulturní reprodukci dělnické rodiny.

Literatura

- Akers, S. Donald 1967. „On Measuring the Marriage Squeeze.“ *Demography* 4(4): 907-924.
- Becker, S. Garry 1981. *A Treatise on the Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bhat, P. N. Mari, Shira S. Halli 1999. „Demography of Brideprice and Dowry: Causes and Consequences of the Indian Marriage Squeeze.“ *Population Studies* 53(2): 129-148.
- Billig, S. Michael 1992. „The Marriage Squeeze and the Rise of Groomprice in India's Kerala State.“ *Journal of Comparative Family Studies* 23(2): 197-216.
- Bozon, Michael, François Héran 1987. „La découverte du conjoint I: evolution et morphologie des scenes de rencontre.“ *Population* 42(6): 943-986.
- Bozon, Michael, François Héran 1988. „La découverte du conjoint II: les scenes de rencontre dans l'espace social.“ *Population* 43(1): 121-150.
- Bozon, Michael 1990a. „Les femmes et l'écart d'âge entre conjoints. Une domination consentie I.“ *Population* 45(2): 327-360.
- Bozon, Michael 1990b. „Les femmes et l'écart d'âge entre conjoints. Une domination consentie II.“ *Population* 45(3): 565-602.
- Bozon, Michael 1991. „Marrige et mobilité sociale en France.“ *European Journal of Population* 7: 171-190.
- Bourdieu, Pierre 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Carter, Hugh, Paul C. Glick (eds.) 1970. *Marriage and Divorce: A Social and Economic Study*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Collins, Randall, Scott Coltrane 1995. *Sociology of Marriage and the Family: Gender, Love and Property*. Chicago: Nelson-Hall Publishers.
- European Values Study* 1991, 1999. Datové soubory.
- Girard, Alain 1964. *Le choix du conjoint. Une enquete psycho-sociologique en France*. Paris: INED-PUF.
- Glenn, D. Norval, Adrcain A. Ross, Judy Corder Tully 1974. „Patterns of Intergenerational Mobility of Females through Marriage.“ *American Sociological Review* 39(5): 683-699.
- Goldman, Noreen, Charles F. Westoff, Charles Hammerslough 1984. „Demography of the Marriage Market in the United States.“ *Population Index* 50: 5-26.
- Greene, E. Margaret, Vijayendra Rao 1995. „The Marriage Squeeze and the Rise of Informal Marriage in Brazil.“ *Social Biology* 42(1-2): 65-82.
- Hajnal, John 1965. „European Marriage Patterns in Perspective.“ Pp. 101-143 in *Population in History*, ed. by V. D. Glass and C. E. D. Eversley. London: Edward Arnold.
- Heer, M. David, Amyra Grossbard-Shechtman 1981. „The Impact of the Female Marriage Squeeze and the Contraceptive Revolution on Sex Roles and the Women's Liberation Movement in the United States, 1960 to 1975.“ *Journal of Marriage and the Family* 43(1): 49-65.
- Jacobson, H. Paul 1959. *American Marriage and Divorce*. New York: Rinehart.
- Kalmijn, Matthijs 1993. „Trends in Black/White Inter-marriage.“ *Social Forces* 72(1): 119-146.

- Kalmijn, Matthijs 1994. „Assortative Mating by Cultural and Economic Occupational Status.“ *American Journal of Sociology* 100(2): 422-442.
- Kučera, Milan, Miroslav Šimek 1998. „Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 1997 (Z výsledků zpracování českého statistického úřadu).“ *Demografie* 40(4): 233-246.
- Kučera, Milan, Miroslav Šimek 1999. „Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 1998 (Z výsledků zpracování českého statistického úřadu).“ *Demografie* 41(3): 169-183.
- Kučera, Milan, Miroslav Šimek 2000. „Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 1999 (Z výsledků zpracování českého statistického úřadu).“ *Demografie* 42(3): 169-182.
- Kuchařová, Věra, Alena Nedomová, Lenka Zamykalová 1999. *Předpoklady sňatkového a rodinného chování mladé generace*. Praha: VÚPSV.
- Machonin, Pavel, Milan Tuček et al. 1996. *Česká společnost v transformaci*. Praha: SLON.
- Merton, K. Robert 1941. „Intermarriage and the Social Structure: Fact and Theory.“ *Psychiatry* 4: 361-374.
- Matějů, Petr; Martin Kreidl 1999. „Vývoj statusové konzistence v České republice 1991-1999.“ *Sociologický časopis* 35(3): 269-292.
- Matějů, Petr, Klára Vlachová et al. 2000. *Nerovnost, spravedlnost, politika: Česká republika 1991-1998*. Praha: SLON.
- Možný, Ivo 1983. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Možný, Ivo 1999. *Sociologie rodiny*. Praha: SLON.
- Možný, Ivo, Ladislav Rabušic 1992. „Unmarried Cohabitation in Czechoslovakia.“ *Czechoslovak Sociological Review*, Special Issue: 107-117.
- Možný, Ivo, Ladislav Rabušic 1998. „Česká rodina, sňatkový trh a reprodukční klima.“ Pp. 92-110 in *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*, ed. by Jiří Večerník. Praha: Academia.
- Muhsam, V. Helmut 1974. „The Marriage Squeeze.“ *Demography* 11(2): 291-299.
- Oppenheimer, K. Valerie 1988. „A Theory of Marriage Timing.“ *American Journal of Sociology* 94(3): 563-591.
- Pohyb obyvatelstva v roce 1989 až v roce 1999*. 1990 až 2000. Praha: ČSÚ.
- Populační vývoj České republiky 1998*. 1999. Praha: Katedra demografie a geodemografie PF UK.
- Rabušic, Ladislav 1996. „O současném vývoji manželského a rodinného chování v České republice.“ *Demografie* 38(3): 173-180.
- Rabušic, Ladislav 1997. „Polemicky k současným změnám charakteru reprodukce v ČR (sociologická perspektiva v demografii).“ *Demografie* 39(2): 114-119.
- Rychtaříková, Jitka 1996. „Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace.“ *Demografie* 38(2): 77-88.
- Rychtaříková, Jitka 1997. „Nechci této společnosti namlouvat, že se nic neděje.“ *Demografie* 39(4): 267-268.
- Rubin, Zick 1968. „Do American Women Marry Up!“ *American Sociological Review* 33(5), 750-760.
- Schoen, Robert 1983. „Measuring of Tightness of a Marriage Squeeze.“ *Demography* 20(1): 66-78.
- Sčítání lidí, domů a bytů 1991. ČSÚ, Praha 1992.
- Singly, François de 1977. „Mobilité féminine par le mariage et dot scolaire.“ *Economie et Statistique* 91: 33-44.
- Singly, François de 1984. „Les manoeuvres de séduction: une analyse des annonces matrimoniales.“ *Revue française de sociologie* 25(4): 523-559.
- Singly, François de 1987a. *Fortune et infortune de la femme mariée: sociologie de la vie conjugale*. Paris: PUF.

- Singly, François de 1987b. „Théorie critique de l'homogamie.“ *L'Année sociologique* 37: 181-205.
- Singly, François de 1999. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál.
- Statistická ročenka školství 1991. 1992*. Praha: Ústav pro informace ve vzdělávání.
- Statistická ročenka školství 1998/99. 1999*. Praha: Ústav pro informace ve vzdělávání.
- Tuček, Milan, Alena Křížková 1998. „Rodina: postoje a hodnoty.“ Pp. 67-79 in „Česká rodina v transformaci – stratifikace, dělba rolí a hodnotové orientace“, by Milan Tuček a kol. *Working Papers* 98:3. Praha: SoÚ AV ČR.
- Vossen, P. Ad. 1999. „Preferences of Young Adults Regarding their Partner's Age: Specific Patterns and the Underlying Argumentation Results from Dutch Survey.“ *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft* 24(1): 65-85.
- Vymětalová, Simona 2000. „Partnerský vztah: ideály a realita.“ *Demografie* 42(3): 200-207.

50

revue PROSTOR

společnost politika kultura umění

Konfrontace názorů, úvahy, eseje, rozhovor, diskuse a básně na téma

Právo, moc a skandály

Úvodní poznámka Eduarda P. Martina *Umění být spravedlivý* ■ příspěvek do diskuse Rebecky Křižanové *Nelítostné zrcadlo české justice* ■ stať Alana Guggenbühla o společenských aférách *Díky za skandál!* ■ konfrontace názorů na současný stav právní kultury Elišky Wagnerové, Petra Pitharta, Miloše Rejchrt, Zbyňka Zemana, Václava Klause, Jany Šilerové, Jiřího Přibáně, Cyrila Svobody ■ úvaha Josefa Forbelského *Demokracie - partokracie - mediokracie* ■ rozhovor se soudcem Ústavního soudu Vojtěchem Ceplem ■ anketa na téma *Máte koho volit?* ■ esej Radima Seltenreicha o paradoxech spravedlnosti *Ta největší pošetilost...* ■ fejeton Milana Duška *Po pětapadesáti letech*

Dvojičíslo revue PROSTOR 49-50 (199 Kč) vyšlo v květnu 2001 a můžete ho objednat ve vybraných knihkupectvích a na novinových stáncích, anebo se slevou za 200 Kč za celoroční předplatné (čtyři čísla) na adrese: SEND, P.O.Box 141, Antala Staška 80, 140 21 Praha 4, tel.: (02) 61006272, fax: (02) 61006563, případně e-mail: send@send.cz, <http://www.send.cz>

Vydává Sdružení pro vydávání revue PROSTOR, Jiřská 1, Praha 1, e-mail: revue.prostor@atlas.cz

Dramaturgický přístup Ervinga Goffmana

K českému vydání Goffmanovy knihy *Všichni hrajeme divadlo*

JIŘÍ ŠUBRT*

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

The Theatrical Approach of Erving Goffman

On the Czech publication of Goffman's book *The Presentation of Self in Everyday Life*

Abstract: Erving Goffman has been called a 'sociological classic of the second generation', but it is hard to classify him in terms of any one theoretical school. He is regarded as one of the most important representatives of the micro-sociological paradigm. Although he had much in common with interpretative sociology, he did not consider symbolic interactionism or phenomenology as providing a solid starting-point for sociological research. His ambiguities mean that his own work has been subject to many different interpretations. While for some it mainly represents 'the sociology of dissimulation', for others it is becoming one of the starting-points for an account of the basic features of the auto-genesis of the social order.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 2): 241-249

Klasik druhé generace

Erving Goffman je autorem, o němž se u nás už sice mnohé napsalo, ale až donedávna neměl český čtenář možnost seznámit se s jeho myšlenkami v autentické podobě. Alespoň částečně tuto informační mezeru nyní vyplnilo Nakladatelství Studia Ypsilon, které v roce 1999 vydalo český překlad Goffmanovy první významné práce *The Presentation of Self in Everyday Life* (z roku 1959) pod názvem *Všichni hrajeme divadlo: Sebe prezentace v každodenním životě*.

Goffman (1922-1982) studoval na University of Toronto a na University of Chicago. Studium zakončil v roce 1949; poté následovaly dva roky výzkumné stáže na University of Edinburgh, kde začal pracovat na své disertaci (dokončené v roce 1953). Po několika letech vyplněných nejrůznějšími aktivitami (1954-1957 působil jako visiting scientist v National Institute of Mental Health ve státě Maryland), byl v roce 1958 povolán na University of California v Berkeley, kde byl o 4 roky později jmenován řádným profesorem. V roce 1969 odešel na University of Pennsylvania ve Filadelfii a zde působil až do konce svého života.

V roce 1981 byl zvolen prezidentem American Sociological Association. Během svého téměř třicetiletého vědeckého působení Goffman publikoval jedenáct knih, jež zaznamenaly širokou odezvu a byly přeloženy do mnoha jazyků. Vedle *The Presentation of Self in Everyday Life* patří k těm nejznámějším *Asylums* (1961), *Encounters* (1961), *Behavior in Public Places* (1963), *Stigma* (1963), *Interaction Ritual* (1967), *Frame Analysis* (1974).

Němečtí autoři Robert Hettlage a Karl Lenz označují Goffmana za „sociologického klasika druhé generace“. Goffman působil v sociologii relativně dlouhou dobu jako outsi-

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jiří Šubrt, CSc., katedra sociologie FF UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1, e-mail jiri.subrt@ff.cuni.cz

der a za svého života byl jen málokým považován za teoretika prvního řádu. Uznávaným se stal zejména po vydání *Frame Analysis*, knihy, která je patrně jeho hlavním dílem. Zájem o Goffmanovy práce významně vzrostl po jeho smrti.

Popularitu těchto prací lze vysvětlit zejména tím, že vtípnou a srozumitelnou formou analyzují každodenní život lidí. Setkáváme se v nich s „malými světy“ a událostmi, jaké reprezentují běžná každodenní setkání, úřady, ústavy, noční kluby, večírky, telefonní rozhovory, reklamní spoty, aktivity rozhlasových moderátorů, podvodníků, špiónů, lékařů a pacientů. Goffman odsuzoval čisté, od problémů všedního dne oddělené teoretizování. Na své současníky působil poněkud rozporuplným dojmem. Na jednu stranu vystupoval ve svém oboru jako nonkonformista, který neváhal vytknout sociologickému bádání banálnost a inkompetenci, na druhou stranu se s rolí sociologa bytostně ztotožňoval a přistupoval ke svému oboru s vážností a vysokým nasazením. Ani dnes není jeho dílo čteno a interpretováno ustáleným způsobem. Jestliže pro jedny představuje především „sociologii přetvářky“ [Keller 1991: 123], pak pro druhé se stává jedním z východisek výkladu základních rysů autogeneze sociálního řádu [Šrubař 1993: 8].

V publikaci *Sociologické školy, směry, paradigmatata* je Goffmanovo dílo zasazeno do rámce „dramaturgické sociologie“ a je zařazeno také pod heslo „teorie sociální interakce“. Dramaturgickou sociologii vymezuje M. Petrusek dvěma způsoby: 1. v obecném slova smyslu jako sociologickou perspektivu, která přenáší z běžného a teatrologického jazyka do sociologie metaforu, že život je divadlo, a využívá přitom rozsáhlou teatrologickou metaforiku; 2. ve specifickém významu jako koncepci, již poprvé navrhnul právě E. Goffman v implicitní polemice s parsonsovským strukturalismem a lazarsfeldovským empirismem. Za dva základní inspirační zdroje Goffmanovy sociologie označil Petrusek Meadův symbolický interakcionismus a Durkheimovy analýzy rituálů (v *Elementárních formách náboženského života*); výstižně také poznamenává, že Goffman (tím jak analýzu chování v roli začlenil do celého kontextu teatrální metaforiky) vrátil Lintonem zavedenou metaforu sociální role zpět na jeviště, na scénu [*Sociologické... 1994: 184*].

Rakouská socioložka Hilde Weisssová řadí Goffmana do širokého proudu teorie sociálního jednání, představované symbolickým interakcionismem, fenomenologickou sociologií, sociální dramaturgií a etnometodologií a reprezentované takovými jmény jako G. H. Mead, H. Blumer, A. Schütz, P. L. Berger, T. Luckmann, H. Garfinkel. Ke Goffmanovu dramaturgickému přístupu má blízko zejména Garfinkelova etnometodologie [Collins a Makowsky 1984: 236 an., Giddens 1999: 91], která svými výzkumnými metodami orientovanými na problematiku každodenní konverzace zkoumá (ale zároveň také radikalizuje) v empirické rovině mnohé z toho, co Goffman formuloval v podobě teoretických tezí a esejistických postřehů.

Během osmdesátých a devadesátých let našly Goffmanovy myšlenky odezvu v oblasti obecné sociologické teorie, ale i ve sféře specializovaných sociologických disciplín a výzkumných programů (Goffmanova analýza rámců ovlivnila např. výzkum interpersonální komunikace, masové komunikace a kolektivní paměti). V knize *The Constitution of Society* (1984) se Goffmanem nechal výrazně inspirovat A. Giddens, který od něj přejímá nejen koncept jednajících lidských bytostí jako znalých a rutinizovaných aktérů, ale částečně i konceptualizaci časoprostorových souřadnic lidského jednání (rozlišení předních a zadních regionů).

Zařadit jednoznačně Goffmana k určitému teoretickému proudu je obtížné. S jistotou lze konstatovat snad jen to, že Goffman je jedním z nejdůležitějších zástupců mik-

rosociologického paradigmatu. Jak říká Robert Hettlage, Goffmanův příspěvek k sociologii nespočívá v tom, že by vymyslel „mikroskop“ analýzy, nýbrž v tom, že tento „mikroskop“ učinil funkceschopným [Hettlage 1999: 191].

Ačkoliv má Goffman blízko k interpretativní sociologii, symbolický interakcionismus ani fenomenologii za dostatečné východisko sociologického bádání nepovažoval. Spíše než s pokusy zařadit Goffmanovo dílo paradigmaticky, se dnes můžeme setkat s přístupy, které výklad tohoto díla staví na jeho ústředních tématech a konceptech, které jsou reprezentovány takovými pojmy jako „dramaturgický přístup“, „management dojmů“, „přední“ a „zadní region“ (*The Presentation of Self in Everyday Life*), „totální instituce“ (*Asylums*), „distance od role“, „centrované/zaostřené“ a „necentrované/nezaostřené interakce“ (*Encounters*), „identita“ (*Stigma*), „face-work“, „rituál“ (*Interaction Ritual*), „rámce“ (*Frame Analysis*).

Management dojmů

Jakékoli organizované společenství lze podle Goffmana studovat dramaturgickým přístupem, tedy z hlediska ovládání dojmů v dané instituci. Tento přístup nahlíží člověka v jeho obvyklých situacích, v nichž prezentuje sám sebe a svou činnost před ostatními přítomnými. Tak jako na divadle, setkáváme se v rámci jednotlivých institucí s jedinci – účinkujícími, kteří cosi předvádějí těm druhým – obecenstvu a při tom se snaží kontrolovat dojem, který si o nich jejich okolí vytváří.

Situaci, která takto vzniká, se snaží všichni přítomní (účinkující i obecenstvo) nějakým způsobem vyložit, definovat. Tím se podle Goffmana vytváří jakýsi interakční *modus vivendi*: Účastníci přispívají k jednomu společnému výkladu situace, což neznamená ani tak skutečnou shodu na něčem, co reálně existuje, jako spíše shodu v tom, že budou respektována ta a ta tvrzení. Shoda panuje obvykle navíc i v přesvědčení, že je žádoucí, aby se společnost vyhnula otevřenému konfliktu různých výkladů situace. Tato úroveň shody je označena jako pracovní „konsensus“ [Goffman 1999: 17].

V knize *Všichni hrajeme divadlo* věnuje Goffman primární pozornost dramaturgickým problémům účastníka, který předvádí svoji činnost ostatním. Ať už je cíl oné prezentace jakýkoliv, podstatné je, že jedinec usiluje o navození určitého dojmu, jímž ovlivní, jak přítomní danou situaci definují. Proto je v jeho zájmu kontrolovat chování druhých, především jejich reakce na něho samého.

Společnost, jak poukazuje Goffman, je organizována tak, že každý jednotlivec, který přímo či nepřímo tvrdí, že je osobou určitého konkrétního druhu, automaticky uplatňuje nárok, aby byl hodnocen a aby se s ním zacházelo způsobem, jaký osoba tohoto druhu může očekávat [ibid.: 19]. Účinkující se snaží navodit určitý dojem a publikum si o tom vytváří jistý úsudek. Octne-li se jedinec ve společnosti druhých, snaží se obvykle tyto přítomní získat o něm informace nebo využít již jednou nabyté znalosti, které jim pomohou charakterizovat situaci, odhadnout předem, co od nich dotyčný očekává a co oni mohou očekávat od něj [ibid.: 10]. I pozorovatelé, kteří účinkující osobu neznají, mohou v jejím chování a vzhledu nalézt záchytné body, které jim umožní aplikovat na ni jisté posuzovací stereotypy.

Událost spojenou s prezentací jednotlivce vnímá okolí jako celek složený ze dvou částí: Jednou částí může tento jedinec relativně snadno manipulovat, neboť jde převážně o jeho verbální tvrzení. Nad druhou má zdánlivě minimální kontrolu, protože je odvozena z celkového dojmu, jakým jeho vystoupení působí. Okolí se proto snaží využít

druhé části k ověření té první. Jedinec, který si tuto tendenci okolí dokáže uvědomit, se ovšem snaží jednat tak, aby svůj verbální projev doprovodil patřičným výrazem a náležitým dojmem. Tím se vytváří scéna pro jakousi informační hru.

Společenský kontakt je konstruován stejně jako kontakt scénický. Jednotlivec, který hraje určitou úlohu, se při tom může se svým výkonem ztotožňovat v různé míře (upřímný jedinec se ztotožňuje zcela, cynik naopak minimálně). Ať tak či onak, od svých pozorovatelů vystupující obvykle požaduje, aby dojem, který v nich vyvolává, brali vážně. Snaha o udržení určitého dojmu – Goffman hovoří o umění řídit dojmy (*the art of impression management*) – která je spojena s kontrolou výrazových prostředků, má řadu dramaturgických aspektů, které Goffman postupně analyzuje za pomoci takových pojmů jako „představení“, „role“, „dramatizace“,¹ „inscenování“ výkonu, „scéna“, „zákulisi“.

Vedle toho ovšem používá i pojmy jiné proveniencí. K nim patří např. „fasáda“, „tým“ či „region“. Fasáda (*front*) označuje „tu část jednotlivcov představení, která slouží obecným a ustáleným způsobem k výkladu situace pro ty, kdo představení sledují. Fasáda je tedy standardní výrazové vybavení, které jednotlivec záměrně či mimoděk užívá během svého výkonu.“ [ibid.: 29] Součástí fasády je jednak „scéna“ (tj. rozmístění objektů v prostoru, předměty, kulisy, rekvizity), jednak „osobní fasáda“ (ty části výrazového vybavení, které nejlépe identifikujeme se samotným účinkujícím, tzn. vzhled, oblečení, odznaky úřadu, ale také vystupování, gestikulaci, způsob mluvy). Běžně se očekává, že mezi scénou a osobní fasádou existuje logická spojitost a vzájemná korespondence. Jednotlivec, který se chopí určité ustálené společenské role, obvykle zjišťuje, že konkrétní fasáda již pro ni byla ustavena; fasády jsou, jak říká Goffman, „spíš vybírány, nikoli utvářeny“ [ibid.: 34].

Protože individuální výkon jednotlivce nepředstavuje při zkoumání nejrůznějších druhů interakce dostatečné východisko, zavádí Goffman termín „tým“, jímž označuje jakýkoli soubor jednotlivců, kteří spolupracují na realizaci jedné úlohy. Postavení jednotlivců v týmech není velmi často rovnocenné. Z někoho může být přidělením hlavní role učiněna hvězda,² jiný se naopak může dostat před obecenstvo jen zřídka.

Každý tým hraje svou úlohu před druhým týmem. Z tohoto pohledu je nutno uvažovat nikoli o dramatické akci, nýbrž o dramatické interakci. Označíme-li jeden tým jako účinkující a druhý jako obecenstvo, odhlížíme alespoň na čas od toho, že i druhý tým předvádí určitý týmový výkon. Tím, že oba týmy směřují k určité jednotě ve svém projevu, představuje tato interakce nikoli kakofonickou směsicí jednotlivých hlasů, nýbrž spíše určitý druh dialogu a souhry dvou týmů [ibid.: 93].³

Výkony účinkujících a publika se odehrávají v určitém prostoru; Goffman hovoří o regionech. Region charakterizuje jako místo, které je do určitého stupně ohraničené barié-

¹) Charakteristickým znakem dramatizace je to, že „jednotlivec v přítomnosti druhých naplňuje svou činnost náznaky, které dramaticky zvýrazňují a dokreslují skutečnosti, které by jinak zůstaly nejasné nebo skryté“ [Goffman 1999: 36]. Ve stejném směru působí také „idealizace“, označující tendenci účinkujících nabízet svým pozorovatelům dojem, který je nejrůznějšími způsoby idealizovaný (např. okázalým využitím status-symbolů).

²) Goffman upozorňuje na to, že jedinec s dramaturgickou dominancí nemusí mít dominanci řídicí. Jako příklad uvádí pohřeb, kde nebožtík je dramaticky dominantním účastníkem, zatímco reprezentant pohřebního ústavu má dominanci řídicí a průběh obřadu řídí.

³) Goffman si je vědom toho, že pro určité typy interakcí (víceletýmové situace) je model dvou týmů nevhodný.

rami vnímání [ibid.: 108]. Regiony se dělí na přední, kde je výkon úlohy prezentován, a zadní, kde je připravován.⁴ K těmto dvěma typům regionů je možné přiřadit ještě region zbytkový, tedy „vnějšek“ (jsou jím všechna místa, která nejsou vymezena předním a zadním regionem). Jednotlivce, kteří se nacházejí na této vnější straně instituce, lze označit jako „nezasvěcence“. Přístup do předního a zadního regionu je regulován tak, „aby se obecenstvo zabránilo vidět do zákulisí a nezasvěcencům vstoupit do výkonu, který jim není určen“ [ibid.: 230].

Přední region je místo, kde představení probíhá. Pevné znakové vybavení předního regionu je tou částí fasády, která je označována jako scéna [ibid.: 108]. Tento region může obecenstvo udržovat pod dohledem a kontrolovat ho. Jinak je tomu ale se zadním regionem, který je označován jako zákulisí. Běžně praktikovaná technika „managementu dojmů“ vyžaduje, aby cesta z předního regionu do zákulisí byla pro členy obecenstva uzavřena nebo aby celý zadní region zůstal před obecenstvem ukryt. Zadní region bývá běžně umístěn v sousedství předního regionu. Díky tomuto sousedství může být účinkujícímu poskytována ze zákulisí pomoc a on může svůj výkon občas přerušit krátkou chvílí odpočinku.

Přístup účinkujících vůči přítomnému obecenstvu se obvykle liší od postojů, které tyto osoby projevují v zákulisí (při vystoupení z role) vůči nepřítomnému obecenstvu. Z hlediska „managementu dojmů“ patří k nejzajímavějším „okamžiky, kdy účinkující vystupuje ze zákulisí a vstupuje do míst pro obecenstvo nebo naopak, protože v těchto momentech můžeme pozorovat obdivuhodné navlékání a snímání role“ [ibid.: 120-121].

Cílem týmu je udržet ten výklad situace, který se snaží navodit svým představením. Skutečnosti, jež mohou dojem vyvolaný výkonem týmu zdiskreditovat, představují zdroj „destruktivních informací“, které se obecenstvo nesmí dozvědět. Tým proto musí být schopen kontrolovat informace a udržet jistá tajemství.

Jednotlivci, kterým se podaří k těmto tajemstvím proniknout, a mohou tak pro tým představovat hrozbu, jsou hráči „diskrepantních rolí“. Jednu skupinu hráčů těchto rolí představují ti, kteří přicházejí do příslušného společenství v přestrojení (Goffman pro jejich označení používá pojmy jako konfident, volavka, tipař, falešný zákazník). Další skupinu představují osoby, které během výkonu nejsou přítomny, ale vlastní o něm „nečekané“ informace (specialisté, důvěrníci, kolegové).

Jestliže se dva týmy prezentují navzájem jeden druhému za účelem interakce, členové obou týmů mají tendenci zachovávat jakousi „tichou dohodu“, resp. pracovní konsensus, který zajišťuje, že komunikace nevybočí ze obvyklých mezí. Pokud by mělo k nějakému narušení dojít, jsou obě strany obvykle připraveny opačnému týmu mlčky a taktně pomoci žádoucí dojem udržet.

V případě, že v důsledku nejrůznějších incidentů, *faux pas*, neočekávaných událostí či nevhodných gest k narušení přece jen dojde, mohou účinkující, obecenstvo i nezasvěcenci využít k záchraně výkonu určité metody (Goffman hovoří o sebeobraných a ochranných metodách). Velmi důležitá je v takových situacích míra taktu obecenstva a nezasvěcenců. Je logické, že má-li být obecenstvo v zájmu účinkujících taktní, musí se

⁴) Hovoříme-li o předním nebo zadním regionu, činíme tak vždy z hlediska konkrétního výkonu a funkce, jímž dané místo slouží v době podávaného výkonu. Existuje totiž mnoho regionů, které v určitou dobu a v určitém smyslu fungují jako přední regiony a jindy, v jiném smyslu jako regiony zadní.

účinkující chovat takovým způsobem, který poskytnutí této pomoci umožňuje [ibid.: 225].

Interakční řád

Mnozí interpreti dnes spatřují hlavní význam Goffmanova díla v tom, že je v něm demonstrováno, jak v elementárních komunikačních situacích vzniká a udržuje se smysluplný interpretovatelný řád. Jedná se o řád, který je udržován díky určitému konsensu a je reprodukován každodenní rutinou, jež je současně jakousi jeho předběžnou zárukou.

Pojem interakční řád (*the interaction order*), který Goffman používá, se vztahuje na ony prostory, příležitosti a setkání, v rámci kterých jednotlivci – v bezprostřední fyzické přítomnosti ostatních – dospívají k pracovnímu konsensu o povaze reality. Vzájemnou pozorností, účastí a koordinací jednání vznikají situace sociálních setkání, jež mají svůj relativně autonomní soubor pravidel, který je zároveň jejich předpokladem i výsledkem.

Lidé, jak konstatuje J. Keller, sledují pravidla hry, kterou sami nevymysleli, a dodržují určité rituály, nikoli proto, že by to pro ně bylo zvláště výhodné, nýbrž z prosté obavy před vyobcováním ze společenského života. Dodržováním stanovených rituálů signalizují ostatním, že se na ně mohou spolehnout i v případě, že hra, na kterou všichni přistoupili, asi příliš smyslu mít nebude [Keller 1991: 124].

Každý jednající se v procesu interakce nachází v situaci, která je ve smyslu výsledku otevřená, přináší různá překvapení, a je proto také riskantní a ohrožující. Ke zkušenosti jiných lidí nemáme žádný přímý přístup, a tak se snažíme zkoumat cizí zážitky z náznaků a výrazových forem cizího těla. Každé takové poznání zůstává ovšem pochybné, předběžné a plné omylů. Každodenní interakce, charakterizované otevřeností a nutností rozhodovat, mohou být zvládnuty pouze prostřednictvím habitualizované sociální regulace. Její nasazení je ovšem omezené, a tak jednání jednotlivců zůstává nadále vystaveno neurčitosti, a tím také strachu. V kontaktu s jinými osobami je nutné ustavičně opatrně vytyčovat společnou půdu. Společenský styk s (nutně cizími) interakčními partnery – ať už jsou si fyzicky, intelektuálně a emocionálně sebevíc blízcí – je proto polem překvapení, která mohou být spojena s omyly a zklamáním.

Goffman rozlišuje dva druhy interakcí – centrované a necentrované. Centrované/zaostřené interakce (*focused interaction*) jsou ty, v nichž zúčastněné osoby orientují svoji pozornost ke společnému centru – ohnisku (tématu, úkolu); v necentrovaných/nezaostřených interakcích (*unfocused interaction*) tento společný fokus pozornosti chybí [Hettlage a Lenz 1991: 35]. Zejména v centrovaných interakcích jsou tělo a vlastní já maximálně zranitelné. Každý „nesprávný“ výraz, pohyb nebo držení těla se stává signálem ke zvýšené ostražitosti.

Ke stabilizaci interakce slouží pravidla, kteří řídí chování jedinců po způsobu gramatických pravidel. Některá z těchto pravidel jsou symetrická, jiná asymetrická [Goffman 1967: 52] (asymetrická jsou např. vojenská pravidla zdravení). Určitá pravidla jsou závazná, u některých je jejich dodržování pouze očekáváno. Všem pravidlům je však společné to, že slouží jako vodítka pro řešení praktických problémů interakce.

V rámci „interakčních rituálů“ přisuzuje Goffman zvláštní význam dvěma „ceremoniálním kódům“, které označuje výrazy *deference* (úcta) a *demeanor* (mravy, způsoby) [ibid.: 47 an.]. Deference se projevuje ve zdrženlivém chování (např. mlčenlivost v trapných situacích) a zdvořilosti (komplimenty, pozdravy apod.); demeanor ve způsobech

(např. způsoby stolování), které musí jednatíci projevít, aby dokázal svou spolehlivost jako partner.

Stabilita interakce není něčím daným, nýbrž je nutné se o ni neustále zasazovat. Pokud se tato regulace zhroutí, sociální skutečnost přestává být sdílena. Na příkladu chování dětí, komiků, opilců či psychicky narušených jednotlivců Goffman dokládá, jak snadno může tato křehkost sociálního světa vyjít najevo.

Při každém setkání musejí jeho účastníci dešifrovat různé významy, interpretace a návrhy; každé setkání vyžaduje určitou „práci“ na dorozumění. Žádný diskurs přitom není srozumitelný bez objasnění kontextu. Jen tak lze rozlišit, co je míněno vážně a co je legrace, co je naivita a co přetvářka, co je oděv z nutnosti (armáda) a co karneval nebo dokonce schizofrenie [Hettlage 1999: 194].

Pro kontext, který je v interakci vždy spolupřítomný, používá Goffman pojem „rámce“ (*the frameworks*), který převzal od Gregory Batesona. „V kontextu charakteristických dat daného rámce je jednání ve svém významu určitelné – tj. čitelné.“ [Šrubař 1993: 8] Bez této definiční formy nelze jednání porozumět.

Rámecem se rozumí vedle časo-prostorových předpokladů i všechny zkušenosti, nevyřčené informace a cíle, které umožňují zařadit to, co se koná „uvnitř“ a co „vně“ situace. „Jednou z funkcí rámce je definice toho, co je v probíhající interakci hlavním a co vedlejším dějem, popřípadě jaké návaznosti jsou v daném rámci pro další jednání vyloučeny, tj. co je sice v dané situaci viditelné a v principu možné, ale musí být ignorováno.“ [Šrubař 1993: 8-9]

Zasazení do rámce předpokládá kulturně sdílené interpretační vzorce a interpretaci ze strany účastníků interakce. Jedna z těžkostí, která při tom vzniká, spočívá v tom, že základní formy primárních rámců mají určité modulace, jejichž znaky musejí být dešifrovány, aby bylo možné v určité situaci přiměřeně jednat. Není-li vyloučeno podvádění, zakrývání pravých úmyslů a snaha o manipulaci, pak je nutné řešit otázku, zda je to, co probíhá, předstírané nebo skutečné. Dojde-li pak v důsledku vzájemného klamání k potížím (*reality-troubles*), hrozí, že věrohodnost každodennosti bude stažena z oběhu [Hettlage 1999: 196].

Jedinec a instituce

Jedním z problémů, kterým Goffman věnoval značnou pozornost, je problém osobní identity. Zkoumá, jak jednotlivci ve svém životě zacházejí se svým vlastním „já“ a jakými způsoby se snaží uchovat svou vnitřní integritu a pocit důstojnosti v rolích, které jsou jim vnuceny. Tento badatelský zájem se zřetelně odráží v knize *Asylums*, v níž analyzoval vztahy pacientů a ošetřovatelů v prostředí psychiatrické léčebny, a je patrný i v *Encounters*, kde je obsažen slavný Goffmanův koncept „distance od role“.⁵

Obecně platí, že je ve vlastním zájmu každého jednotlivce neohrožovat interakci, v níž se angažuje. Zároveň se však individuum nechce nechat ovlivňovat a poškozovat příliš velkým tlakem ze strany institucí. Proto se na jedné straně podrobuje pravidlům, zatímco se na druhé straně snaží vyjádřit svou nezávislost výstavbou vlastního, odstíněného světa.

⁵) Pojem „distance (odstup) od role“ charakterizuje případy, kdy je role hrána úmyslně bez vnitřního ztotožnění, resp. kdy jednatíci udržuje odstup mezi tím, co si myslí, a rolí, kterou hraje.

Goffmanův teoretický systém má, jak je zřejmé, i výrazný etický rozměr. Smyslem interakce, jak zdůrazňuje, není jenom představit „já“ způsobem, který ostatní schvalují, nýbrž také toto „já“ před ostatními chránit. Každý musí toho druhého uznávat jako „posvátné vlastní já“, jež nesmí být zraněno, nýbrž se neustále musí uctívat s distancí plnou respektu [Hettlage 1999: 198]. Goffmanovy detailní analýzy sociálních situací zkoumají ambivalenci a napětí mezi charakterem institucí a jedincem; ambivalenci pravidel, která sice „já“ omezují, ale zároveň ho před sociálními riziky, jako jsou stud, trapnost či degradace, ochraňují [Weiss 1993: 81]. „Stigma“, které může činit jednotlivce diskreditovatelným, proto nelze v této perspektivě pojímat jednoduše jako nějaký konkrétní příznak (barva kůže, tělesná vada apod.), nýbrž jako omezení interakční perspektivy, které zabraňuje jedinci realizovat jeho možnosti.

Goffman zdůrazňuje, že jednotlivci jako angažovaní představitelé svého vlastního „já“ žijí v morálkou prostoupeném světě, jehož požadavky primárně spočívají v udržení interakčního řádu. Tím, že jedinec dostatečně uznává toho druhého a dovoluje mu, aby si vytvořil a potvrdil svou identitu, spolupodílí se na budování základny tohoto řádu.

Tomu ostatně slouží i dodržování interakčních rituálů a respekt k interakčním konvencím. Goffmanův pohled je ovšem příliš kritický na to, aby vyzvedal harmonistické pojetí interakce a řádu. Z toho důvodu hovoří pouze o „*modu vivendi*“ nebo o „pracovním konsensu“. Dramaturgie každodennosti není Goffmanem (jak je mu to často podsouváno) interpretována jenom po způsobu divadelní hry, nýbrž také jako morální a funkcionální proces tvorby řádu. Proinstitucionální chápání morálky (které posiluje společenský *status quo*) Goffman vyvažuje názorem, že morálka se nezřídka staví právě proti moci institucí, aby odvrátila nevhodné požadavky společnosti k vlastnímu „já“.

JIŘÍ ŠUBRT je odborným asistentem na katedře sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se sociologickou teorií, výzkumem veřejného mínění a médií. Je autorem knih *Civilizační teorie Norberta Eliase (Praha, Karolinum 1995)*, *Problém času v sociologické teorii (Praha, Karolinum 2000)*, *Postavy a problémy soudobé sociologické teorie (Praha, ISV 2001)* a *vedoucím autorského kolektivu práce Kapitoly ze sociologie veřejného mínění (Praha, Karolinum 1998)*.

Literatura

- Collins, R., M. Makowsky 1984. *The Discovery of Society*. (Third Edition) New York: Random House.
- Giddens, A. 1999. *Sociologie*. Praha: Argo.
- Goffman, E. 1967. *Interaction Ritual: Essays of Face-to-Face Behavior*. Garden City, NY: A Doubleday Anchor Original.
- Goffman, E. 1973. *Asyle: Über die soziale Situation psychiatrischer Patienten und anderer Insassen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Goffman, E. 1974. *Frame analysis: An Essay on the Organization of Experience*. New York: Harper and Row Publishers.
- Goffman, E. 1999. *Všichni hrájeme divadlo: Sebe prezentace v každodenním životě*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon.
- Hettlage, R., K. Lenz (Hrsg.) 1991. *Erving Goffman – ein soziologischer Klassiker der zweiten Generation*. Bern, Stuttgart: Verlag Paul Haupt.
- Hettlage, R. 1999. „Erving Goffman (1922-1982).“ S. 188-205 in *Klassiker der Soziologie. Von Talcott Parsons bis Pierre Bourdieu*, hrsg. von D. Kaesler. München: Verlag C. H. Beck.

- Keller, J. 1991. *Úvod do sociologie*. Praha: SLON.
- Sociologické školy, směry, paradigmata*. 1994. Praha: SLON.
- Šrubař, I. 1993. „Sociální jednání a sociální řád.“ *S-obzor, Čtvrtletník pro kritickou sociologii*, č. 4: 5-17.
- Weiss, H. 1993. *Soziologische Theorien der Gegenwart: Darstellung der großen Paradigmen*. Wien, New York: Springer-Verlag.

Social Housing in Europe 2000

Martin Lux (editor)

Vydal Sociologický ústav AV ČR
Ministerstvo pro místní rozvoj

Sborník vybraných prezentací z mezinárodního semináře *Social Housing in Europe 2000*, který proběhl v Praze 6.-7. října 2000. Díky široké účasti výzkumníků i praktiků v oblasti bydlení ze zemí Evropské unie (EU) a transformujících se zemí nabízí sborník mezinárodní srovnání systémů sociálního bydlení a hlavních vývojových trendů. V angličtině.

Autoři:

Prof. Hugo Priemus, Delft University of Technology, Nizozemí

Dr. Kenneth Gibb, University of Glasgow, Velká Británie

Dr. Ivan Tosics, Metropolitan Research Institute, Maďarsko

Eva Geröhazi, Metropolitan Research Institute, Maďarsko

Dr. József Hegedüs, Metropolitan Research Institute, Maďarsko

Dr. Alina Muziol-Weclawowicz, National Economy Bank, Polsko

Zdislaw Slabkowicz, Forum of Social Housing Associations, Polsko

Elena Szolgayová, Ministry for Construction and Regional Development, Slovensko

Ing. Mgr. Martin Lux, Sociologický ústav AV ČR, Česká Republika

Jednotlivé výtisky můžete objednat na adrese:

Tým Socioekonomie bydlení

Sociologický ústav AV ČR

Jilská 1

110 00 Praha 1

e-mail: lux@soc.cas.cz

fax: 02/ 2222 1658

Mihailo V. Popović: Teorija i empirija. Sociološko istraživanje društvenih klasa i slojeva

Beograd, Filozofski fakultet 1994, 122 s.

Milosav Janičijević, Silvano Bolčić et al.: Novi pravci promena društvene strukture Jugoslavije

Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka 1990, 171 s.

Střední a mladší generace sociologů si možná není vědoma, že v šedesátých letech v poválečných evropských státně socialistických zemích vedle sociologie polské, maďarské a československé existovala ještě jedna významná územní koncentrace sociologického bádání: ve federální Jugoslávii se subcentry v Lublani, Zářebu a Bělehradě. Její vznik a existence souvisely s politickým postavením Jugoslávie jako jednoho z mála států, které se osvobodily od německé okupace převážně vlastními silami a které později dokázaly uhájit svou politickou a ideologickou nezávislost i na Sovětském svazu. Mezi mnohými společenskovědními pracovníky zemí sovětského bloku se těšila uznání snaha o vytvoření relativně samostatné koncepce tzv. samosprávného socialismu, která však byla trnem v oku oficiální vědy o společnosti, zvláště sovětské. Podobně jako sociologie polská získala i sociologie národních republik jugoslávské federace v letech tzv. roztržky se Sovětským svazem možnost relativně svobodného rozvoje a otevřené výměny názorů bez ohrožení neustálými administrativními zásahy. Shodou okolností se mi nedávno podařilo obnovit výměnu poznatků se dvěma sociology současné Jugoslávie, kteří se již tehdy zabývali problematikou sociální struktury a v současnosti pokračují ve studiu společenské transformace bývalých zemí státního socialismu a podívat se do jejich prací z devadesátých let. Pohled je to zajímavý.

Mihailo V. Popović je mezinárodně známý srbský sociolog a politolog, emeritní profesor Filozofické fakulty Bělehradské univerzity. Patří k té skupině humanisticky orientovaných srbských badatelů, kteří si byli vědomi, že přes všechny snahy o originalitu, spjaté s důrazem na politickou decentralizaci samosprávného typu a rozvoj tržních vztahů, ani jugoslávský

společenský systém nebyl schopen překročit zásadní omezení daná jeho totalitárním charakterem. Kromě zajímavých studií spíše politologického rázu působí i v oblasti sociologické. V roce 1994 shrnul své poznatky a zkušenosti ze sociologického bádání v práci *Teorie a empirie*. Začíná rozbohem vztahů teorie a pěti empirických výzkumů tříd a vrstev na území bývalé federální Jugoslávie z let 1977-1991, v němž se distancuje od jednostranných ideologických koncepcí tzv. čistého socialismu a od absence teoretického vysvětlení hluboké krize jugoslávské socialistické společnosti. V kapitole o sociálních nerovnostech klade značný důraz na nerovnosti vyplývající z rozdělení společenské, zejména pak politické moci. Z ekonomického hlediska chápe odměňování v Jugoslávii jako uplatnění směsi principu „podle zásluh“ (spíše ve slovech) a rovnostářství (spíše ve skutečnosti). Porovnání Giddensova a Runcimanova pojetí tříd a vrstev používá k relativizaci významu různých typů sociální diferenciace ve státně socialistické společnosti let sedmdesátých. Po rozsáhlé kritice uplatňování marxistické verze ideologického myšlení v otázce tzv. antagonistických a neantagonistických tříd upozorňuje na nebezpečí normativismu při předvídání budoucích vývojových tendencí a vyslovuje se ve prospěch predikcí možných změn podmíněných různými druhy okolností. Dále Popović vstupuje do nekonečné světové diskuse o vztahu třídní strukturace a sociální stratifikace a vyslovuje se na základě analýzy jugoslávského vývoje ve prospěch obecné teorie sociálního rozvrstvení, která zahrnuje i rozdělení na společenské třídy, nebo alespoň některé jeho prvky.

Nejzávažnější částí studie M. Popoviče, opírající se v doposud zmíněných kapitolách o empirické výzkumy a teoretické úvahy z let padesátých až sedmdesátých, je závěrečná kapitola, ve které autor dodatečně koriguje teoretické předpoklady, hypotézy i poznatky výzkumu Srbska z konce roku 1988. Jeho závěr zní: Srbská, popř. jugoslávská společnost se v průběhu osmdesátých let stala totalitárním sociálním systémem v procesu všeobecné krize a desintegrace. Ta se prosazovala a) liberalizací tržních vztahů, hlavně však symptomy hospodářského chaosu (pokles výroby, růst inflace a neoprávněného obohacování) a b) poklesem

moci politické a státní elity, která ztrácela schopnost řídit základní společenské procesy a vztahy. Na tomto víceméně správném závěru je pozoruhodné, že tušení všeobecné krize sociální struktury a politického systému není specifikováno ani v publikaci z roku 1994 pro oblasti vztahů etnických a teritoriálních, kde se projevila nejvýrazněji jakožto hlavní příčina rozpadu staré Jugoslávie jako federálního státu. Popovičova studie jako by uzavírala jednu – tzv. revizionistickou – etapu vývoje výzkumu sociální struktury.

V práci Milosava Janičjeviče, který patřil v šedesátých letech k mladší části sociologů zainteresovaných na moderněji pojatém výzkumu sociální stratifikace ve státně socialistických zemích, a jeho kolegů z Institutu společenských věd, pojednávající o nových směrech změny sociální struktury Jugoslávie, je shrnuta bohužel jen část výsledků reprezentativního šetření téměř 16 tisíc dotazovaných ze všech republik a oblastí federální Jugoslávie z let 1986/87. Z toho, co bylo publikováno, je zřejmé, že šetření bylo připraveno na velmi dobré teoretické i metodologické úrovni a že se týkalo širokého okruhu otázek, velmi důležitých pro posouzení situace i výhledů společnosti. Krize jugoslávské společnosti byla zřejmě považována za očividný fakt. Za vznik krize podle názoru obyvatelstva odpovídali politici, manažeři a odborníci. Jsou tu však neobyčejně důležité údaje o hodnocení hospodářské situace obyvatelstvem jednotlivých částí Jugoslávie. Za velmi těžkou ji považuje 44-50 % obyvatel většiny republik a oblastí Jugoslávie, avšak pouze 27 % obyvatel Makedonie, 29 % Kosova a 38.5 % Bosny a Hercegoviny. O příčinách a důsledcích této zvláštní struktury veřejného mínění, která je na první pohled v rozporu s následnými etnickými konflikty a rozpadem Jugoslávie, se z prvních interpretací dat nedovidáme téměř nic. (Práce na výzkumu zřejmě dále nepokračovaly.) Buď byla pozdější zainteresovanost „odbojných“ částí na rozpadu způsobena zcela jinými příčinami, např. politicko-kulturními, či mezinárodními, nebo naopak nechť setrvaly ve svazku s ostatními způsobilo chování obou velkých republik: Srbska a

Chorvatska, které se v průběhu krize pokusily získat nějaké výhody na úkor až donedávna přednostně uspokojovaných menších etnik. V každém případě se ukazuje, že logika stratifikačních výzkumů, které abstrahují od jiných, často velmi důležitých faktorů, zejména etnických, teritoriálních, generačních, nábožensko-kulturních, není příliš citlivá na odhalování zdrojů významných konfliktů přicházející blízké budoucnosti. S podobnými postřehy o významu stratifikačních a jiných faktorů bylo možno se setkat i v jiných společnostech, např. v Polsku, Sovětském svazu, v jistém smyslu i v Československu. Jak tomu bylo v Jugoslávii, mohou v dalších interpretacích říci jen tamní badatelé.

Milosav Janičjevič mi na mou žádost poslal sérii svých převážně teoretických textů pro odborné sociologické časopisy z let devadesátých. Jestliže poněkud stereotypní stratifikační výzkumy konce osmdesátých let znamenají ukončení jedné etapy vývoje sociologického myšlení v Jugoslávii, pak pouhé tituly deseti původních teoretických studií ukazují, že i zde začíná etapa nového charakteru: *Postindutriální společnost: mýtus, nebo skutečnost?* (1991); *Staré a nové elity v soudobé společnosti* (1992); *Teorie modernizace a rozpad reálsocialismu* (1993); *Sociální nerovnosti v postsocialistických společnostech* (1996); *Teorie sociálních konfliktů a postsocialistická transformace východoevropských společností* (1996); *Etnicita a sociální nerovnosti v teoretické perspektivě* (1996); *Teorie společenských změn a postsocialistická transformace východoevropských společností* (1997); *Soudobý kapitalismus: identita systému, nerovnosti a společenská pravda* (1997); *Společenské a systémová integrace postsocialistických společností* (1998). Je zjevné, že tu jeden z nejzkušenějších jugoslávských sociologů zpracovává podněty z vývoje světové sociologie a systematicky se zabývá možnostmi jejich uplatnění na problémy postsocialistického rozvoje. A překvapují jistě i četné analogie s vývojem sociologického myšlení u nás, v Polsku, v Maďarsku, na Slovensku i v Německu.

Pavel Machonin

Jean-Pierre Bardet et Jacques Dupâquier (ed.): Histoire des populations de l'Europe III. Les temps incertains 1914-1998

Paris, Fayard 1999, 792 s.

V pařížském nakladatelství Fayard nedávno vyšel poslední, třetí svazek dějin evropského obyvatelstva s příznačným podtitulem: „Nejisté časy 1914-1998“. Zatímco předcházející dva svazky (věnované období do roku 1750 a demografické revoluci 1750-1914) před více než deseti lety napsané a pro vydavatelské potíže publikované teprve v minulém a předminulém roce jsou dílem několika desítek evropských historických demografů, na třetím svazku se setkalo 29 autorů z různých badatelských okruhů a stíhaly se vědecké názory z nejrůznějších časových úseků 20. století s nejčerstvějšími výsledky evropské demografie. I když oba vydavatelé díla Jean-Pierre Bardet a Jacques Dupâquier jsou historikové, jeho metodická i dokumentová báze spočívá na výzkumech spíše ostatních věd o člověku a společnosti, mezi nimiž se čím blíže k současnosti tím více uplatňuje sociologie.

Často se však stává, že názory demografů, sociologů, ekonomů, lékařů, antropologů či filozofů tlumočí čtenáři historik. Bez jeho pomoci by zřejmě nebylo možno dát dílu alespoň vnější zdání syntetického pohledu na dějiny evropského obyvatelstva ve 20. století. O takový pohled na populační vývoj se pokusil Jacques Dupâquier. Hned v rozsáhlém úvodu ke třetímu dílu se snažil naznačit, v čem spočívají podle jeho názoru nejistoty dvacátého století, které pokládá za nejrušnější v dějinách evropského obyvatelstva od dob stěhování národů. Poukazuje na 80 miliónů válečných padlých, deportovaných a zemřelých v důsledku vyprovokovaných hladomorů. Ztráty způsobené válkami a humanitárním selháním totalitních politických systémů nelze ovšem podle Dupâquiera paušálně přičítat bezohlednosti mocných vůči obyvatelstvu jejich vlastních i nepřátelských zemí, které v celé dosavadní historii Evropy ti, co měli moc a vliv, málokdy váhali zatížit katastrofálními důsledky politických konfliktů. Na demografickém poklesu Evropy ve 20. století se podílí vedle hrubého vzájemného násilí znepřátelených velmocí i ideologické působení sociálních teorií. V roce

1914 Evropa s 450 milióny obyvatelstva tvořila čtvrtinu populace Země. Narodilo se zde 15,3 miliónů dětí, což bylo 22 % všech porodů na světě. V roce 2000 by prý Evropa s předvídanými 685 milióny obyvatel měla tvořit 11,3 % světové populace. Porodů se očekává 7,3 miliónů, což má být jen 5,1 % všech na Zemi.

Šok první světové války, jíž se přičítá 8 miliónů padlých, 2 milióny obětí „španělské chřipky“ v roce 1918 a 15 miliónů nenarozených v důsledku válečného rozvratu rodin, se prodloužil na východě Evropy do prvních poválečných let dvacetimiliónovou ztrátou obyvatelstva přičítanou socialistické revoluci v zemích bývalého ruského cara. Ani zvitězivší demokratický politický systém na Západě však nebyl schopen plně zvrátit obnovy. Dupâquier to přičítá zhroucení ekonomických struktur ve „světové“ hospodářské krizi 1930, zhroucení politických struktur a hodnotových systémů vedoucí k „totalitarismu“ a v důsledku toho k „balkanizaci“ střední a východní Evropy. Ani 7 nových evropských samostatných států (Finsko, Estonsko, Litva, Lotyšsko, Polsko, Československo a Jugoslávie), vytvořených v letech 1918-1929, nepřispělo k rozšíření západoevropských politických systémů na východ. Zatímco podle významného francouzského historika Françoise Fureta první, v podstatě nechtěné světové válce mohlo být zabráněno, kdyby tehdy rozhodující evropské velmoci projevíly trochu více opatrnosti a moudrosti, druhé, ještě daleko „světovější“ co do počtu účastníků, se nebylo prakticky možné vyhnout, protože se stala hlavním cílem velmocenské politiky Hitlerem ovládnutého německého totalitárního státu. Výsledkem válečného konfliktu v Evropě bylo tentokrát 43 miliónů mrtvých, mezi nimiž se jen obtížně vydělují ztráty vojenské a civilní, a 20 miliónů nenarozených. Snad právě rozsah ztrát druhé světové války psychologicky působil na generaci vstupující v polovině čtyřicátých let do plodného věku. Demografy naprosto nečekaný „baby boom“ však nevydržel ani do konce na Západě „slavných“ třiceti let poválečné obnovy. Kolem roku 1970 nastává „baby krach“.

Tabulka nejnápadnějších příčin demografického poklesu Evropy, kterou Dupâquier pro názornost sestavil, od poloviny 20. století přestává vyčíslovat ztráty počtem zemřelých či

nenarozených a podává jen nejstručnější sled událostí. V „třiceti slavných“ letech po druhé světové válce, jak nazval kdysi období přibližně 1945-1973 francouzský ekonom a sociolog Jeana Fourastié, se tabulka nezmiňuje ani o hospodářském zázraku, ani o vzniku konzumní společnosti, nýbrž o amerikanizaci evropského Západu a sovětizaci Východu. Tak se v synchronické tabulce dostává vedle sebe pro Západ v období 1973-2000 „nová krize hodnot“ a pro Východ „zhroutení sovětského systému“. Ani v podrobnějším výkladu k této tabulce se ovšem Dupâquier nemůže vyhnout značným zjednodušením, chce-li být stručný a výstižný v charakteristice poválečné ekonomiky na Západě i na Východě a demografických změn, které přivodily na konci 20. století situaci, že roční míra přirozeného přírůstku evropského obyvatelstva klesla na nulu, zatímco ve zbytku světa dosahuje 1.6 %. Dupâquier si je vědom choulostivé situace každého současného demografa, který by chtěl rozlišit příčiny a důsledky různých demografických jevů na západě i na východě Evropy vedoucí přes rozdílnost demografických procesů onde i tam k shodným dlouhodobým tendencím ve vývoji evropského obyvatelstva. České demografické vědě může lichotit, že Dupâquier v úvodu užil pro názorné seznámení s problémem srovnatelnosti populačního vývoje různých evropských oblastí dvou grafů z roku 1991 sestavených francouzským demografem Monnierem a českou demografkou Rychtaříkovou o vývoji plodnosti generací 1900 až 1960 a o vývoji naděje dožití v letech 1930-1990 v různých částech Evropy.

Není možné detailně popsat všechny problémy populačního vývoje Evropy dvacátého století, o nichž pojednává dvacet obširných kapitol na téměř osmi stech stranách. Lze jen obdivovat bravuru, s níž tak pestrou a multidisciplinární látku zvládl Jacques Dupâquier, hlavní organizátor celého díla, kdysi spoluautor s Marcelem Reinhardem prvních francouzských dějin světového obyvatelstva, autor či spoluautor čtyřdílných dějin populace Francie, dějin demografické statistiky a dlouhé řady dalších prací z oboru historické demografie i demografické teorie. Je nepochybně výsledkem nejen jeho erudice, nýbrž i obrovských zkušeností v práci s autory mnoha vědeckých disciplín, a také z mnoha evropských zemí, že se

vůbec podařilo – byť za cenu nutných zjednodušení některých problémů dějin politických či hospodářských – udržet hlavní vývojovou linii nejnovějšího úseku dějin včetně současnosti evropských populací. První kapitola věnovaná demografii jako badatelskému oboru z pera samotného Dupâquiera přetéká otázkami, na něž se ve 20. století demografové pokoušeli odpovědět, a to nejčastěji na objednávku jiných oborů, od sociologie a antropologie po genetiku, eugeniku a lékařské vědy. Zároveň ovšem i demografové svými výzkumy inspirovali nejen mnohé vědní obory, ale i politiku a veřejnou správu. Toto mnohoznačné uplatnění demografie se jeví ve většině kapitol, ať se jedná o speciální pojednání o demografických důsledcích obou světových válek, či o třech evropských demo-ekonomických modelech z let 1913-1950, 1950-1973 a 1973-1990, kterými se italský demograf Massimo Livi Bacci snaží periodizovat různé etapy vztahu mezi ekonomikou a populací, nebo o triumfu medicíny 20. století, jemuž přiřítají vzestup naděje dožití italská demografka Graziella Caselli, a francouzští demografové France Meslé a Jacques Vallin. Jedna ze stěžejních kapitol práce z pera Jean-Clauda Chesnaisa je věnována nerovnoměrnému, ale hlubokému a neodvratnému poklesu plodnosti všech evropských populací ve 20. století. Tentýž autor napsal i kapitolu o vývoji ekonomické aktivity evropských mužů a žen od roku 1913. Zvláštní kapitola je věnována objevu „třetího věku“ u evropského obyvatelstva. Část jí napsal anglický historický sociolog Peter Laslett, který před lety tuto problematiku objevil při studiu historického vývoje evropské rodiny. Také obsáhlá kapitola o krizi evropské rodiny ve 20. století byla svěřena socioložce s mnohaletou zkušeností ve výzkumu této otázky Évelyne Sullerotové, jejíž text vyšel nedávno v českém překladu. Evropským migracím se věnovali ve zvláštní kapitole Olivier Faron a Pierre George.

Pak následují kapitoly věnované specifickému populačnímu vývoji jednotlivých evropských států či oblastí, napsané většinou místními odborníky. Kapitolu o Francii nazval její autor Jean-Pierre Bardet příznačně „Konec ojedinelosti?“, to znamená konec odlišného demografického vývoje Francie v minulých stoletích od ostatních evropských zemí. Popu-

lační problém Československa či České republiky a Slovenska je pojednán společně s Maďarskem a Polskem až v předposlední kapitole. Zdá se, že došlo vzhledem k léta trvajícím redakčním přípravám k nějakému přerušení kontaktu redakce s místními autory, protože text za všechny čtyři země s využitím místních pramenů napsali Jacques Dupâquier a Olivier Faron. Totéž se stalo i v poslední dvacáté kapitole, věnované populacím „sovětského modelu“, kterou napsal spolu s Leonidem Darským francouzský specialista na populační vývoj Ruska a SSSR Alain Blum. V jeho případě jde ovšem o odborníka hluboce do problematiky zasvěceného, takže dvacátá kapitola se stává jakýmsi vyvrcholením celého díla, která v podstatě jménem všech zúčastněných autorů čtenáři ukazuje, jak veliký význam pro poznání společností 20. století v centru i v nejdlehlších částech evropského kontinentu má současný vývoj věd o člověku a spo-

lečnosti, ať už jde o demografii, sociologii, antropologii či historii. To se ostatně snaží naznačit i vydavatelé historie evropských populací Bardet a Dupâquier, kteří v závěru pro všechny tři svazky mluví i o prognózách budoucnosti evropských populací a vedle více či méně optimistických předpovědí se zmiňují i o katastrofickém scénáři francouzského demografa J. Bourgeois-Pichata, uveřejněném roku 1988 v revui *Population*. Ten soudil, že obyvatelstvo průmyslových zemí vymře do roku 2250 a tzv. rozvojových zemí do roku 2400. Již z tohoto hypotetického názoru publikovaného v třetím svazku dějin evropských populací si čtenář může odvodit, že i při velkých nárocích na soustředění se k hlavním problémům složitěho děje, není opomenuto nic, co by ve 20. století bylo pokládáno při sledování populačního vývoje Evropy za pozoruhodné.

Pavla Horská

Peter L. Berger, Thomas Luckmann:
Sociální konstrukce reality. Pojednání
o sociologii vědění

Brno, CDK 1999, 214 s.

Překladem knihy *Sociální konstrukce reality* (v originále vydaná roku 1966) se českému čtenáři dostává do rukou práce, kterou můžeme bez nadsázky zařadit mezi klasická díla sociologie. Jako o klasicích pak můžeme hovořit i o jejich autorech.

Peter L. Berger (nar. 1929 v Rakousku) se vedle sociologie vědění, jak vidíme na příkladu recenzované knihy, zabývá teorií modernizace a sociologií náboženství. Po studiu filozofie na Wagner College v New Jersey odchází do New Yorku na New School for Social Research, kde pokračuje studiem sociologie (MA 1950, PhD 1954). Právě zde se setkává s Alfredem Schützem, mužem, jehož názory jeho samého i Thomase Luckmanna ovlivnily natolik, že oba bývají označováni jako představitelé fenomenologické sociologie. New School for Social Research je mu osudová ještě z jednoho důvodu. Setkává se zde totiž s Thomasem Luckmannem (nar. 1927 v Jugoslávii), jiným Evropanem, který tu po předchozích studiích filozo-

fie a sociálních věd v Innsbrucku a ve Vídni působí v rozmezí let 1960-1965.

Jak se zmiňují autoři v předmluvě, samotná kniha vznikala od roku 1963. V recenzované knize vycházejí z mnoha teoretických zdrojů, které se snaží, přes jejich odlišnost, spojit do jednoho systému.

Z tradice americké sociologie rozpracovávají okruhy tematizované chicagskou školou: v sociálně psychologickém přístupu ke zkoumání sociální reality navazují na Williama Isaaca Thomase a Floriana Witolda Znanieckého, od Talcotta Parsonse či Charlese Wrighta Millse se nechávají inspirovat v názorech na vznik sociálních institucí, od zakladatele symbolického interakcionismu Georga Herberta Meada (*Mind, Self, and Society*, 1934) přebírají myšlenku jednoty organismu a osobnosti: pojetí socializace osobnosti a teorii rolí, které doplňují o některá východiska filozofické fenomenologie Edmunda Husserla a sociologizující koncepci fenomenologie Alfreda Schütze. Právě Schützem do sociologie zavedený pojem „biografická situace“, zdůrazňující význam těla a tělesnosti jako základního orientačního bodu ve světě, právě tento antropocentrický důraz se stává jedním z hlavních pilířů, od nějž odvíjí myšlenku, že sociální realita je

lidmi spíše aktivně a tvořivě utvářena, než že by byla čímsi jednou provždy daným.

Z evropské tradice pak autoři dále čerpají při popisu utváření individuality, kdy ji vidí jako dialektický proces, v němž hrají roli jak biologicko-fyziologické předpoklady jednotlivce, tak rozvoj jeho vědomí a společenské struktury a instituce. Pro Bergera s Luckmannem je samozřejmé, že proces utváření osobní identity je především procesem utváření identity sociální. Reagují na rané dílo Karla Marxe, filozoficko-antropologické zakotvení pak nacházejí ještě u Helmutha Plessnera (*Die Stufen des Organischen und der Mensch*, 1928), Adolfa Portmanna (*Zoologie und das neue Bild vom Menschen*, 1956) a Arnolda Gehlena (*Der Mensch, seine Natur und seine Stellung in der Welt*, 1940). V názoru na povahu sociální reality jsou ovlivněni Émilem Durkheimem a jeho školou, opět Marxem a nechávají se inspirovat i Maxem Weberem, od něhož přebírají především důraz na vytváření sociální reality prostřednictvím subjektivních významů.

Ústředním tématem knihy *Sociální konstrukce reality* je jednak způsob, jakým probíhá socializace jednotlivce, jednak proces, jímž si jednotlivec vytváří obraz světa a za pomoci jakých nástrojů si jej osvojuje. Základní otázku sociologie vědění pak formulují takto: „Jak je možné, že subjektivní významy se stávají objektivními skutečnostmi?“ Jinými slovy, pro náležité pochopení „reality *sui generis*“ společnosti je nezbytné zkoumat způsob, jakým je tato realita vytvářena (s. 24).

Pro pochopení tlaků a událostí, v nichž a vůči nimž si jednotlivec vytváří představu o sobě samém, je klíčový obraz reality. Berger s Luckmannem si s definováním reality nedělají těžkou hlavu: „realitu“ definují jako „vlastnost náležící jevům, kterým přisuzujeme existenci nezávislou na naší vlastní vůli“ (s. 9), znalost této reality, „vědění“, pak definují jako „jistotu, že tyto jevy jsou skutečné a jsou nositeli určitých vlastností“ (s. 9). Přitom platí, že určité druhy „reality“ a „vědění“ jsou vázány na sociální kontexty, na interakci mezi aktéry sociálního dění. Sociální realita vystupuje jako produkt sledu typizací (rutinizací a normalizací sociální zkušenosti). Sociální realita je navíc stvrzována prostřednictvím jazykového vyjadřování, které má samo o sobě schopnost objek-

tivace: činnosti, kdy jsou významy dostupné všem aktérům sociálního dění „jako prvky společného světa“ (s. 39). Jazykové vyjadřování, resp. označování tak umožňuje sdílet jednotlivcem rozuměnou „realitu“ s druhými. Jazyk má schopnost vytvářet světy, které se tyčí nad individuální každodenní zkušeností: náboženství, filozofii, umění a vědu.

Berger s Luckmannem vycházejí z durkheimovského předpokladu, že sociální řád předchází vývoji každého jednotlivce. To znamená, že „otevřenost světu“, jakkoli je daná biologickým vybavením člověka, je vždy usměrňována stávajícím řádem společnosti. Tlaky sociálního řádu tedy onu „biologickou otevřenost“ transformují do relativní uzavřenosti. Právě tato „uzavřenost“ pak usměrňuje stabilitu většiny projevů lidského chování. Sociální řád je na nejobecnější rovině výtvorem neustálé lidské činnosti. Na konkrétnější rovině je sociální realita vytvářena prostřednictvím procesů institucionalizace a legitimizace. Tím je také stvrzena sociální kontrola takto utvářené reality: postupem času se instituce stávají „samozřejmými“, jsou nazírány jako existující nezávisle na aktérech, kteří tyto instituce vytvářejí a představují; jejich objektivnost vystihuje proměna vyjádření „A uděláme toto“ v „To se tak dělá“ (s. 62). To, co je ve společnosti považováno za dané vědění, se stává totožné s tím, co je vůbec poznatelné nebo lépe, poskytuje rámec, v němž všechno dosud nepoznané bude poznáno v budoucnosti (s. 68-69).

Na emocionální úrovni je objektivní realita stvrzována sedimentací: procesem, kdy se v našich vzpomínkách tvoří zřetelné entity, jejichž tematizací jako zapamatováníhodných umožňujeme dát svým životům smysl. V okamžiku, kdy žije pospolu více osob, dochází k intersubjektivní sedimentaci (je objektivována v nějakém znakovém systému, např. jazyce) a společně nabyté zkušenosti se stávají součástí společného souboru vědění.

Jestliže je typizace chování základem každého institucionalizovaného řádu, pak identifikace účastníka sociálního dění s obecně přijímanými typizacemi nastává ne v okamžiku vykonávání činnosti, ale až tehdy, kdy svou činnost po předchozí úvaze obnovuje. Odstup od role, který jedinec získává, umožňuje vzá-

jemnou zaměnitelnost jedinců, kteří ji vykonávají. Instituce se tedy, jak píše autoři, „v zkušenostech jednotlivce projevují prostřednictvím rolí“ (s. 76), které jsou jazykově objektivované.

Nakolik je určitá činnost v daném společenství institucionalizovaná, závisí především 1) na tom, do jaké míry je jí přikládán význam a 2) na skupině osob, které tyto významy vytvářejí a pro které jsou objektivně reálné. Mezi skupinami, které si monopolizují výklad a utváření určitých významů, příslušné vědění, pak může docházet ke sporům nebo konkurenčnímu boji. Vědění je tedy vázáno na sociální kontext jednak tím, že je jeho produktem, jednak tím, že ono samo může být „činitelem společenských změn“ (s. 88). Jakmile je toto vědění, a tedy i svět, objektivováno, je již jen krůček k jeho zvěčnění: rozumění mu jako vzniklém nezávisle na vědomí a úsilí člověka (s. 90).

K tomu, aby byly „prvoplánové“ objektivace subjektivně věrohodné, k tomu slouží legitimizace: v pořadí již druhá objektivace významů (s. 93). Legitimizace s sebou nese 1) vznik symbolických světů (proces, který tím, že probíhá až po procesech objektivace, sedimentace a kumulace vědění, má již svou vlastní historii, díky níž mu také rozumíme), 2) utváření pojmového aparátu, který je nezbytný k udržování symbolických světů (jako nejstarší prostředek autoři uvádějí mytologii nebo teologii, od mytologie se lišící pouze větší měrou systematizace) a 3) existenci zvláštních, za účelem udržování symbolických světů vzniklých společenských organizací (v praxi to znamená např. objevení se odborníků, jejichž nejčitelnějším představitelem je intelektuál).

Poté co Berger s Luckmannem vysvětlili vznik „objektivní“ reality, soustředí se na mechanismy jejího přijetí ze strany subjektu. To, co je na socializaci jedince nejzajímavější, je způsob, jakým je subjektivní realita udržována nebo naopak proměňována. Udržování reality každodenního života se děje jednak jejím vtělením do rutinních úkonů, jednak je vázána na stvrzování ze strany nejbližšího okolí, s nímž přichází jedinec do styku. Právě skupina, která je z pohledu aktéra primární, hraje při obhajobě přijímané reality nejdůležitější roli. Ke změně její definice dochází v případech, kdy je umožněna alternace (proměna sociální reality, ze

strany účastníka sociálního dění nahlížená jako totální) je jejímž historickým prototypem je náboženská konverze (s. 154-155). Průvodními jevy alternace jsou segregace od původní primární skupiny, převzetí nového legitimizačního aparátu a „reorganizace konverzačního aparátu“. Při následující resocializaci pak dochází k nové interpretaci minulosti tak, aby minulost byla „uvedena v soulad se současnou realitou“ (s. 160).

Internalizace sociální reality je tak vázána na existenci významných druhých. Pokud ve společnosti existuje složitější distribuce vědění, mohou se obrazy reality předávaných jednotlivými významnými druhými dostávat do střetu. Dostane-li se jedinec několika definic sociální reality již během primární socializace (socializaci, která je citově zabarvená, při internalizaci dochází vždy k identifikaci), alternace pak pro subjektivní realitu působí jako celoživotní hrozba. Pokud se s rozdílným výkladem sociální reality jedinec setká až při sekundární socializaci, k alternaci pak dotyčný přistupuje na základě chladného kalkulu, přičemž realita již není jeho, ale její definice je jím využívána k dosažení vlastních cílů.

Součástí snahy o porozumění subjektivní realitě je i pochopení identity jednotlivce. Při jejím osvětlování vycházejí Berger s Luckmannem z dialektiky vzájemného ovlivňování organismu, individuálního vědomí a sociální struktury, které identitu jednotlivce „ovlivňují, udržují, obměňují a dokonce ji i přebudovávají“ (s. 171). Společnosti mají své dějiny (utvářeny lidmi s určitou identitou) a v jejich průběhu pak vznikají určité identity. Takto se autoři vyrovnávají s dle jejich názoru zavádějícím pojmem „kolektivní identita“, pojmem, jehož nebezpečí hypostaze vidí na příkladu německé „hegelovské“ sociologie, stejně tak jako v případě durkheimovské školy nebo výzkumů osobnosti a kultury v rámci kulturní antropologie. Identity jsou jako výsledky vzájemných vztahů mezi jedincem a společností sociální produkt, který lze rozdělit do určitých typů (mluvíme tak o identitě příslušníků národů nebo obyvatel města) a který představuje relativně stabilní prvek objektivní sociální reality (s. 171). Porozumět identitě můžeme jen díky jejímu zabudování do symbolického světa, v jehož rámci je legitimizována. V okamžiku,

kdy je zpochybněna samozřejmost stávajících identit, dochází i k rekonstrukci těchto symbolických světů, a tedy i k rekonstrukci značné části sociální reality.

Vydání *Sociálních konstrukcí reality* vzbudilo u odborné veřejnosti velký zájem a svým způsobem odstartovalo vlnu zájmu o fenomenologickou sociologii vůbec. Vedle Bergerem a Luckmannem takto chápané sociologie vědění jde o rozvíjení tradice fenomenologické sociologie v rámci kognitivní sociologie (Aaron Cicourel: *Cognitive Sociology. Language and Meaning in Social Interaction*, 1973) nebo etnometodologie (Harold Garfinkel: *Studies in Ethnomethodology*, 1967). V etnometodologii se již dostává fenomenologická sociologie na empirickou rovinu, byť ani Berger s Luckmannem nechápali své počínání jako od zkušenosti odpoutané teoretizování. V té době se však již cesty autorské dvojice rozcházejí.

Luckmann přijímá v roce 1965 nabídku místa na katedře sociologie na Goethe-Universität ve Frankfurtu nad Mohanem, o pět let později odchází na Universität Konstanz, kde působí jako emeritní profesor dodnes. Kodkazu svého učitele Alfreda Schutze se vrací ještě knihou *Strukturen der Lebenswelt* (1975), kterou připraví k vydání na základě fragmentů Schutzeho textů a dochovaných poznámek, a později, již v Konstanci, spravuje Schützův archiv.

Berger vydrží na New School for Social Research až do roku 1970, tam také získává profesuru. Následujících deset let přednáší na

Rutgers University v New Jersey, od roku 1979 až dodnes působí v Bostonu (1979-1981: Boston College, od roku 1981 Boston University, od roku 1985 jako ředitel Institute for the Study of Economic Culture).

V závěru recenzované knihy autoři píší, že teoretické závěry této studie se dají mj. bezprostředně uplatnit např. v sociologii náboženství. Právě postavení náboženství v moderní společnosti je vedle sdílené fenomenologické orientace dalším tématem, kterým se autoři, byť již každý sám, zabývají. U Luckmanna zmiňme alespoň *Invisible Religion* (1967) nebo *Das Problem der Religion in der Modernen Gesellschaft* (1978), v případě Bergera pak především *The Sacred Canopy* (1967), v Británii publikovanou pod názvem *The Social Reality of Religion* (1969), knihu, která vznikala ve stejné době jako *Sociální konstrukce reality* a která je psaná ve stejné teoretické perspektivě a stylistice. V jejích prvních dvou kapitolách nacházíme přímou aplikaci teoretických východisek obsažených v recenzované knize. Z tohoto hlediska je možné *The Sacred Canopy* považovat za volně rozvedení úvah publikovaných v *Sociálních konstrukcích reality*. Z řady dalších Bergerových knih majících vazbu na sociologii náboženství lze uvést ještě *A Rumor of Angels* (1986) nebo *A Far Glory. The Quest for Faith in an Age of Credulity* (1993, česky 1997). Autorsky se dvojice Berger-Luckmann schází ještě několikrát, ale to již pouze při psaní kratších statí.

Jakub Grygar

Jaroslav Kiliás: *Narodowość jako problem naukowy (Naród w socjologii czeskiej okresu międzywojennego)*

Warszawa, Wydawnictwo naukowe Scholar 2000, 148 s.

Mladý polský sociolog a vynikající znalec dějin československé sociologie Jaroslav Kiliás (z Varšavské univerzity) předkládá druhou velkou práci o „české sociologii národa“: po masarykovské monografii *Naród i idea narodowa: nacjonalizm T. G. Masaryka*, která již byla příznivě recenzována Janem Sedláčkem v *Sociologickém časopisu* (1999), je to práce o

„sociologii národa První republiky“, o období údajně „zlatého věku české sociologie“ (tak praví tradovaná legenda) a o jeho nejvýznamnějších postavách – Masarykovi, Chalupném, Bláhovi, Rádlovi, J. L. Fischerovi. Svým tématem tak tvoří pozoruhodný pendant ke knize Włodzimierze Winclawského *Lud, naród, socjologia: Studium o genezie socjologii slowackiej* (Toruň, 1991), jejímž tematickým středem je „idea národa v sociologii slovenské“ a ústřední postavou „klasik“ slovenské sociologie Anton Štefánek.

Kiliás je dnes historikům české sociologie dobře znám. Jsou totiž nepřehlédnutelné čtyři

obecné znaky jeho práce s „českou sociologickou materií“, totiž:

1. naprosto *suverénní znalost pramenů*, knižních, časopiseckých, archivních, rukopisných, pramenů primárních (důsledně) i sekundárních (téměř v úplnosti);
2. *nadhled mladé generace*, která není spoutána svazující úctou k tradici, Kilias sám je však věcně zdvořilý, i když striktně kritický;
3. *odstup „cizince“*, který ale dokonale zná české mýty, nebojí se jich však a rozhodně je nehodlá respektovat nebo naopak zamlčovat (či dokonce se na dějiny české sociologie dívat jejich optikou, jak se pohříchu občas stává);
4. *perfekcionismus* v nejlepším slova smyslu – Kilias zná dokonale český jazyk včetně jeho významových nuancí, cituje přesně, materiálově téma vyčerpává tak říkajíc až na dno.

A navíc je jemně ironický, což zatvrzelému českému nacionalistovi může být nepříjemné, ale četbu Kiliasových textů to činí atraktivnější a příjemnější: ono totiž samo téma „česká sociologie“ příliš atraktivní není. Díky Kiliasovu peru se však mění v docela zajímavý příběh, který s užitkem může vyslechnout i Čech lečehos z dějin českého myšlení znalý. Kiliasova ironická distance se jevila hned v původním názvu knihy – *Jazyk českého lva*. Sám jsem podlehl podivu, kdeže se u Kiliase bere ten obrozenecký patos – „jazyk českého lva“? Dlužno dojít až na stranu 57, abychom našli citát z Ferdinanda Peroutky, který volá – „není přece nutno, aby každé místo na našem těle a naší duši bylo olíznuto jazykem českého lva...“

Tato inteligentní distance je příznačným znakem badatelského usilování Jaroslava Kiliase, který – plně pohroužen do české mentality a materie duchovnědné i jiné – zůstává přece jen „objektivním“ badatelem a věcným, zdrženlivým, byť kritickým soudcem.

Celá kniha je vlastně kombinací dvou výkladových poloh:

1. obecné, na níž Kilias vysvětluje koncepční *celky* jednotlivých autorských přístupů (tedy teoretický kontext, do něhož je téma národa u autora vkomponováno), a
2. specifické, na níž se vysvětluje jednak vlastní osobité pojetí tématu u jednotlivých hlav-

ních autorů, jednak širší kontext (sociální a sociologický), do něhož je situováno.

Kiliasova kniha se tak – vedle analyticko-kritické funkce monografické – současně stává *informovaným a kvalifikovaným průvodcem po dějinách české sociologie*, přesněji – její druhé vývojové etapy (budeme-li za první etapu pokládat období konstituce 1884-1920 a za třetí etapu období rekonstituce a redefinice v letech 1945-1989). Tato kombinace speciálního tématu a obecného historiograficko-sociologického přehledu se může zdát až příliš ambiciózní. Je ostatně pravda, že někde rekapitulace kontextu jde možná rozsahově příliš daleko – povaha české sociologie však takový přístup umožňuje a výklad specificky českého tématu nečeskému vědeckému publiku jej dokonce vyžaduje.

Knih sama se dělí (fakticky, zčásti i formálně) do pěti částí:

- obecné uvedení do tématu (role „tématu národa“ v české sociologii a v českém myšlení obecně);
 - Masaryk jako „sociolog národa“ (zde Kilias explicitě volí odlišný úhel pohledu, než jakého použil ve své masarykovské knize, totiž téma národa jako součást Masarykovy obecné koncepce);
 - spor o český národní charakter (F. Peroutka, F. V. Krejčí, O. Vočadlo, J. Mahen, V. Mathesius a konečně E. Chalupný);
 - diskuse o Rádlově pojetí národa (zejména spor s A. Boháčem);
 - pojetí národa v sociologii I. A. Bláhy.
- Je samozřejmě nekorektní zkoumat, co v práci chybí, poznamenám pouze, že postrádám jedno téma a jednu osobnost – spor o smysl českých dějin (zde měl autor výrazněji odkázat na kapitulu *Filozofia dziejów czeskich* ze své první monografie o Masarykovi, případně stručně rekapitulovat její obsah) a osobnost *Josefa Ludvíka Fischera*. Fischer byl po mém soudu osobnost většího formátu i významu než Bláha a Chalupný (o Královi či Foustkovi arcit' ani nemluvě) a jeho přístup k otázce národa a nacionalismu je živější, *nota bene* kontextově zajímavější (jeho „filozofie skladebná“ je obecnou sociologickou teorií *par excellence*). Jinou koncepční, ale ani faktografickou chybu jsem nenalezl ani jedinou.

Snad jeden detail – Kilias používá v polštině běžného a oblíbeného (v češtině výjimečného) „opisového pojmenování“ – Masaryk = pražský filozof, autor *České otázky* atd., Bláha = brněnský sociolog, autor *Sociologie intelligence* apod. Tato „metaforika“ v jednom případě trochu selhala. Když Kilias věcně správně a dokonce záslužně připomíná Jiřího Mahena (podobně pro českou sociologii znovuoobjevuje Viléma Mathesia), volí jako „opis“ – „dramaturg“. Čech takovému odkazu nerozumí vcelku právem: Mahen byl dramaturgem brněnského divadla dva roky (1918-1920), je však znám jako spisovatel (zejména oblíbené *Rybářské knížky*), dramatik a redaktor *Lidových novin*.

Postupují-li Kiliasovým textem, pak nemohu nepostihnout jeho kritický přístup k Masarykovu dílu, který se však liší od „českého kriticismu“ tím, že není kontaminován politickým zaujetím či dokonce předsudkem. Ale i tak – Kiliasovo pojetí Masaryka, jakkoliv kritické – nakonec představuje Masaryka jako myslitelský *typus*, který stojí za to, aby byl vzat v úvahu velice vážně. O mi chybí, je aspoň zmínka o analýzách Masaryka, které byly provedeny mimo český kontext (anglická práce Zemanova, Giddensova edice *Sebevraždy*, v poslední době americký výbor s Wolffovým komentářem *The Constructive Sociology*, kde je také kapitola o národu). Ostatně obecně je zajímavé, že Kilias poměrně málo pracuje s jinou než českou a polskou literaturou, ačkoliv její znalost je patrná z každé stránky – snad v budoucí obecné studii o národu a nacionalismu, kterou připravuje, tuto znalost zhodnotí. Vztaheno však k českému kontextu nutně chybí být jen zmínka (nevím, kam ji „strukturně“ situovat) o Arnoštu (Ernestu) Gellnerovi, který je samozřejmě pokládán i v Polsku za sociologa britského – jeho „obsese“ tématem národa byla totiž nejen židovská a kulturně antropologická, ale taky česká: Gellner byl původem z Čech, většinu života působil v Británii, ale závěr života prožil v Praze.

U Rádlů pak postrádám aspoň odkaz na dvě (jediné) monografie o něm (zůstal tak na okraji českého myšlení, byť neprávem, jak dokládá Kilias), na monografii J. L. Hromádky *Don Quijote české filosofie* z roku 1947 a na diskusní „pokus o Rádlů“ Šimony Loewenstei-

nové z roku 1994. Jenom Kiliasův perfekcionismus zřejmě nedovoluje, aby byly uvedeny texty, které nejsou přímo citovány, ale přece jen...

Oblíbené Kiliasovo *epiteton* pro většinu českých sociologů je – „naivní“, takže rysy naivity podle Kiliase najdeme u Masaryka stejně jako u Bláhy, nemluvě o Chalupném. Kilias je nesmlouvavý a má bohužel pravdu, protože český „kulturalismus“ je skutečně poněkud naivní stejně jako Chalupného pokus o vyvození české národní povahy z jazykového akcentu. Ostatně *ad vocem* „národní charakter“: nestálo by za to ukázat s použitím novějších metodologií a teoretických přístupů, jak se „národ sociálně konstruuje“? Jde totiž o to, že posedlost tématem národa v českém myšlení kontinuuje. Spor, který vede historik Dušan Třeštík s naprostou většinou české historické obce (kromě brněnského Josefa Války) o to, „jak byl vymyšlen český národ“ (*Češi, jejich národ, stát, dějiny a pravdy v transformaci*, 1999 a *Myslet dějiny*, 1999), je přece vzácnou analogií „sporu o smysl českých dějin“ – bez nadsázky. Skvělé literárně historické a literární pojetí problému (románová tetralogie o „původu“ moderního českého národa!) u předčasně zesnulého Vladimíra Macury naléhavost věci ještě akcentuje.

Kiliasově pečlivé, důkladné a vtipné, vstřícně poučené knize ale evidentně chybí „konec“ – závěr, „óda na radost“. Bylo by věcně a spravedlivé, kdyby autor na závěr načrtl vývoj tématu „po První republice“ (na jednu stranu) a ukázal jeho vyústění do současných diskusí – třebaš pod titulem „*Národ v palbě postmoderny*“ nebo „*vypelichal snad český lev?*“.

Jedině v tomto kontextu by totiž bylo možno připomenout spor o Jungmanna a Bolzana, který je *implicitě* u Masaryka, ale který je odnedávna (prostřednictvím díla Jana Patočky) oblíbeným leitmotivem všech diskusí na téma „vzniku moderního českého národa“. Historické práce Miroslava Hrocha, které mají evidentní sociologický přesah, se v tomto kontextu také nedají přehlédnout (zejména poslední syntetizující práce *Na prahu národní existence*, vřele přijatá např. renomovaným historikem Robertem Kvačkem). Zdůrazňuji, že mi nejde o nelegitimní překročení tématu, ale naopak o

důraznější doložení jeho aktuálnosti, o důkaz toho, že psát o sociologii malého národa nemusí být nutně archaizujícím literárním cvičením z dějin sociologie.

Za mimořádně cennou pokládám část o I. A. Bláhovi: Kiliias boří „bláhovský mýtus“, který se v Čechách poslouchá s nekritickým zaujetím, jakoby přežíval spor brněnské a pražské školy s tím rozdílem, že dnes si Pražáci nemohou moc vyskakovat na Brňáky, protože by byli nařčeni z „pragocentrismu“. Za brilantní pokládám Kiliiasův výklad o tom, jak Bláhův federativní funkcionalismus vůbec není federativní, a sdílím jeho názor, že vazba mezi Bláhou a Masarykem je spíše proklamativní, nikoliv faktická. *První důkaz v té věci ale podal skutečně až Polák – Jaroslav Kiliias*. V kontextu dějin české sociologie (nikoliv Kiliiasovy knihy) nutno ovšem ocenit Bláhou činnost organizační a editorskou, jeho neuvěřitelnou činnost recenzní (včetně literatury polské!), jež se pohřichu, jak správně Kiliias dokládá, neprojevila v jeho teoretické koncepci (řečeno kiliiasovsky – vzdělaný, ale povrchní, což je jistě přehnané až k nepřijatelné tvrdosti).

Zde pak lze demonstrovat – *pars pro toto* – jak nachází Kiliias materiály: objevil kupř. anglickou studii Traplova o Bláhovi, našel v Archivu Akademie věd neznámý rukopis Bláhův atd.

Kiliias v úvodu konstatuje asymetričnost vztahu české a polské sociologie: je to konstatování věcné a nemá smysl předpokládat, že bude kdy jiné. Česká sociologie prostě nemá ani Malinowského, Znanieckého, Kotarbińského, Ossowského, Ossowskou, Szackého atd., atd., má svého Bláhu, Chalupného... a svá obsedantní témata. Je vlastně pro českou sociologii poctou, že se jejich dějin ujal vzdělaný, erudovaný a nesmírně pracovitý *polský* sociolog, který *se neomezil na opakování trivialit (jak zahraniční autoři většinou z pochopitelných důvodů činí), ale obohatil pohled na vývoj českého sociologického myšlení pramenným studiem a brilantní kritickou analýzou*.

Knih Jaroslava Kiliase je po všech stránkách cennou monografií, která prizmatem jednoho problému obhlédá a posuzuje vývoj české sociologie v jejím nejzajímavějším úseku, totiž v letech 1918 až 1940. Pro českého sociologa je Kiliiasova kniha v mnoha ohledech objevná, věcně je naprosto korektní a faktograficky úplná. Pokud se smím jako cizinec dopustit té troufalosti (ale přečetl jsem pěknou řádku polských knih) – Kiliiasova kniha je napsána pěkným a čtivým jazykem, je vtipná a všude tam, kde to téma dovoluje, dokonce mimořádně poutavá.

Miloslav Petrušek

Pavel Barša: Politická teorie multikulturalismu

Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 1999, 347 s.

Téma multikulturalismu, které je v západoevropských a severoamerických zemích už po několik desetiletí považováno za jednu z nejzávažnějších společensko-politických otázek, je v českých odborných kruzích zatím takřka zcela opomíjené, nanejvýš spojované s romskou populací či s feminismem. Baršovu knihu o multikulturalismu je proto zapotřebí ocenit jako přínosnou práci. Analyzuje problematiku znevýhodněných kulturních, národních, etnických, pohlavních, sociálních a dalších skupin a otevírá potřebnou diskusi mezi různými koncepcemi multikulturalismu.

Recenzovaná kniha, jejíž interdisciplinární charakter propojuje empirickou a normativní argumentaci, rozvíjí téma multikulturalismu následujícím způsobem. První, deskriptivní část uvádí otázku multikulturalismu prostřednictvím rozboru problematické koexistence různých především etnických a rasových skupin v paradigmatických přistěhovaleckých zemích, v USA, Kanadě a Austrálii. Zaměřuje se na vztah mezi pluralitou kulturně definovaných skupin obyvatelstva, tolerancí, separací a federalismem. Druhá část se soustředí na teoretické rozbor multikulturalismu v posledních desetiletích, které probíhají zejména na pozadí diskuse mezi liberalismem a komunitarismem a pokoušejí se vyhnout jednostranně univerzalistickým a partikularistickým stanoviskům. Třetí část knihy se věnuje politickým hnutím Afroameričanů, jež se zasloužila o zvýznamnění

tématu uznání a zneuznání menšin. Centrem pozornosti je zde kulturní, politická a sociálně-ekonomická integrace rasově definovaných skupin. Čtvrtá část doplňuje teorie probírané v druhé části knihy o koncepci politiky identity formulované v rámci současné radikální politické teorie. Část poslední, pátá, se soustředí na evropský kontext a řešení etnické plurality vzniklé přistěhovalectvím mimoevropských obyvatel. V této části se prezentují také historické a současné přístupy k romské minoritě v českých zemích a možnosti multikulturního soužití české většinové společnosti s touto menšinou.

Barša rozlišuje tři základní (ideálně typové, ale nikoliv ideální) přístupy národních států k různým menšinám. Prvním modelem je asimilacionismus, který našel své uplatnění zejména ve Francii. Vycházel z předpokladu, že veřejná sféra, jež je pojmána jako prostor pohybu svobodných a rovných občanů, by měla být univerzalisticky homogenizována a partikulární skupinové zvláštnosti občanů by měly být vytěšněny do soukromí. Druhý model, který se aplikoval hlavně ve Velké Británii, představuje hierarchický kulturní pluralismus. Tento druh pluralismu do jisté míry zohledňoval nebo přinejmenším toleroval alespoň etnické a náboženské odlišnosti, přestože k nim anglická většinová kultura zaujímal nadřazený postoj. Třetím modelem, který se realizoval zejména v Německu, je přechodná diferencovaná inkorporace, pro níž jsou minoritní odlišnosti považovány za důvod k segregaci. Zatímco ekonomická integrace je zde pro minority možná, integrace občanská a kulturní je eliminována. Odpovědí na tyto tři přístupy k menšinám jsou koncepce multikulturalismu, které se pokoušejí minoritní odlišnosti integrovat (a nikoliv částečně či zcela zneuznávat) a kterým se Barša následně věnuje.

Autor knihy sice upozorňuje na rozdíl mezi koncepcí multikulturalismu uplatňovanou v evropských národních státech a pojetím kulturně etnické plurality ve státech, které se formovaly prostřednictvím přistěhovaleckých vln, ale domnívá se, že klíčové multikulturní otázky a možné odpovědi na ně zůstávají ve své obecnosti všude obdobné. Multikulturalismus chápe jako veřejné a politické zohledňování kulturních skupin a jako reakci na politiku ortodox-

ního pojetí liberálně-demokratického státu, jež předstírá neutrální a univerzální charakter politicko-ekonomického systému, jemuž se mají podřídit partikulární skupinové odlišnosti. Úžeji potom multikulturalismem pojímá jako „pluralistickou kulturní a vzdělávací politiku.“ Barša vyzvedává význam takového pojetí multikulturalismu, které vychází z ideálu občanské rovnosti. Jelikož je uznání kulturně skupinové příslušnosti podmínkou individuální svobody, předpoklady rovné svobody v demokratické pluralitní společnosti vyžadují rovné uznání kulturních skupin, s nimiž se lidé ztotožňují. Kulturní skupiny však musejí garantovat individuální svobodu a tolerovat ostatní kulturní skupiny. Jedná se o univerzalistickou a integračníistickou verzi multikulturalismu, která otevírá prostor vzájemného porozumění mezi majoritou a minoritami a která stojí proti multikulturalismu partikularistickému a separatistickému, jež pouze posiluje identifikaci jedince se zvláštní skupinou a odmítá jej považovat za příslušníka celého lidstva. Barša inklinuje k pozici zastávané J. Habermasem a jeho definici autonomie prostřednictvím objasnění souvislosti mezi soukromou individuální svobodou a veřejnou participací občana. Tím se pokouší nalézt rovnováhu mezi všeobecně a lokálně platným stanoviskem.

Jako interní připomínku lze vznést otázky, zda bylo Baršovým záměrem členění knihy podle témat a jak je pojmán vztah mezi jednotlivými částmi knihy. Např. čtvrtá část knihy věnovaná „kulturní identitě v radikální politické teorii“ získává víceméně podobu pouze nezávislého úvodu do myšlení jednotlivých osobností radikální teorie. Možnost dalšího, zejména praktičtějšího rozpracování jednotlivých částí knihy a jejich silnějšího provázání lze nejspíše hledat ve větším využití rozsahu rozborů, které jednotliví, Baršou analyzovaní autoři nabízejí. Kupříkladu Baršovo teoretické založení knihy, jež se opírá o několik autorů včetně Charlese Taylora, by bylo možné zúročit v konkrétněji zaměřených částech knihy alespoň odkazem na jednu ze dvou hlavních Taylorových prací o multikulturalismu *Reconciling the Solitudes: Essays on Canadian Federalism and Nationalism* (Montreal, McGill-Queen's University Press 1993), která předkládá aplikaci Taylorových teoretických studií na

praktické multikulturní otázky a která je všeobecně oceňovaným příspěvkem k tématu multikulturalismu. Podobně by bylo možné využít i citovanou práci *Options for a New Canada* (Watts, Ronald/Brown, Douglas, ed., Toronto, University of Toronto Press 1991).

Nicméně, je třeba říci, že Baršova kniha je inspirativní prací. Může oslovit nejen odborníky, ale rovněž studenty a další čtenáře zajíma-

jící se o aktuální společensko-politická témata. Vytváří tak vhodné výchozí podmínky pro diskusi nad jednou z nejvlivnějších knih o multikulturalismu, *Multikulturalismus: zkoumání politiky uznání* (Gutmann, Amy, ed., Princeton, Princeton University Press 1994), jejíž český překlad bude již brzo publikován nakladatelstvím Filosofia.

Marek Hrubec

Filozofický ústav
Akademie věd České republiky

a

Ústav politologie a katedra sociologie
Filozofické fakulty Univerzity Karlovy

Vás zvou na
interdisciplinární konferenci
Rizika demokracie a globalizace

která se bude konat
v úterý 27. listopadu 2001 od 9:30 hod.

v Praze,
v historické budově Karolina
(ve 2. patře)

Podrobnější informace:
Dr. Marek Hrubec
Filozofický ústav AV ČR
Jilská 1, 110 00 Praha 1
e-mail hrubec@praha1.ff.cuni.cz
fax (02) 2222 0138

Informace o činnosti Masarykovy české sociologické společnosti

Naše profesionální společnost se pohybuje na trajektorii mezi krizí a znovuvzkříšením. To znovuvzkříšení po roce 1989 znamenalo otevření společnosti názorově i personálně, bylo první krokem k možnosti vyjádřit názorovou pluralitu a diferenciaci. Výsledkem byl radikální úbytek členů, pokles množství uskutečňovaných akcí, obtíže s financováním a totální nezáměr mladé generace sociologů o naše společenství. Je samozřejmě otázka, zda jde o „krizi“, nebo normální stav: změnily se podmínky, lidé z disentu a šedé zóny se dávno usadili ve stabilizovaných institucích, mnozí přešli do soukromého podnikatelského sektoru, objem nabízených aktivit se nesmírně rozšířil. V této situaci se lze dívat na stav Společnosti jako na relativně normální, protože i motivace k organizaci akcí poklesla, některé sekce se doslova zhroutily, ačkoliv by právě teď měly optimální podmínky pro svou existenci (mám na mysli „svou“ sekci teoretické sociologie v době postmoderního obratu), a jen některé, zejména sekce sociologie venkova a sekce sociální patologie díky prof. Majerové a dr. Večerkoví žijí dynamickým a příkladným životem.

Po lednu 2001 se podle rotačního principu na základě volby stal předsedou MČSS prof. Miloslav Petrušek z Fakulty sociálních věd UK. 15. ledna se sešlo předsednictvo a připravilo schůzi řídicího výboru, který se sešel za měsíc poté. Řídicí výbor po diskusi přijal plán práce s tím, že nemá smysl stanovovat si maximalistické cíle v limitovaných podmínkách, že je třeba stanovit hierarchii toho, čeho chceme dosáhnout, a zejména se znovu – prostřednictvím fakult a dobře organizovaných akcí – pokusit získat mladou sociologickou generaci.

Z podstatných bodů plánovaných aktivit vyjímáme:

1. MČSS by potřebovala „omladit“ svou členskou základnu, čehož lze dosáhnout jedině takovým typem aktivity, který bude pro mladé sociology přitažlivý. Bylo proto rozhodnuto uspořádat Setkání mladých sociologů s důkladně připraveným programem a vybranými hosty.

2. Z iniciativy Polského institutu v Praze připravuje Sociologické nakladatelství (SLON) ve spolupráci s MČSS (odborný garant prof. Petrušek) setkání s polskými sociology, která by měla být na žádost polské strany věnována „baumanovským tématům“, např. postmoderní etice, typologii postmoderního člověka, proslulé baumanovské koncepci intelektuálů jako zákonodárců a interpretů a vztahu modernity a holocaustu atd. Podaří-li se akci realizovat, byl by to významný příspěvek k rozvoji česko-polské sociologické spolupráce, který by nadto svou tematikou („život v postmoderní či pozdně moderní společnosti“) mohl zaujmout právě mladé sociology. Někteří polští sociologové na výzvu již odpověděli a projevíli živý zájem o účast.

3. Podobně chceme přispět k obnově česko-slovenských kontaktů a uspořádat reciproční setkání. O termínu a náplni bude po konzultaci se slovenskou stranou rozhodnuto později.

4. Bylo dohodnuto vydávat znovu *Bulletin MČSS*, který by se neredukoval na zpravodajství, ale pokusil by se kombinovat zajímavé krátké texty s relevantními informacemi ze života české i světové sociologické obce. Iniciativa prof. Musila a podpora dr. Čerycha je v této věci neocenitelná a zaujetí, s nímž k redakční práci přistoupil dr. Kotačka, je příkladné.

5. Prof. Petrušek se pokusí (podmínkou je finanční zajištění) koncipovat výzkum *Česká sociologie v emigraci* – jako dluh, který máme ke svým předchůdcům, i jako nezbytnost zmapovat málo známý úsek vývoje české sociologie. I v tomto případě se několik sociologů-emigrantů a příbuzných ozvalo.

Z iniciativy prof. Musila a ve spolupráci s Filozofickou fakultou UK se 12. března konala přednáška prof. Elżbiety Halas z Lublinské katolické univerzity. Přednáška byla hojně navštívena studenty, kteří velmi aktivně diskutovali k problému, o němž prof. Halasová mluvila (problém národa a národnosti v globalizujícím se světě).

Pokračovaly inspirující gellnerovské semináře, jichž se členové MČSS hojně účastní: příklad těchto seminářů, které dnes již mají osobitou tradici, by měl být inspirací pro omlazení (nejen generační) naší společnosti.

-mp-

Jaroslav Krejčí pětáosmdesátníkem

V plném zdraví a v aktivní tvůrčí vědecké činnosti se dožil 85 let emeritní profesor Univerzity v Lancasteru Jaroslav Krejčí, český učenec interdisciplinární orientace, v níž nechybí ani velký díl sociologického myšlení. V *Sociologickém časopisu* publikoval po svém propuštění z politicky motivovaného totalitního věznění v roce 1968 dvě závažné stati z oboru teorie světových revolucí a v roce 1996 úvahu o komparativním historickém přístupu jako sjednocujícím principu humanitních a sociál-

ních věd, kterou začal zobecňovat své celoživotní dílo. K uctění jeho životního jubilea uspořádaly Institut ekonomických studií FSV UK a Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových na jaře 2001 seminář na téma Profesor J. Krejčí a jeho přínos k vývoji ekonomického myšlení. V souvislosti s tímto tématem se však zcela překvapivě rozvinula zajímavá a svým způsobem objevná diskuse o vztahu ekonomických a sociologických metod. K této problematice se hodláme vrátit na stránkách *Czech Sociological Review*. V této chvíli se především připojujeme ke gratulantům.

-pm-

Symposium „Strukturální změny v postsocialistické střední Evropě a aktuální výzvy modernizace“

Varšavský Institut filozofie a sociologie PAV, Berlínské vědecké centrum (BZW) a Sociologický ústav AV ČR uspořádaly ve dnech 11.-13. května v Praze mezinárodní symposium na téma: „Strukturální změny v postsocialistické střední Evropě a aktuální výzvy modernizace“. Symposia se zúčastnilo 35 vědeckých pracovníků specializovaných na problémy sociální změny a teorii modernizace z 11 zemí. Na přípravě národních podkladů pro jednání symposia, zaslaných několik týdnů předem, se podíleli i další členové vědeckých týmů. Uspořádání symposia svým grantem umožnila nadace německé firmy Volkswagen.

Po zahájení představitel hostitelské instituce M. Illnera byla první část úvodního dne jednání věnována přednesu národních zpráv. Úvodní slova k teoreticky podloženým a empiricky doloženým dokumentům přednesli: P. Machonin (ČR – k textu týmové zprávy byl přiložen i kritický komentář sociologa s odlišnou orientací, J. Kellera), W. Zapf (NSR – „transformace sjednocením“), Z. Spéder (Maďarsko), W. Adamski (Dynamika strukturálního konfliktu v procesu systémové změny). Polské přípravné materiály obsahovaly i studii o procesech meritokratizace (H. Domański) a o problematice politického systému (Wnuk-Lipiński a A. Rychard), jejichž mluvčí s úvodními slovy vystoupili druhý den jednání. O

problémech slovenské transformace a modernizace mluvil J. Bunčák, jehož vhodně doplnila komparativní studie o vývoji sociální struktury v Česku a na Slovensku, předložená M. Tučkem.

Zbývající část prvního dne jednání byla naplněna vystoupeními osmi nezávislých expertů, z nichž někteří předem zaslali i své vlastní studie o problémech, vztahujících se k tématu symposia. E. Allardt (Finsko – s kritikou jednostrannosti modernizačního přístupu), C. Haerpher (Rakousko, Velká Británie), J. Juchler (Švýcarsko – s uplatněním historického přístupu), G. Lengyel (Maďarsko), D. Martin (Francie – s rozsáhlou analýzou brzděného procesu modernizace), J. Musil (ČR – s teoreticko-metodologickou úvahou), Klaus Müller (SRN – s kritikou jednostranně ekonomicko-institucionálního přístupu k transformaci neoliberální proveniencí, prosazovaného mezinárodními finančními institucemi) a H. Steiner (SRN) přednesli komentáře k předem zaslaným textům i své zobecňující úvahy, opírající se o své specializace a teoretické orientace.

Na pouze předběžné odpovídání dotazů a první výměny názorů navázala v následujících dnech názvem setkání avizovaná „hostina ducha“ – totiž svobodná, ničím nebrzděná vzájemně kritická i v leccem souhlasná diskuse téměř všech účastníků zasedání, v níž se objevily i četné prvky nového poznání, založeného předchozím teoretickým i empirickým bádáním různé orientace. Regulována byla jen přibližným naznačením okruhů diskuse ve čtyřech

sekvencích: sociální procesy, změny kulturně civilizační, změny institucionální a vstup do Evropské unie. Kromě již zmíněných referentů prvního dne v ní vystoupili W. Teckenberg (NSR) k porovnání sociálních změn v postsocialistických a kapitalistických zemích, Karel Müller z ČR s osvětlením svého přístupu ke studiu institucionálních změn kvartérního sektoru a výrobních technologií jako klíčových procesů modernizace, A. Ishikawa (Japonsko) k modernizačním zkušenostem Japonska, L. Gatnar (ČR) k odlišnosti postojů obyvatelstva k transformaci a k modernizaci, I. Harcsa k sociální problematice a J. Delhey k problematice přijímání nových členů do Evropské unie.

Mnozí účastníci symposia hodnotili v neoficiálních diskusích a v následných přípisech tento typ setkání, jak jej navrhli jeho iniciátoři W. Adamski, W. Zapf a P. Machonin, jako přínosný. Výslovně tak učinil ve svém vystoupení na symposiu představitel Evropské vědecké nadace W. Okrasa, který uvažuje o použití

některých prvků organizace pražského symposia v činnosti této významné instituce.

Diskuse na symposiu vyvrcholila v závěrečný den, kdy byla na pořadu problematika dalšího rozvoje a aplikací teorie modernizace a možnosti její smysluplné společenské regulace. Významné místo v ní zaujala problematika vzdělání a vědeckého výzkumu v souvislosti s pohybem k informační společnosti založené na vědě. Tuto diskusi moderoval a konferenci uzavřel W. Zapf (NSR).

Počítá se s publikací hlavních materiálů předložených symposiu i diskusních příspěvků v angličtině ve stručnější podobě v polském *Sisyphu*, v podobě obsáhlejší ve zvláštní knize věnované tématu na základě doplňujícího grantu a konečně v příměřeném rozsahu i v češtině na základě dotace, přislíbené Nadací Friedricha Eberta v Praze.

Předložené materiály a související články jsou zpřístupněny na internetové stránce SoÚ http://www.soc.cas.cz/sou/akce/20010511_papers.htm

Pavel Machonin, Lumír Gatnar

Konference „Ženy v Akademii“

Oslo, 7.-9. 5. 2001

Ve dnech 7.-9. května 2001 se v norském Oslu uskutečnila konference „Women in Academia – a Nordic Perspective“ (Ženy v akademii – severská perspektiva). I když konferenci organizovala Nordic Academy for Advanced Study – NorFA (Severská akademie pro další vzdělávání), která se zaměřuje především na spolupráci severských zemí a účastníci byli převážně jejich zástupci, pozváni byli i představitelé akademické obce a ministerstev ze zemí střední a východní Evropy, ale i někteří významní hosté z celého světa.

Konference tematicky zapadá do oblasti Ženy ve vědě, a proto se jí účastnily i dvě členky české skupiny Helsinki group (PhDr. Marie Čermáková a Dr. Iva Lekešová, CSc.), ale i zástupkyně této skupiny z jiných zemí Evropské unie. Tato skupina byla ustavena v roce 1999 a jsou v ní zastoupeny všechny členské a kandidátské státy. Jejím úkolem je příprava srovnatelných evropských ukazatelů tak, aby

mohlo být monitorováno začlenění žen do evropského výzkumu.

Konference byla uspořádána u příležitosti desátého výročí existence pořadající organizace a byla příležitostí k debatě o genderové rovnosti na vyšších stupních vzdělání a výzkumu. Setkali se zde výzkumní pracovníci, PhD. studenti, úředníci a sociálněpolitici činitelé z této oblasti zájmu.

Konferenci uvedla zcela výjimečná žena – zvláštní host konference – bývalá islandská prezidentka z let 1980-1996 Vigdís Finnbogadóttir. Klíčovou řeč v úvodním plénu nazvanou *Strategies for gender equality in Academia* (Strategie pro genderovou rovnost v akademii) přednesla známá australská socioložka Carol Lee Bacchi, profesorka politických věd na University of Adelaide. Zabývala se jednak změnami v jazyce sociální politiky, kdy se přechází od užívání cílové skupiny žen ke konceptu gender a od koncepce rovných příležitostí k mainstreamingu. Tyto změny odrážejí rozšíření problematiky rovných příležitostí mužů a žen do všech sociálněpolitických oblastí. To zároveň souvisí i s formulací a repre-

zentací problémů v navržených politikách, ze kterých je možné odhalit směry zájmů jejich tvůrců.

Stěžejní částí konference byly tři paralelní workshopy, které byly vždy podle konkrétního tématu uvedeny několika mluvčími a po přestávce následovala diskuse.

První workshop nesl téma *Building good indicators for equality in Academia – the Nordic countries in comparative perspective* (Vytváření vhodných indikátorů pro rovnost v akademii – komparace severských zemí). Přednášky této sekce zajistila Brigitte Degen z Evropské komise, Karin Madsen, dánské Ministerstvo pro vědu a informační technologie a Kerstin Fredriksson ze Statistického úřadu, Švédsko. Koordinátorkou workshopu byla Barbara Hartung z německého Ministerstva pro vědu a kulturu. První přednáška byla věnována historii podpory, kterou věnuje EK problematice Žena a věda a zdůraznila význam Helsinky group. Další přednáška byla věnována možnosti zvyšování počtu žen v dánské akademii (získávání studentů pro akademickou kariéru, možnost univerzitních kvalifikačních kursů, ustanovení národních a mezinárodních networků). Závěrečná přednáška této části semináře byla věnována statistickým ukazatelům a významu sběru relevantních dat o účasti žen ve vědě. V diskusi bylo konstatováno, že je třeba podpořit to období, kdy by se ženy mohly zajímat o vědeckou kariéru a nastinit nové perspektivy. Přání mužů i žen v oblasti vědy a výzkumu jsou často stejná, ale je třeba konkretizovat důvody, proč není účast žen v oblasti vědy a výzkumu vyšší.

Druhý paralelní workshop byl zaměřen na *Mainstreaming in Academia – experiences and challenges* (Mainstreaming v akademii – zkušenosti a výzvy). Mluvíci workshopu byly Joyce Fletcher (Simmons, USA) a Gertrud Astrom (Stockholm, Švédsko). Koordinátorkou byla Catherine Egeland (Kodaň, Dánsko). Panelu se zúčastnilo 40 lidí. Průběh panelu byl velmi zajímavý. Diskutovalo se o možnostech mainstreamingu. Diskuse vedla k závěru, že bude trvat dlouhou dobu, než dojde k prosazení rovnosti v akademických strukturách, proto se úvahy nesly ve smyslu vytváření dlouhodobých strategií. Diskutovalo se o politických, ale i

běžných praktických stránkách procesu gender mainstreamingu. Záměry byly formulovány zajímavým způsobem. Panel se rozdělil na 5 skupin, z nichž každá pojednávala o 1 problému z 5 nejdůležitějších – panelem vytypovaných hledisek, například otázky akademických svobod, konkurenceschopnosti, podmínek ženské kariéry, otázky kvót atd.

Téma třetího workshopu bylo *Recruiting and retaining women researchers in knowledge-based organisations* (Získávání a udržování žen výzkumnic ve vědeckých organizacích). Profesorka na Blekinge Institute of Technology, Lena Troyer, popsala své zkušenosti s vedením první Vysoké školy pro ženy na Technické fakultě Lulea Univerzity ve Švédsku. Ölöf Sigurdardóttir, specialista klinické chemie na Landspítalinn University Hospital na Islandu, představila „mentoring programme“, kterého se zúčastnila v letech 1994-1995 na Karlinska Institutu. Během diskuse přišlo na řadu mnoho zásadních problémů, se kterými se ženy při rozvoji kariéry v akademické oblasti potýkají. Diskutovalo se i o nastavení tzv. post-PhD. scholarships, které jsou velmi často omezeny na věkovou kategorii do 35 let, což je zřejmě jednou z hlavních příčin deficitu žen mezi zájemci. Právě v tomto období jsou ženy jednak nejvíce angažovány v rodině především starostí o děti. Vedle toho je rodinný gender kontrakt často příčinou neochoty partnera opustit svou práci a odejít na dobu jednoho roku s partnerkou a dětmi, i když v případě muže je toto rozhodnutí na straně partnerky téměř samozřejmostí. Diskutující v tomto případě došli k závěru, že toto pravidlo je pro ženy velmi omezující, protože žena mezi 40 a 50 lety, jejíž děti jsou již samostatné, by měla lepší možnost a často i chuť takových nabídek využít a právě v tomto období rozvíjet svou kariéru.

Carol Lee Bacchi vyslovila ve svém závěrečném shrnutí workshopů velmi výstižnou myšlenku: „Women are not disabled, they are in the disabling environment“ (Ženy nejsou neschopné, jsou pouze ve zneschopňujícím prostředí).

Alena Křížková,
Marie Čermáková,
Iva Lekešová

Seminář „Poslanci, senátoři a vstup České republiky do Evropské unie“

Dokumentační a informační středisko o parlamentech střední a východní Evropy při Sociologickém ústavu AV ČR (Parliamentary DICE) uspořádalo za podpory Nadace Konrada Adenauera a pod záštitou Výborů pro evropskou integraci (dále VEI) Poslanecké sněmovny a Senátu PČR, dne 2. 5. 2001 na půdě Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR seminář *Poslanci, senátoři a vstup České republiky do Evropské unie*. Parliamentary DICE tak navázalo na úspěšný seminář *Vybrané problémy související se vstupem ČR do EU očima poslanců*, uskutečněný na podzim 1998. Seminář vedený doc. PhDr. Lubomírem Broklem nabídl komplexní pohled na problematiku vstupu České republiky do Evropské unie. V jednotlivých příspěvcích byly popsány pohledy, postoje a rozhodovací procesy zastupitelů v kontextu vstupu České republiky do EU. Následně pak byly zasazeny do ústavněprávního rámce a doplněny o prezentaci představní komunikační strategie, pohled médií a veřejnosti jak na vstup samotný tak na činnost parlamentu v kontextu přičlenění ČR do EU.

Šíře pojetí tématu byla nejvíce patrná ve složení přednášejících. Vedle PhDr. Zdenky Mansfeldové, CSc., Ing. Adély Seidlové a Ing. Martina Vyšiny, členů týmu Sociologie politiky přijaly možnost vystoupit jako diskutérky dvě představitelky akademické sféry JUDr. Jana Reschová, CSc. z Vysoké školy ekonomické v Praze a Markéta Rulíková, M.A. z polské Akademie věd. Pohled občanů a médií prezentovali svými referáty Mgr. Jan Česal a PhDr. Jitka Sýkorová z agentury Taylor Nelson-Sofres Factum. Předseda Výboru pro evropskou integraci PS PČR doc. MUDr. Jaroslav Zvěřina, CSc. a předseda VEI Senátu PČR Ing. Jiří Skalický představovali pohled zastupitelů. Praktickou stránku problému pak zástupkyně Ministerstva zahraničních věcí a ředitelka odboru komunikační strategie JUDr. Marie Chatařová.

Vzhledem ke skutečnosti, že jednotlivé příspěvky budou publikovány v připravovaném sborníku, budu se na tomto místě jednotlivým příspěvkům věnovat jen stručně. Úvodního

slova se ujal doc. MUDr. Jaroslav Zvěřina, CSc., který zdůraznil kontinuální spolupráci VEI a týmu Sociologie politiky SoÚ AV ČR. Ocenil především možnost zpětného pohledu zastupitelů na sebe sama prostřednictvím výsledků sociologických šetření poslanců.

Poté vytvořil předsedající doc. PhDr. Lubomír Brokl svým příspěvkem referenční rámec semináře, seznámil účastníky s pohledem politické vědy na proces rozšiřování Evropské unie a na činnost zastupitelských orgánů v tomto procesu. PhDr. Zdenka Mansfeldová, CSc. se ve svém příspěvku *Příprava vstupu do Evropské unie v kontextu činnosti parlamentu*, v němž vycházela z dlouhodobých kontinuálních kvantitativních a kvalitativních výzkumů týmu Sociologie politiky SoÚ AV ČR, věnovala pohledu poslanců na otázky důležitosti jednotlivých činností a funkcí parlamentu, jejich hodnocení a na shodné a rozdílné prvky procesu rozhodování poslanců a senátorů. Na její příspěvek navázali Ing. Adéla Seidlová a Ing. Martin Vyšín příspěvkem *Rozhodování poslanců a senátorů o otázkách začleňování ČR do EU*, kde popsali rozhodovací procesy jednotlivých poslaneckých a senátorských klubů (M. Vyšín) a formování názoru poslanců a senátorů na konkrétní otázky (A. Seidlová). Na tomto místě je možné zmínit především zajímavé zjištění ing. Seidlové, která ve svém příspěvku definovala rozhodovací proces zastupitelů pomocí zavedení kategorizace tří typů imperativů. Na základě *procedurálního imperativu* jedná zastupitel v případě, že se při rozhodování řídí závazným rozhodnutím klubu. *Morální imperativ* byl definován jako individuální rozhodování zastupitele na základě vlastního názoru, kterého je dle referující užíváno především v otázkách etických, mravních a religiózních. Konečně třetí situace, kdy zastupitel rozhoduje na základě vlastního názoru na oblast, v níž se považuje za odborníka, nazvala Seidlová *imperativem odborným*. Na první blok příspěvků reagovala Markéta Rulíková představením vlastního kvalitativního šetření postojů politiků v České a Slovenské republice k evropské integraci. Zajímavé bylo především představení duálního pojetí euroskepticismu. Průzkum prokázal blízkost postojů tzv. *měkkého euroskepticismu* – vyjadřujícího částečné výhrady a umírněnou opozici

vůči integračnímu procesu politickým představitelům obou zemí, oproti přítomnost tzv. *tvrdého euroskepticismu* – charakterizovaného jako úplné odmítnutí integračních procesů.

V druhém bloku příspěvků pak JUDr. Chatardová hovořila v příspěvku *Komunikační strategie České republiky před vstupem do Evropské unie* o cílech, metodách a prostředcích komunikace s veřejností předcházející vstupu ČR do EU. Zároveň také představila spolupráci hlavního komunikačního orgánu, Rady pro Komunikační strategie, s členy zastupitelského sboru a hovořila o některých aspektech prostředkování informací veřejnosti prostřednictvím médií. Mgr. Česal pak v příspěvku *Evropská unie jako fenomén mediální komunikace* dále rozvinul téma mediální komunikace doplněné statistickými údaji o počtech informací o EU v českých médiích se zvláštním důrazem na činnost zastupitelů v tomto kontextu. PhDr. Sýkorová komparovala ve svém příspěvku *Veřejnost v ČR a ostatních kandidátských zemích ke vstupu do*

EU Českou republiku s dalšími deseti zeměmi střední a východní Evropy usilujícími o vstup do Evropské unie. Obecně lze říci, že obyvatelstvo kandidátských zemí vnímá připravenost svých zemí převážně subjektivně a existují výrazné rozdíly. Jako zajímavé lze hodnotit zjištění, že občané ČR hodnotí současný stav připravenosti nejkritičtěji. V kontextu ostatních příspěvků lze říci, že celková komunikace s veřejností není dostatečná a její cílení je ne vždy zcela efektivní. Na závěr hovořila JUDr. Reschová, CSc. ve svém diskusním příspěvku o vybraných ústavněprávních aspektech vstupu země do EU.

V závěrečné diskusi všichni zúčastnění velmi ocenili šíři, s jakou organizátoři problematiku pojali. Semináře se zúčastnilo několik desítek hostů mezi nimiž nechyběli poslanci, senátoři, ale také představitelé akademické obce, širší odborné veřejnosti a studenti. Příspěvky všech přednášejících a některých účastníků diskuse budou publikovány ve sborníku.

Petra Rakušanová

***Sociologický časopis* / CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW**

Vážení předplatitelé,

i v roce 2001 se nám podařilo nezvýšit cenu našich časopisů, což jistě vítáte, a to zásluhou změny distributora, jehož služby jsou levnější, než tomu bylo u PNS. Než se však naše spolupráce sladí natolik, že bude bezchybná, prosíme Vás, abyste veškeré problémy a nesrovnalosti s předplatným řešili přes redakci. Redakce také přijímá veškeré nové objednávky na předplatné. Stálí předplatitelé jsou evidováni v naší databázi a obdrží informace o tom, jak uhradit předplatné, od našeho nového distributora.

Připomínáme Vám cenu předplatného na rok 2001:

Sociologický časopis – 4 čísla ročně, à 128 stran..... 156,- Kč

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW – 2 čísla ročně, v angličtině..... 120,- Kč

Jedná se o dva samostatné časopisy, které přinášejí zcela rozdílné články. Oba jsou citovány v materiálech ISI.

Členové České sociologické společnosti mají předplatitelskou slevu

Sociologický časopis 100,-Kč

V případě všech nejasností se obračejte na adresu:

Redakce ***Sociologického časopisu* / CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW**

Jilská 1

110 00 Praha 1

tel. (02) 2222 1761, fax (02) 2222 0143

e-mail sreview@soc.cas.cz

V případě nové objednávky vyplňte, odstříhnete a pošlete v obálce na výše uvedenou adresu

.....
Objednávám předplatné na rok 2001

Sociologický časopis výtisků

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW výtisků

Jméno příjemce

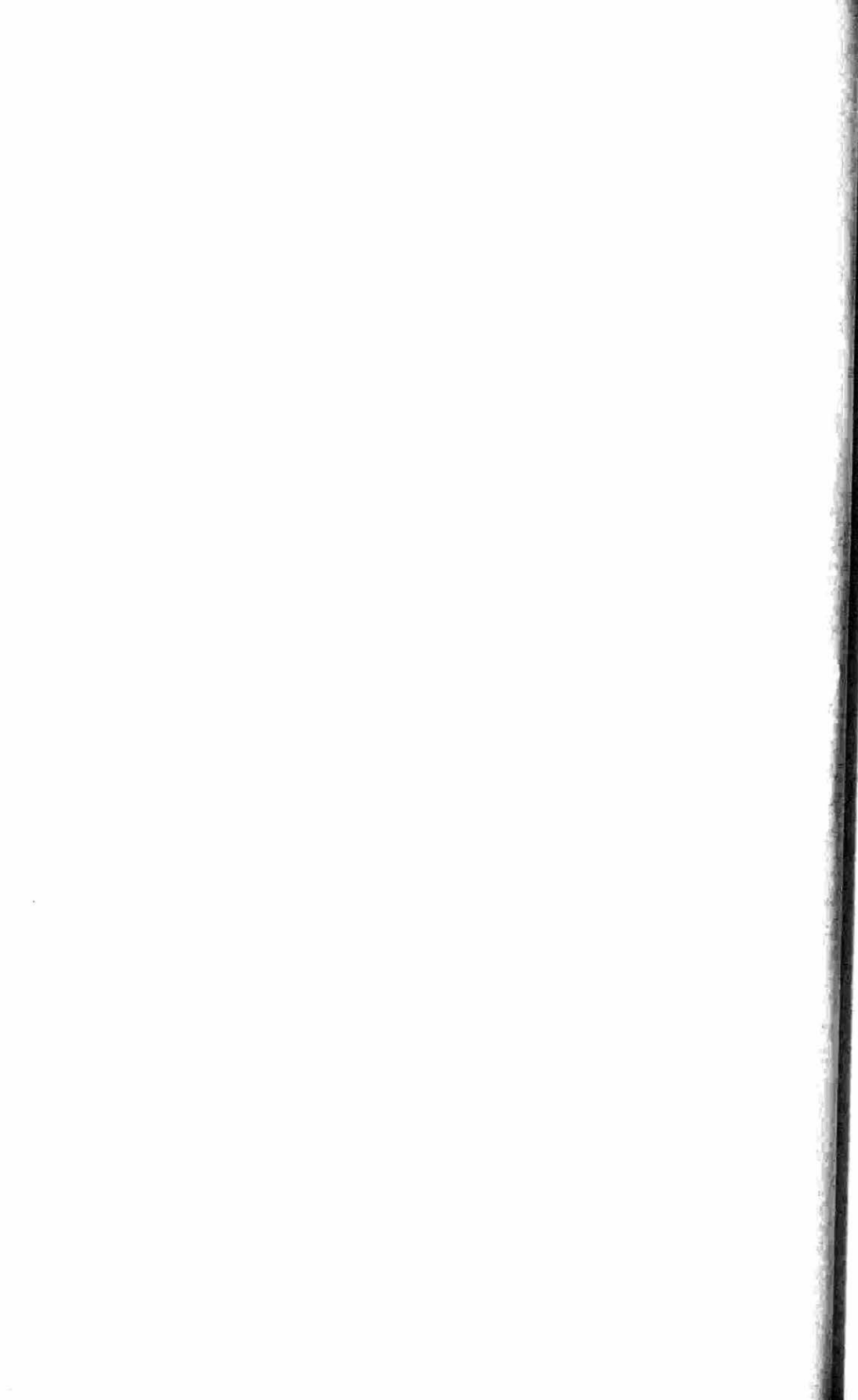
Adresa dodání

Jméno plátce.....

Adresa plátce.....

V dne 2001

.....
podpis

Sociological Review

2

CONTENTS

A Word of Publisher (M. Čermáková)	147
ARTICLES	
Šrubař, I.: <i>Longue durée</i> , Cyclicity and Social Transformation	149
FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS	
Zich, F.: The Problems behind the Creation of a Cross-border Society on the Czech-Germany Border	161
Valdrová, J.: Gender Stereotypes and Clichés as Presented in the Media	183
Černý, J.: On the Threshold of a New Mentality – Research among Future Czech Symbolic Analysts	207
Katrňák, T.: Structural Causes of the Decline in the Number of Marriages and the Increase in the Number of Single Women and Men in the Czech Republic in the 1990s	225
PORTRAIT	
Šubrt, J.: The Theatrical Approach of Erving Goffman	241
REVIEWS	251
NEWS AND INFORMATION	265

PE 4584

Sociologický časopis

2

OBSAH

Slovo vydavatele (M. Čermáková)	147
STATI	
Šrubař, I.: <i>Longue durée</i> , cyklicita a sociální transformace	149
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Zich, F.: Problémy vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici	161
Valdrová, J.: K stereotypům a klíšé v medializaci ženství	183
Černý, J.: Na prahu nové mentality – výzkum mezi budoucími českými symbolickými analytiky	207
Katrnák, T.: Strukturální příčiny poklesu sňatečnosti a nárůstu svobodných v České republice v průběhu devadesátých let	225
PORTRÉT	
Šubrt, J.: Dramaturgický přístup Ervinga Goffmana	241
RECENZE	
Mihailo V. Popovič: Teorija i empirija. Sociološko istraživanje društvenih klasa i slojeva; Milosav Janičijević, Silvano Bolčić et al: Novi pravci promena društvene strukture Jugoslavije (P. Machonin)	251
Jean-Pierre Bardet et Jacques Dupâquier (ed.): Histoire des populations de l'Europe III. Les temps incertains 1914-1998 (P. Horská)	253
Peter L. Berger, Thomas Luckmann: Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění (J. Grygar)	255
Jaroslav Kiliás: Narodowość jako problem naukowy (Naród w socjologii czeskiej okresu miedzywojennego) (M. Petrussek)	258
Pavel Barša: Politická teorie multikulturalismu (M. Hrubec)	261
ZPRÁVY A INFORMACE	
Informace o činnosti Masarykovy české sociologické společnosti (-mp-)	265
Jaroslav Krejčí pětáosmdesátníkem (-pm-)	266
Symposium „Strukturální změny v postsocialistické střední Evropě a aktuální výzvy modernizace“ (P. Machonin, L. Gatnar)	266
Konference „Ženy v Akademii“ (A. Křížková, M. Čermáková, I. Lekešová)	267
Seminář „Poslanci, senátoři a vstup České republiky do Evropské unie“ (P. Rakušanová)	269

ISSN 0038-0288

9 770038 028000